

**ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЗАБАВІН В'ячеслав Олегович

УДК 903.5(477.6)"637.7"(043)

**ДИСЕРТАЦІЯ
ЗРУБНА КУЛЬТУРА ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК)**

Історичні науки – 07.00.04 – Археологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ (В.О. Забавін)

Науковий керівник: Литвиненко Роман Олександрович, доктор історичних наук, професор

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Забавін В.О. Зрубна культура Північного Приазов'я (за матеріалами поховальних пам'яток). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.04 «Археологія». – Інститут археології НАН України, Київ, 2018.

Робота присвячена всебічному дослідженню накопиченого корпусу джерел, систематизації та аналізу всіх наявних поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я, спрямованому на виявлення їх локальної специфіки, визначення місця цих старожитностей в системі зрубної культурної області та узагальнення отриманих даних з метою розв'язання проблем регіональної культурогенези.

В роботі використано інформацію щодо 1515 поховань, що походять з 235 курганних і ґрунтових могильників. Висвітлено основні етапи розкопок некрополів зрубної культури Північного Приазов'я та накопичення джерельної бази. Створено загальний реєстр поховальних пам'яток зрубної культури регіону, упорядковано й систематизовано джерельну базу. Наведено всебічну формалізовано-статистичну характеристику поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я та характеристику матеріальної культури за даними некрополів.

На підставі курганної порівняльної стратиграфії і типологічного аналізу обрядово-інвентарного комплексу було виокремлено три хронологічні горизонти (ранній, розвинений, пізній), які відповідають основним етапам розвитку зрубної культури Північного Приазов'я. В цілому, розподіл за горизонтами поховань зрубної культури Північного Приазов'я дав наступні результати: до I горизонту (раннього) віднесено 4,7% комплексів, до II горизонту (розвиненого) – 59,1%; до III горизонту (пізнього) – 36,2%.

Було здійснено аналіз локалізації курганів відносно чотирьох зон, виділених за показником віддаленості від водних джерел і ландшафтно-

топографічних характеристик. Аналіз продемонстрував стійкі тенденції в розміщенні курганних могильників, виявивши їхнє тяжіння до двох ландшафтно-кліматичних зон з суттєво відмінними фізико-географічними та біокліматичними умовами.

Проаналізовано планіграфію курганних могильників, виявлено певні закономірності в розміщенні насипів у складі групи. Наведено характеристику надмогильних споруд, що включає розміри, форми, конструктивні особливості насипу, а також всілякі підкурганні елементи на кшталт валів, ровів, залишків вогнищ тощо. Окреслено ареал поширення курганів з кам'яними конструкціями.

Наведено розгорнуту характеристику поховальних споруд. Аналіз дозволяє говорити, з одного боку, про певне розмаїття могильних конструкцій, а з іншого, про стійкість тих чи інших матеріальних елементів поховального обряду. Попри деякі регіональні особливості поховального обряду, зумовлені чинниками природно-географічного характеру, приазовські поховальні споруди відбивають загальні традиції, характерні для всієї зрубної культурної області.

Наведено дані щодо способів поховання з рештками небіжчиків. Найбільш масовою формою поховання було індивідуальне трупопокладення (інгумація) в скорченому стані на лівому боці, з руками зігнутими в ліктях і підведеними до обличчя або грудей небіжчика. Даний вид поховання, поширений по всьому ареалу зрубної культури, слід визнати стандартом або «зрубною» обрядовою нормою, яка супроводжувалась і певними варіаціями/відхиленнями.

Охарактеризовано найбільш масову категорію поховального інвентарю зрубної культури – керамічний посуд. В основу характеристики керамічного комплексу зрубної культури Північного Приазов'я покладено морфологічні показники або функціональні ознаки посудин. Виділення груп здійснювалось за особливостями загальних пропорцій на підставі співвідношення метричних показників різних частин (співвідношення максимальної ширини тулуба та висоти посудини). Визначено, що керамічний посуд зазнавав певні якісні зміни

в просторі й часі, що проявлялися у формі та пропорціях посудин, рецептурі тіста, обробці поверхні та орнаментациї.

Розглянуто некерамічні вироби з могильників Північного Приазов'я. Вироби з деревини, каменю, кістки і рогу, відомі за матеріалами могильників, були покликані обслуговувати виробничу та сакральну сферу життя зрубного населення (господарство, промисли, побут, культу). Ці сфери, у свою чергу, вимагали функціонально ефективних знарядь, наявності відповідних навичок і вмінь, а також знань, необхідних для відбору сировини та організації виробництва.

Подано характеристику металевих виробів у складі інвентарю поховань зрубної культури. Простежено виразну тенденцію зменшення металу в похованнях зрубної культури в просторі: при просуванні з півночі на південь – від Донецького кряжа до Азовського моря. З 1356 поховань, розподілених за горизонтами, вироби з металу зафіксовано в 40 комплексах (2,95%): I горизонт – 8 (12,5%), II горизонт – 30 (3,75%), III горизонт – 2 (0,41%). Зрубне населення Приазов'я у своїй повсякденності відчувало певний дефіцит металу, на відміну від зрубних популяцій Донецького Кряжа, які мали доступ до місцевих мідистих пісковиків.

Встановлення абсолютних дат зрубних некрополів регіону здійснювалось шляхом кореляції трьох основних показників: традиційна хронологія пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я, радіовуглецева хронологія зрубної культури Приазов'я/Надчорномор'я, хронологія передуючого (передзрубного) і наступного (постзрубного) горизонтів Приазов'я. Нижня межа існування зрубної культури Північного Приазов'я доволі надійно обмежується верхніми датами існування культурного кола Бабіне. Абсолютна хронологія наступного, постзрубного горизонту (богуславсько-білозерська і отрадненська культури) відсікає верхню дату існування зрубної культури в досліджуваному регіоні. Таким чином, час існування зрубної культури Північного Приазов'я охоплює проміжок часу, обмежений 1700 – 1200 рр. до н.е.

Зроблена спроба побудови моделі регіональної культурогенези. У Північному Приазов'ї зрубна культура представлена у вже сформованому вигляді, в найбільш ранніх комплексах якої фіксуються окремі покровські риси чи прояви. Стратиграфічні спостереження фіксують перекривання бабинських горизонтів комплексами з покровськими елементами. Підтверджується тенденція поступового ослаблення покровського імпульсу при просуванні в західному напрямку. У культурно-історичному плані появу зрубної культури в Північному Приазов'ї ми пов'язуємо з просуванням в цей регіон носіїв пам'яток покровського типу за активної участі автохтонного бабинського населення. Тут мала місце не послідовна зміна культур (бабинська (ДДБК III + ДПБК) – ПЗК – БМЗК), а накладення покровських рис на пізній пласт пам'яток культурного кола Бабине. Оскільки покровські риси в пам'ятках зрубної культури Північного Приазов'я виражені вкрай слабо, в розмитому вигляді, то вони дуже швидко зникають на початку її раннього етапу.

На завершальному етапі розвитку зрубної культури в Північному Приазов'ї відбувається відхід від традиційного поховального ритуалу, що неминуче вело до втрати культурної ідентичності, а в археологічному плані – до зникнення самої культури. Зі зникненням зрубного курганного обряду в Приазов'ї зникає і сама зрубна культура. Формування на зрубній генетичній підоснові нових культурних утворень знаменувало собою фінал зрубної культури в досліджуваному регіоні.

Зроблено зіставлення пам'яток Північного Приазов'я зі зрубними старожитностями інших регіонів, визначено їх місце в системі зрубної культурної області.

Ключові слова: доба бронзи, зрубна культура, Північне Приазов'я, поховальні пам'ятки, курган, культурогенеза.

ABSTRACT

Zabavin V.O. The Timber-grave culture of the Northern Azov Sea region (based on the data of funerary complexes). – Manuscript.

Thesis for the degree of candidate of historical sciences (PhD) in the speciality 07.00.04 «Archaeology». – The Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2018.

The thesis is devoted to the comprehensive research of the accumulated bulk of sources, systematization and analysis of all existing funerary complexes belonging to the Timber-grave culture of the Northern Azov Sea region. It aims at identifying their local specific features, determining the role of these antiquities within the system of the regional Timber-grave culture and generalizing the obtained data in order to solve the problems of the regional culture development.

The thesis uses information concerning 1515 burials originating from 235 mound and ground burial places. It elucidates the basic stages of necropolises' excavations and source base accumulation. The research presents the created general registry of the funerary complexes of the region's Timber-grave culture as well as arranged and systematized source base. The comprehensive formalized statistical characterization of the funerary complexes and the characteristics of the material culture based on the necropolises' data are given.

On the basis of comparative stratigraphy and typological analysis of ritual and inventory complex there were determined three chronological stages (early, developed and late) that correspond to the main stages of the Timber-grave culture of the Northern Azov Sea region's development.

As a whole, the distribution behind the horizons of the graves of the Timber-grave culture of the Northern Azov Sea region gave the following results: to the I horizon (early) 4,7% of the complexes were assigned, to the II horizon (developed) – 59,1%; to III horizon (late) – 36,2%.

An analysis of the localization of the burial mounds was carried out relative to the four zones allocated on the indicator of distance from water sources and

landscape-topographical characteristics. The analysis has shown steady tendencies in the placement of burial mounds, showing their attraction to two landscape-climatic zones with significantly different physico-geographical and bioclimatic conditions.

The planigraphy of burial mounds is analyzed, certain regularities in the placement of burial mounds in the group. The characteristics of tombstones are given (dimensions, forms, structural features of the mounds).

The thesis presents the detailed characterization of the funerary structures. Despite some regional features of the funeral ritual conditioned by the natural and geographical factors the Azov Sea region's structures reflect the general traditions typical of all the Timber-grave culture of the region. It provides information as to the ways of treating the remains of the dead. The most frequent burial form was individual corpse placement (inhumation) in the twisted position on the left side with the elbows bent and raised to the face or chest of a dead person.

This type of burial, distributed throughout the range of the Timber-grave culture, should be recognized as a standard or ritual norm, which was accompanied by certain variations / deviations.

The thesis presents the characteristics of the most frequent category of the funerary inventory of the Timber-grave culture that is of crockery. The basis of the ceramic complex characterization was morphological indices or functional characteristics of the items. It was determined that crockery underwent certain qualitative transformations in space and time that revealed themselves in the form and proportion of the items, clay recipe, surface processing and ornamentation.

It examines non-ceramic items from the burial grounds of the Northern Azov Sea region. The items made of wood, stone, bone and horn known due to burial grounds excavations were designed to serve the productive and sacral spheres of the Timber-grave population's life. It presents the characterization of the metal items included in the inventory of the Timber-grave culture's burial places.

The metal products in the inventory of burials of the Timber-grave culture of the Northern Azov Sea region are described. It traces a clear tendency to reduce the metal of the Timber-grave culture burials in space: while driving from north to south

- from the Donetsk ridge to the Azov Sea. Of the 1356 graves distributed across the horizons, metal products were recorded in 40 complexes (2,95%): I horizons - 8 (12,5%), II horizons - 30 (3,75%), III horizons - 2 (0,41%). The population of the Northern Azov Sea region in its daily routine felt a certain shortage of metal, in contrast to the populations of the Donetsk Ridge, which had access to local copper sandstones.

Determination of the absolute dates of the Timber-grave necropolises was carried out by means of correlation between three main indicators: traditional chronology of the Northern Azov Sea region Timber-grave culture complexes, radiocarbon chronology of the Azov Sea region / The Black Sea coast, chronology of the previous and following stages. The period of the Northern Azov Sea region Timber-grave culture covers 1700 – 1200 BC.

The thesis presents the attempt to construct the model of the regional culture development. Regarding cultural and historical aspect we associate appearance of the Timber-grave culture in the Northern Azov Sea region with spread of the complexes of Pokrovsk type carriers and with the active participation of autochthonous population of Babyne culture. During the final stage of the culture development there was shift away from the traditional funeral rite that inevitably caused loss of cultural identity.

In the archeological aspect it led to disappearance of the culture as a phenomenon. The complexes of the Northern Azov Sea region and the Timber-grave antiquities of other regions were compared, their role in the regional Timber-grave culture system was determined.

Key words: the Bronze Age, the Timber-grave culture, the Northern Azov Sea region, funeral complexes, mound, culture development.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України та іноземних держав:

1. Забавин В.О. Курган срубной культуры у с. Коминтерново / В.К. Кульбака, В.О. Забавин, С.Г. Небрат // Гілея: науковий вісник: Зб. наук. пр. – Київ.: ВІРУАН, 2009. – Вип. 29. – С. 136-141.
2. Забавин В.О. Погребения срубной культуры длинного кургана у села Орловское (из раскопок В.К. Кульбаки) / В.О. Забавин // ДАЗ. – 2009/2010. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2010. – № 13/14. – С. 174-184.
3. Забавин В.О. Очерк истории изучения древностей срубной культуры Северного Приазовья в XIX – начале XX века / В.О. Забавин // АА. – Вып. 25. – Донецк, 2011. – С. 21-27.
4. Забавин В.О. Курганный могильник срубной культуры у восточной окраины г. Мариуполя / В.О. Забавин // ДАЗ. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2011. – № 15. – С. 161-170.
5. Забавин В.О. Топографические и ландшафтные особенности размещения курганов срубной культуры Северного Приазовья / В.О. Забавин // ДАЗ. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2012. – № 16. – С. 100-107.
6. Забавин В.О. Курган зрубної культури в Північно-Східному Приазов'ї / В.О. Забавин, С.Г. Небрат // АА. – Вып. 30. – Донецк, 2013. – С. 179-195.
7. Забавин В.О. Характеристика погребальных сооружений срубной культуры Северного Приазовья / В.О. Забавин // ДАЗ. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2013. – № 17. – С. 56-78.
8. Забавин В.О. Керамическая посуда в погребальном обряде племен срубной культуры Северного Приазовья / В.О. Забавин // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – Вип. 11. – Маріуполь, 2014. – С. 20-34.
9. Забавин В.О. Погребения срубной культуры Северного Приазовья с металлическими ножами / В.О. Забавин // Історичні і політологічні дослідження. – Вінниця: Вид-во ДонНУ, 2014. – № 3-4 (57-58). – С. 9-22.

10. Забавін В.О. Пам'ятки зрубної культури Надазов'я в дослідженнях новобудовних експедицій / В.О. Забавін // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – Вип. 16. – Маріуполь, 2016. – С. 24-33.
11. Забавин В.О. К проблеме культурогенеза срубной культуры Северного Приазовья / В.О. Забавин // ДАЗ. – Вінниця: Вид-во ДонНУ, 2016. – № 20. – С. 54-67.
12. Забавін В.О. Неординарне поховання зрубного часу з кургану біля с.м.т. Ялта (Північно-Східне Приазов'я) / В.О. Забавін, С.Г. Небрат // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – Вип. 18. – Маріуполь, 2017. – С. 11-20.
13. Забавин В.О. Костяные изделия в погребениях срубной культуры Северного Приазовья / В.О. Забавин // Eastern European Scientific Journal. – 2018. – № 6 (34) part 2. – P. 10-15.

Статті в інших наукових виданнях та матеріалах конференцій:

14. Забавин В.О. Материалы эпохи поздней бронзы из разведок в Донецком Приазовье / В.О. Забавин, С.Г. Небрат // Аркасівські читання: матеріали I Міжнародної наукової конференції (14 – 15 квітня 2011 р.). – Миколаїв: МДУ імені В.О. Сухомлинського, 2011. – С. 52-54.
15. Забавін В.О. Дослідження археологічної експедиції МДУ в Новоазовському районі / В.О. Забавін // Українська державність: історія і сучасність: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених. – Маріуполь, 2011. – С. 131-134.
16. Забавін В.О. Дослідження кургану зрубної культури в урочищі Гайдамацький Кут (Північно-Східне Приазов'я) / В.О. Забавін, С.Г. Небрат // Археологічні дослідження в Україні в 2011 р. – Київ: ІА НАН України, 2012. – С. 210-211.

17. Забавин В.О. Разрушенное погребение срубной культуры у с. Калиновка в Северном Приазовье / В.О. Забавин // Літопис Донбасу. – №. 20. – Донецьк, 2012. – С. 59-66.
18. Забавін В.О. Пам'ятки зрубної культури Північного Приазов'я в дослідженнях експедицій під керівництвом С.Н. Братченка / В.О. Забавін // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. – Луганськ, 2012. – С. 210-214.
19. Забавин В.О. Памятники срубной культуры Северного Приазовья в исследованиях конца 20-х – начала 30-х гг. XX ст. / В.О. Забавин // Українська державність: історія і сучасність: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конф. молодих вчених. – Маріуполь, 2012. – С. 79-81.
20. Забавин В.О. Исследование кургана срубной культуры в уроч. Гайдамацкий Кут (Северо-Восточное Приазовье) / В.О. Забавин, С.Г. Небрат // VII Межвузовская археологическая конференция студентов и аспирантов юга России (тезисы докладов). – Ростов-н/Д: Изд-во Южного федерального университета, 2012. – С. 15-16.
21. Забавін В.О. Історія досліджень поховальних пам'яток зрубної культури Надазов'я / В.О. Забавін // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – Вип. 4/5 (спецвипуск). – Маріуполь: Вид-во МДУ, 2012. – С. 73-87.
22. Забавін В.О. Розвідки в Новоазовському р-ні Донецької обл. / В.О. Забавін, С.Г. Небрат // Археологічні дослідження в Україні 2012 р. – Київ: ІА НАН України, 2013. – С. 145-147.
23. Забавин В.О. Погребальные памятники срубной культуры Северного Приазовья: характеристика источниковой базы / В.О. Забавин // Україна і світ: Проблеми історії: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених. – Маріуполь, 2013. – С. 196-199.
24. Забавін В.О. До питання щодо розташування керамічного посуду в похованнях зрубної культури Північного Приазов'я / В.О. Забавін // Україна

- і світ: Проблеми історії. Всеукраїнська науково-практична конференція. – Маріуполь, 2014. – С. 13-16.
25. Забавін В.О. До питання про курганне будівництво носіїв зрубної культури Приазов'я / В.О. Забавін // Модернізація соціокультурного простору: історичний досвід, виклики та перспективи. – Житомир – Вінниця, 2015. – С. 16-19.
26. Забавін В.О. Дослідження археологічної експедиції Маріупольського державного університету в 2013 році / В.О. Забавін // Україна і світ: Проблеми історії. Всеукраїнська науково-практична конференція. – Маріуполь, 2015. – С. 170-174.
27. Забавин В.О. Исследование погребальных памятников срубной культуры в Северном Приазовье в новостроечный период / В.О. Забавин // Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. – Маріуполь: МДУ, 2016. – С. 205-209.
28. Забавін В.О. Розкопки кургану біля с.м.т. Ялта Донецької області археологічною експедицією Маріупольського державного університету у 2016 році / В.О. Забавін, С.Г. Небрат // Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. – Маріуполь: МДУ, 2017. – С. 98-100.
29. Забавін В.О. Рештки небіжчиків в похованнях зрубної культури Північного Приазов'я / В.О. Забавін // Зб. матеріалів ХХ підсумкової науково-практичної конференції викладачів. – Маріуполь: МДУ, 2018. – С. 105-107.

ЗМІСТ

Вступ	14
Розділ 1. Історія вивчення зрубної культури Північного Приазов'я	20
1.1. Етапи дослідження поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я	20
1.2. Історіографія зрубної культури Північного Приазов'я	37
1.3. Характеристика джерельної бази	43
Розділ 2. Періодизація могильників	52
Розділ 3. Характеристика поховальних пам'яток	67
3.1. Топографічні та ландшафтні особливості розміщення курганів	68
3.2. Курганне будівництво	73
3.3. Курганні насипи	77
3.4. Поховальні споруди	89
3.5. Рештки небіжчиків	101
3.6. Розміщення реманенту в похованні	106
3.7. Ґрунтові могильники	110
Розділ 4. Матеріальна культура	114
4.1. Керамічний посуд	114
4.2. Вироби з металу	120
4.3. Реманент з деревини, каменю та кістки	124
Розділ 5. Проблеми хронології та культурогенези	142
5.1. Місце зрубної культури Північного Приазов'я в системі західного ареалу зрубної ойкумени	142
5.2. Абсолютна хронологія	152
5.3. Культурогенеза та фінал зрубної культури Північного Приазов'я	163
Висновки	181
Список використаних джерел	186
Перелік умовних скорочень	259
Додатки	261
Додаток А. Примітки	261
Додаток Б. Таблиці	269
Додаток В. Підписи до рисунків	278
Додаток Г. Рисунки	283
Додаток Д. Реєстр поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я	374
Додаток Е. Список перейменованих топонімів України	387

ВСТУП

Актуальність теми. Однією з характерних рис доби бронзи Євразії є наявність культурних утворень, що існували на величезних обширах і впродовж доволі тривалих проміжків часу. В археологічній науковій літературі їх позначали тривалий час дефініціями культурно-історичних спільнот (КІС) або областей (КІО). Нині, у зв'язку з ширшим використанням в українській науці терміну «праісторія/передісторія», більш коректними вважаються терміни «культурна спільнота» чи «культурна область» [Отрощенко, 2011, с. 22].

Однією з таких спільнот доби пізньої бронзи є зрубна. Наразі окреслено основні регіони та мікрорайони концентрації зрубних старожитностей, що переслідує в якості основної мети поглиблення та деталізацію аналізу накопичених джерел на тій чи іншій ділянці зрубної спільноти.

Північне Приазов'я – досить велика територія, що входить до великого євразійського поясу степів. Цей регіон, розташований на стику Західного та Середнього Передкавказзя, Доно-донецьких і Нижньодніпровських степів, був за доби бронзи контактною зоною, завдяки якій культурні явища могли швидко поширюватися по всій території півдня Східної Європи. Значна кількість досліджених поховальних пам'яток зрубної культури свідчить про численність населення, яке мешкало на зазначеній території за доби пізньої бронзи. Перші кроки з дослідження курганів Північного Приазов'я стали яскравим тому підтвердженням.

Актуальність обраної теми визначається відсутністю комплексного дослідження, яке б узагальнювало результати багаторічного вивчення зрубної культури Північного Приазов'я. Зрубна культура цього регіону являє собою недостатньо повно досліджене явище доби пізньої бронзи. Це визначається тим, що найбільш масовий тип археологічних джерел, що представлений поховальними пам'ятками, залишається недостатньо вивченим, відчувається брак узагальнюючих робіт. Досі немає жодного дисертаційного дослідження, присвяченого пам'яткам зрубної культури Північного Приазов'я, тоді як

пам'ятки сусідніх регіонів, зокрема й матеріали могильників, неодноразово ставали об'єктом всебічних досліджень.

Водночас накопичена від кінця XIX ст. джерельна база є досить репрезентативною в кількісному і якісному відношенні. Насамперед це стосується матеріалів могильників. В археологічному відношенні регіон Північного Приазов'я досліджено доволі добре, хоча й дещо нерівномірно. Менш насичені розкопаними могильниками басейни річок Вовча, Мокрі та Сухі Яли, межиріччя Молочної і Берди, а також нижньої течії Міуса. На сьогодні джерельна база дисертаційного дослідження складається з 1515 поховань зрубної культури в 235 курганных та 5 ґрунтових могильниках. Опрацьований автором корпус джерел складає щонайменше 96% від загального масиву досліджених у цьому регіоні пам'яток, а відтак є цілком репрезентативним для всебічного дослідження (рис. 1).

Таким чином, ситуація, що склалася останніми десятиріччями у вивченні зрубних старожитностей, викликає необхідність повномасштабного і всебічного дослідження накопиченого корпусу джерел, систематизації та аналізу всіх наявних поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я, спрямованого на виявлення їх локальної специфіки, визначення місця цих старожитностей в системі зрубної культурної області та узагальнення отриманих даних з метою розв'язання проблем регіональної культурогенези, чому й присвячена пропонована дисертаційна робота.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертаційне дослідження підготовлене й здійснене у безпосередньому зв'язку з плановими темами кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету імені Василя Стуса «Актуальні проблеми всесвітньої історії» (державний реєстраційний № 0110U001501), «Від праісторичних часів до глобальних трансформацій XXI сторіччя» (№ 0115U006666).

Об'єктом дослідження є поховання зрубної культури Північного Приазов'я.

Предметом дослідження є процес появи і розвитку, а також історична доля племен зрубної культурної спільноти на теренах Північного Приазов'я.

Метою дослідження є всебічна характеристика, систематизація та оцінка поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я, спрямована на виявлення їх локальної специфіки, визначення їх місця в системі зрубної культурної області.

Задля досягнення поставленої мети визначено наступні **дослідницькі завдання**:

- 1) висвітлення основних етапів розкопок некрополів та накопичення джерельної бази;
- 2) створення загального реєстру поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я; упорядкування й систематизація джерельної бази;
- 3) всебічна формалізовано-статистична характеристика поховальних пам'яток;
- 4) характеристика матеріальної культури за даними некрополів;
- 5) уточнення періодизації поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я;
- 6) визначення відносної та абсолютної хронології;
- 7) зіставлення пам'яток Північного Приазов'я зі зрубними старожитностями інших регіонів, визначення їхнього місця в системі зрубної культурної області;
- 8) побудова моделі регіональної культурогенези.

Географічні межі роботи охоплюють Північне Приазов'я – один з регіонів, що від праісторичних часів входив до складу Великого Євразійського Степу. Під Північним Приазов'ям розуміється вся область північного водостоку Азовського моря, до якої входять басейни і водотоки значної кількості степових річок, найбільшими з яких є Міус, Грузький, Сухий і Мокрий Єланчики, Кальміус, Берда, Обіточна, Корсак, Молочна. З геолого-топографічної точки зору Надазов'я включає південні відроги Донецького кряжа, Приазовську височину і Приазовську низовину, є крайньою південно-східною частиною Українського або Азово-Подільського кристалічного масиву. Ця територія

обмежена з півдня узбережжям Азовського моря, на півночі – витокami річок басейну Азовського моря і верхів'ями річок басейну Дніпра (Вовча, Мокрі й Сухі Яли, Кашлагач і Шайтанка), на сході – гирлом Дону, на заході – Дніпро-Молочанською низовиною. Відносно сучасної адміністративної карти Північне Приазов'я – це центр і південь Донецької, південний захід Луганської, південний схід Запорізької, схід Херсонської областей України і крайній захід Ростовської області Російської Федерації.

Втім територіальні межі дослідження визначаються не стільки географічними кордонами (вони є інструментальними), скільки критерієм найслабшої наукової дослідженості зрубних могильників Північного Приазов'я, на тлі сусідніх територій Надчорноморсько-Азовської зрувної області (рис. 1).

Хронологічні межі роботи відповідають періодові існування зрувної культури на теренах Північного Приазов'я, що припадає на розвинену фазу пізньобронзового віку Східної Європи, і в абсолютних показниках, прив'язаних до сучасних радіовуглецевих дат ($^{14}\text{C cal}$), окреслені 1700–1200 pp. до н.е.

Джерельна база дослідження включає археологічні матеріали (переважно курганні та ґрунтові некрополі, курганні святилища, меншою мірою – поселення, скарби, випадкові знахідки), а також комплекс відомостей, отриманих за допомогою природничих дисциплін (антропологічні й археозоологічні визначення, радіовуглецеві дати, палеокліматичні дані тощо). В роботі використано інформацію щодо 1515 поховань, що походять з 235 курганних і ґрунтових могильників.

Методи дослідження зумовлено поставленою метою і визначеними дослідницькими завданнями. Методологічний інструментарій використано із дотриманням принципів історизму, об'єктивності, всебічності, цілісності, а також системного підходу. В дослідженні, окрім загальнонаукових методів (евристичного, аналізу, синтезу, індукції, дедукції тощо), для систематизації величезного масиву археологічного матеріалу, виявлення існуючих зв'язків й залежностей на рівні ознак, типів і комплексів, визначення хронологічної й просторової динаміки задіяний комплекс спеціальних методів: порівняльно-

історичний, проблемно-хронологічний, кореляційний, порівняльно-стратиграфічний (дані прямої і відносної стратиграфії пам'яток), картографічний тощо.

Наукова новизна роботи полягає, передусім, в тому, що вона є першим комплексним дисертаційним дослідженням, присвяченим поховальним пам'яткам зрубної культури Північного Приазов'я, в якому задіяно практично весь наявний корпус джерел. Уперше визначено основні етапи накопичення джерельної бази поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я, а також висвітлено історіографію проблеми; створено загальний реєстр поховальних пам'яток (Додаток Д); упорядковано і систематизовано джерельну базу. Здійснено всебічну характеристику могильників зрубної культури дослідженого регіону, виявлено їх хронологічну динаміку, окреслено головні тенденції розвитку; на підставі порівняльно-стратиграфічного методу уточнено існуючу періодизацію зрубних некрополів, уточнено відносну та абсолютну хронологію пам'яток; подано оцінку місця зрубної культури Північного Приазов'я в рамках однойменної культурної області, запропоновано регіональну модель культурогенези.

Практичне значення дисертації полягає в можливості використання отриманих результатів і висновків при створенні спеціальних та узагальнюючих праць з археології та праісторії, написанні навчальних посібників, підручників і розробки відповідних курсів лекцій для вишів; для упорядкування фондів та створення експозицій археологічних, краєзнавчих та історичних музеїв; для реалізації різних форм виховної та просвітницької діяльності; для збереження та раціонального використання історичної та археологічної спадщини.

Особистий внесок здобувача. Починаючи від 1987 р., автор бере участь, а від 2009 р. особисто керує археологічними розкопками пам'яток бронзового віку в Північному Приазов'ї, зокрема курганних могильників. Значна кількість цих матеріалів особисто введена дисертантом до наукового обігу через публікації. У статтях, виданих у співавторстві з В.К. Кульбакою і

С.Г. Небратом, дисертанту належить культурно-хронологічний аналіз та інтерпретація археологічних матеріалів.

Апробація результатів дисертації. Результати роботи доповідались і обговорювались на засіданнях Відділу археології енеоліту-бронзи Інституту археології НАН України, кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету імені Василя Стуса, кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету, на міжнародних і регіональних конференціях в Україні – Маріуполі (2010-2018), Дніпропетровську (2011), Миколаєві (2011), Луганську (2012), Донецьку (2013), Запоріжжі (2014), Житомирі (2015), Мелітополі (2015) та Росії – Ростові-на-Дону (2012).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відображено у 29 наукових працях, зокрема у 12 статтях, що опубліковані у фахових виданнях, затверджених ВАК України, в тому числі у 4 статтях, опублікованих у виданнях, включених до міжнародної спеціалізованої наукометричної бази даних: Index Copernicus International. Решту праць надруковано в журналах, періодичних і тематичних збірках, матеріалах і тезах конференцій, виданих в Україні, Польщі та Російській Федерації.

Структура та обсяг роботи зумовлені досягненням поставленої мети та реалізацією визначених дослідницьких завдань. Дисертація складається з основного тексту, що включає вступ, п'ять розділів і висновки, загальним обсягом 185 сторінок, а також додатків на 127 сторінках, які містять примітки до основного тексту (Додаток А), 23 статистичних, кореляційних і хронологічних таблиць (Додаток Б), 93 графічні рисунки (Додаток Г) та підписи до них (Додаток В), реєстр поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я (Додаток Д), Список перейменованих топонімів України (Додаток Е), а також список використаних джерел, що налічує 680 позицій, серед яких 100 – становлять архівні матеріали. Загальний обсяг рукопису складає 387 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ

ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

1.1. Етапи дослідження поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я

Окремі аспекти історії дослідження поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я знайшли відбиток у працях, які охоплювали більш широке коло питань [Дегерменджі 2004; Пустовалов 2001; Усачук 1986; 2004; 2004б тощо] або регіонально не збігалися з окресленим ареалом [Литвиненко 1999; Саєнко 2007; Тощев 1997 тощо]. Деякі праці містили історіографічний огляд, який лише частково висвітлює тему, що цікавить нас, але є гранично стислим за обсягом [Литвиненко 2004; Полидович 2004; Список 1988; Тощев 2003; Швецов 2004 тощо].

Дослідницький інтерес до курганних старожитностей Північного Приазов'я має давню традицію. Спочатку він проявлявся через пошук скарбів і гонитву за стародавніми артефактами. Збереглася численна розрізнена і фрагментарна інформація щодо грабіжницьких і аматорських розкопок курганів. Потім інформація про кургани згадувалася фахівцями суміжних професій: географами, геологами, етнографами. Показовими в цьому відношенні є дорожні нотатки Й.А. Гільденштедта, природознавця й мандрівника, учасника знаменитих комплексних наукових експедицій Російської академії наук 1768-1774 рр. У 1773 р. ним були обстежені райони Приазов'я від Міусу до Бердянської коси. Серед численних і різноманітних відомостей дослідник у своєму щоденнику дає опис курганів і курганних груп [Усачук 2003, с. 19].

Перший етап (сер. XIX ст. – поч. XX ст.) характеризувався початковим вивченням Північного Приазов'я фахівцями суміжних професій і першими безсистемними спробами розкопок курганів, з аморфною для розкопників масою забарвлених і скорчених кістяків. Це був час накопичення

загальноісторичних знань, час диференціації наукових та аматорських робіт, час вироблення методик розкопок курганів і розуміння їх значення як археологічного джерела. Кінець етапу пов'язаний з першими спробами класифікації та узагальнення матеріалів розкопок курганних могильників.

Перші ж кроки з дослідження курганів в межах сучасної Запорізької обл. було здійснено вихідцями з Німеччини – П.І. Кеппеном та І. Корнісом. Академік Кеппен продовжував збирати відомості про кургани Запоріжжя, але опубліковані вони були після його смерті [Репников 1908]. Особливий інтерес представляє його опис відомої Кам'яної Могили біля м. Мелітополя. Ним же було запропоновано розкопати кілька курганів у Мелітопольському повіті біля р. Токмак [Кеппен 1908]. Сам Кеппен розкопок в Приазов'ї не провадив, але сприяв організації та фінансуванню археологічних досліджень І. Корнісом. У 1837 р. він на власні гроші розкопав кілька курганів на р. Молочній. Після висвітлення результатів цих робіт П.І. Кеппеном на одному із засідань Академії наук, остання виділила грошову дотацію на продовження цих робіт. Протягом 1842-1844 рр. поблизу р. Молочної Корнісом було розкопано 13 курганів. Опубліковані були лише матеріали середньовічної доби, доля інших є невідомою [Тощев 2003, с. 7].

Виразний слід у вивченні курганних старожитностей Північного Приазов'я залишив І.Є. Забелін. У 1864 р., крім досліджень на Таманському півострові, ним було проведено розвідки курганів на північному узбережжі Азовського моря в межах сучасної Донецької та Запорізької обл. [Косиков 2001, с. 7]. Дещо пізніше, на початку 70-х рр. ХІХ ст., були проведені дослідження курганів у районах будівництва Костянтинівської залізниці. Розкопки вів інженер управління цієї залізниці Е.Х. Штіда. Один з досліджених курганів розміщався у верхів'ях р. Кальміус (нині територія м. Донецька) і включав два зрубних поховання в кам'яних скринях [Усачук 2004, с. 13].

Слід відзначити, що методика розкопок відповідала тогочасному рівню досліджень: через центр насипу пробивалася одна траншея або колодязь. Не всі знахідки надходили до Імператорської Археологічної комісії, що було

характерним для того часу. Комісія віддавала перевагу і приймала тільки «цінні та особливо важливі у науковому відношенні предмети», відтак непривабливі масові матеріали доби бронзи не могли бути представлені до розгляду або просто ігнорувалися. Ця обставина загалом відіграла дуже негативну роль в курганній археології другої половини XIX – початку XX ст. Стан археології розглядуваного періоду характеризував М.І. Ростовцев, член Берлінської та Російської АН, професор Петербурзького університету, який зазначав, що ця наука «... научных задач не ставила... копали, чтобы найти вещи, по возможности золотые... Результатом была гибель одного памятника за другим... Главной причиной этого в высшей степени грустного явления было то, что к памятникам настоящего интереса ни на местах, ни в Петербурге, ни в обществе не было и об их существовании немедленно после их открытия легко, но зато прочно забывали» [Тошев 2003, с. 15]. Яскравим підтвердженням цього може слугувати той факт, що багато пам'яток, розкопаних в цей період, остаточно були досліджені лише в останні десятиліття, а багато з них ще чекають продовження робіт. Протягом XIX ст. наукові розкопки курганів межували з майже безконтрольними грабіжницькими розкопками, а грань між професійними і любительськими роботами почасти була умовною. Це був час накопичення історичних знань, час диференціації наукових та аматорських робіт, час вироблення методик розкопок курганів і розуміння їх значення як археологічного джерела.

Від кінця XIX ст. старожитності Північного Приазов'я – кургани починають вивчатися як специфічне археологічне джерело, яке дозволило створити внутрішню періодизацію бронзового віку. Окремі розкопки проводилися на досить високому для прийнятої тоді методики розкопок курганів рівні. У 1888-1889 рр. в околицях м. Маріуполя розкопки курганів проводив завідувач Артилерійським історичним музеєм Санкт-Петербурга генерал-майор М.О. Бранденбург. У 1888 р. він розкопав курган № 195 (нумерація дана згідно щоденників дослідника) на території м. Маріуполя і № 196 та 197 поблизу с. Старий Крим. Наступного року були розкопані

кургани вздовж р. Кальчик (№ 199-204) і велика могила, яка входила до групи з трьох насипів на правому березі р. Каратиш (№ 205) [Журнал... 1908, с. 178-190; Список... 1988, с. 62; Литвиненко 1999, с. 98]. Загалом у них було досліджено 18 поховань зрубної культури. Згадаємо і випадково відкрите у 1883 р. при земляних роботах у «деревні» Веселої Времівської волості (нині с. Веселе Нікольського р-ну Донецької обл.)¹ зрубне поховання у кам'яній скрині з посудиною. У М.О. Бранденбурга цей комплекс позначений як курган № 198 [Журнал... 1908, с. 206]. У 1899 р. ним було досліджено курган № 451 у верхів'ях р. Міус, поблизу с. Оріхове Картушінської волості Таганрозького округу (суч. с. Оріхове Антрацитівського р-ну Луганської обл.). Тут виділяється 3 поховання зрубної культури, зокрема одне в кам'яній скрині, інше поховання супроводжувалося двома посудинами, бронзовими скроневими підвісками і ножем [Качалова 1974, с. 21].

1888 р. в Приазов'ї, крім експедиції Бранденбурга, працював ще один дослідник – професор Бернського університету Е.Ю. Петрі. Неподальк хутора Піски (суч. с. Піски Ясинуватського р-ну Донецької обл.) було досліджено групу з 6 насипів під назвою Рясні Могили. В кургані 1 (А) зафіксовано щонайменше чотири безінвентарних впускних поховання, що, ймовірно, відносяться до епохи пізньої бронзи. Не викликає сумніву зрубна приналежність поховання 1 у кам'яній скрині з кургану 3 (С) [Усачук 2004, с. 32-35]. У зв'язку з цими розкопками необхідно відзначити практику відбору речей на зберігання Ермітажем (за погодженням з Імператорською Археологічною комісією). Так, деяка частина речей при передачі не потрапила до Ермітажу, а була знищена (саме такі позначки є в опису навпроти середньовічних бронзових казанів та фрагментів зрубної посудини з поховання в кам'яній скрині) [Усачук 2004, с. 35].

З досліджуваним регіоном пов'язаний і один з періодів діяльності професора Петербурзького університету, співробітника Імператорської

¹ Сучасні назви топонімів, перейменованих згідно з Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» наводяться у Додатку Е.

археологічної комісії М.І. Веселовського. У 1892 р. він прибув до містечка Великий Токмак, щоб дослідити пошкоджені селянами кургани. У ямному кургані № 2 в насипу було виявлено ліпну посудину зрубної культури. Де конкретно знаходились ці кургани, достеменно не відомо. Веселовського вони мало зацікавили, оскільки містили поховання доби бронзи. Для його звітів типовими є записи такого змісту: «встречаются скорченные и окрашенные костяки, завершаю раскопки» [Саєнко 2007]. У 1889 р. ним же були розкопані під м. Ногайськ (суч. м. Приморськ Запорізької обл.) 3 кургани з групи Рясні Могили, того ж року під с. Преслав (суч. Приморський р-н Запорізької обл.) було досліджено 1 курган з двома похованнями доби бронзи [Тоцев 1997, с. 7].

При підготовці XIII археологічного з'їзду, що проходив 1905 р. в Катеринославі, були проведені археологічні розвідки та розкопки на теренах губернії [Заседания... 1908, с. 127]. У 1903 р. співробітник Донського музею В.А. Харламов розкопав курган у с. Старобешеве, а в 1904 р. – у с. Велика Каракуба (суч. с. Роздольне Старобешівського р-ну Донецької обл.) [Харламов 1908, с. 235-236]. Тут були відкриті зрубні поховання в кам'яних скринях. У 1904 р. приват-доцент Харківського університету Є.П. Трифільєв розкопав 34 кургани вздовж р. Кальміус поблизу с. Чермалик, Карань, Ласпа, Чердакли та Мала Янісоль. Було досліджено поховання від епохи бронзи до середньовіччя [Трифилев 1907, 366-368].

Спробу узагальнення матеріалів доби бронзи з розкопок курганів було зроблено у праці О.А. Спицина «Кургани з пофарбованими кістяками», опублікованій в 11 томі «Записок Російського Археологічного товариства» за 1899 р. [Спицин 1899]. Питанням хронології та класифікації матеріалів бронзового віку було приділено пильну увагу у працях Д.Я. Самоквасова [Самоквасов 1892; 1908], О.О. Бобринського [Бобринский 1901], М.О. Бранденбурга [Бранденбург 1899; Журнал... 1908]. За основу систематизації обиралися поодинокі, випадкові ознаки (наприклад, фарбування вохрою). Натомість, в цілому археологами було покладено початок накопичення значного фонду джерел, що походили з розкопок курганних

могильників, які тільки частково змогли використати наступні покоління дослідників.

Початок дійсно науковому дослідженню поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я було покладено розкопками члена Московського Археологічного товариства В.О. Городцова. У 1903 р., слідом за розкопками в басейні Сіверського Дінця, були досліджені кургани у Бахмутському повіті Катеринославської губернії [Городцов 1907]. В результаті тут було розкопано 64 поховання зрубної культури [Усачук 1986, с. 22-23], зокрема у верхів'ях р. Кальміус – щонайменше 19 комплексів. Головним підсумком цих досліджень стало виділення конкретних послідовних груп поховань, що характеризували основні етапи розвитку бронзового віку зазначеного регіону. В.О. Городцов запропонував першу наукову періодизацію [Городцов 1905; 1907], побудовану на поєднанні стратиграфічного і типологічного методів [Городцов 1916]. Довголіття городцовській періодизації забезпечило, насамперед, те, що всі три її складові (стратиграфія, поховальний обряд та інвентар) не суперечили один одному. Висновки, зроблені дослідником, на багато десятиліть визначили напрямки вивчення культур бронзового віку півдня Східної Європи. Попри те, що час вніс до них свої певні корективи, основні положення не втратили свого значення і століття по тому.

Другий етап (сер. 1920-х – поч. 1950-х рр.). Початок етапу у вивченні зрубних старожитностей Приазов'я тісно пов'язаний з іменами М.О. Макаренка, В.М. Євсєєва, М.О. Міллера і П.М. Піневича та в цілому характеризується незначним накопиченням джерел в ході спорадичних розкопок курганів на індустріальних новобудовах з подальшим загасанням і повним припиненням досліджень до середини 1930-х рр. Розкопки курганів у першій половині ХХ ст. на теренах Донецького Приазов'я, що серед іншого дали й матеріали зрубної культури, провадилися наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

На Міуському півострові старожитності зрубної культури були виявлені під час розкопок 1927 р. на Золотій косі. В одному з поховань пізньої бронзи на

кістках зруйнованого скелета людини лежала гострореберна посудина, прикрашена низкою прокреслених асиметричних знаків [Миллер 1935, с. 120, рис. 14]. Горщик відразу ж привернув до себе увагу дослідників, які відзначили місцеве походження цієї посудини і припустили, що на поверхню горщика були нанесені значки-письмена [Басова 1928]. Згодом до орнаменту зверталися неодноразово, намагаючись визначити його місце в системі культурно-історичних цінностей пізньої бронзи Східної Європи [Турчанинов 1971; Формозов 1953]. Того ж року М.О. Міллером на Міуському півострові були розвідані перші поселенські пам'ятки доби пізньої бронзи. Сліди «архаїчної культури» знайдені на Петрушиній і Золотій косі, в гирлі Міуського лиману [Миллер 1928].

Завідувач історико-археологічним відділом Маріупольського музею П.М. Піневич 1924 р. провів розвідку в верхів'ях р. Кальміус, а 1926 р. обстежив берега річок Кальчик і Каратиш. У 1927 р. він розкопав 6 курганів біля с. Чермалик та 5 насипів у м. Маріуполь [Піневич 1927]. Тут було досліджено поховання від енеоліту до епохи середньовіччя, в тому числі й зрубної культури [Косиков 1998, с. 6]. 1928 р. в районі будівництва електростанції заводу ім. Ілліча (м. Маріуполь) в кургані № 1 було досліджено 4 зрубних поховання, зокрема поховання 1, справлене за обрядом кремації. Тут поховальне вогнище було розведене в самій могильній ямі, тіло повністю не згоріло, і навколо нього залишився товстий горілий шар [Піневич 1928, с. IX]. Археологічні колекції П.М. Піневича розпорошені, частково депаспортизовані. Ще в 1930-ті рр. найцікавіші експонати були передані на зберігання до музеїв Ленінграда і Москви. У 1956 р. частину матеріалів передали до фондів Донецького обласного краєзнавчого музею [Косиков 1998, с.13].

На початку 1930-х рр. нечисленні дослідження проводилися в південно-західній частині Донецького кряжа (верхів'я р. Кальміус), недалеко від м. Сталіно (в межах суч. м. Донецька). В ході цих робіт 1930 р. професором Київського університету, членом ВУАН та ВУАК М.О. Макаренком біля селища азотного заводу на правому березі р. Кальміус були проведені розкопки

кургану, що містив не менше чотирьох поховань зрубного часу [Косиков 1999, с. 274-276; Макаренко 1930]. Потім дослідження були продовжені спільно з В.М. Євсєєвим в районі Гладківських копалень (1931, 1932, 1951 рр.), де в 3 курганах було виявлено 8 зрубних поховань [Кучугура 2007, с. 75; Усачук 1991, с. 46-48]. У с. Григорівка 1932 р. в 13 курганах було досліджено щонайменше 35 поховань зрубної культури [Усачук 1993, с. 46-52]. Слід зауважити, що наукові звіти по всіх цих розкопках відсутні, є лише фрагменти польової документації, фотографії, поодинокі знахідки, що зберігаються у фондах Донецького обласного краєзнавчого музею.

У 1931 р. в гирлі р. Кальміус, на лівому березі, недалеко від балки Бузинної (зараз цей майданчик займає завод «Азовсталь» у м. Маріуполь), було досліджено курганну групу «Б», що складалася з п'яти насипів. У найбільшому кургані № 1 енеолітичного часу було виявлено 11 поховань зрубної культури. В інших курганах було вивчено не менше 14 поховань, у тому числі в чотирьох курганах знайдено 10 посудин зрубної культури [Кучугура 2007, с. 77]. У групі «В», що складалася зі семи насипів, було досліджено 34 поховання зрубної культури, причому 18 з них виявлено в кургані № 2, а 12 – в кургані № 6 [Макаренко 1931; Усачук 1990, с. 115-116]. Протягом польових сезонів 1932-1933 рр., за деякими даними, дослідження в цьому районі були продовжені [Макаренко 1933, с. 6, 122; Кучугура 2007, с. 81]. Підбиваючи підсумки діяльності М.О. Макаренка в Маріуполі та його околицях, можна стверджувати, що дослідження його посилили інтерес наукової громадськості до Приазов'я. Крім того, завдяки знахідкам М.О. Макаренка, колекція старожитностей Маріупольського музею значно збільшилася, ці матеріали експонуються там і сьогодні.

В.М. Євсєєвим у 1935 р. були проведені дослідження трьох насипів курганної групи, яка розміщувалася на гребнях балки правого берега р. Кринка. Цього ж року було розкопано курган на протилежному березі річки поблизу с. Благодатне (Амвросіївський р-н Донецької обл.). В кожному кургані було виявлено від одного до двох поховань. Всі вони однотипні, в їх спорудженні

широко використані конструкції з каменю – заклади, перекриття, кромлехи. Принаймні, шість поховань можна віднести до зрубної культури [Усачук 1994, с. 99]. Таким чином, за неповне десятиріччя в басейнах річок Кальміусу і Міусу було розкопано щонайменше 47 курганів, які містили не менше 111 поховань зрубної культури.

У 30-40-і рр. ХХ ст. археологічні дослідження майже повністю припиняються, що пов'язано із загальним важким станом у країні, що призвело до загибелі як окремих дослідників, так і частини накопичених і в масі неопублікованих колекцій. У повоєнні десятиліття польова археологія переживала період спаду, особливо стосовно вивчення пам'яток доби бронзи. У цілому, від часів польових і теоретичних досліджень В.О. Городцова до початку 1950-х рр. у Приазов'ї відбувалося лише незначне накопичення джерел в ході спорадичних розкопок курганів. Слід зазначити, що всі ці роботи характеризувалися доволі низьким, з позицій сьогодення, рівнем методики розкопок і фіксації матеріалів. Графічна фіксація об'єктів найчастіше була відсутня або представляла собою схематичні ескізи. Значна частина добутих матеріалів розрізнена або зовсім втрачена. Протягом 1930-х – поч. 1950-х рр. застосовувалася методика розтину розкопом всієї або більшої частини підкурганної площі. Однак стратиграфічна фіксація насипу кургану, як і раніше, не здійснювалася. Рівень звітної документації також залишався досить низьким, хоча значно активніше став застосовуватися метод фотофіксації. Повністю були відсутні публікації матеріалів досліджених пам'яток.

Третій етап (поч. 1950-х – поч. 1990-х рр.). 1950-ті – 1960-ті рр. ознаменувалися у Приазов'ї та на суміжних теренах незначними розкопками поховальних пам'яток (переважно в межах Запорізького Приазов'я), а також першими узагальненнями отриманих в ході досліджень матеріалів. Початок 1970-х рр. в приазовській археології характеризувався різким збільшенням джерельної бази, представленої матеріалами курганних могильників, що досліджувалися в ході новобудовних робіт у зонах меліорації, з подальшим осмисленням і всебічним вивченням. Матеріали, отримані в ході польових

новобудовних досліджень останніх десятиліть ХХ ст., здебільшого вигідно відрізнялися досконалістю методики розкопок, рівнем фіксації, високою якістю польової та звітної документації.

Початок 1950-х – кінець 1960-х рр. характеризується дослідженням серії поселень у Приазов'ї та на суміжних теренах [Огульчанский 1950; Шапошникова 1967; тощо] і першими узагальненнями накопичених матеріалів [Кривцова-Гракова 1955; Лесков 1967], що супроводжувалися незначними розкопками поховальних пам'яток.

У повоєнні роки в Запорізькому Приазов'ї були проведені дослідження у зв'язку з планами будівництва великого водосховища на річковій системі Молочна – Чингул, яке мало затопити досить велику площу, в тому числі й Кам'яну Могилу під м. Мелітополем. В подальшому проект не було реалізовано. Протягом польових сезонів 1951-52 рр. тут працювала Молочанська експедиція ІА АН УРСР під загальним керівництвом О.І. Тереножкіна. Досліджувалися кургани, які потрапляли в зону затоплення уздовж лівого низького берега Чингул – Молочної від с. Садового до с. Терпіння. Загалом за два польові сезони було розкопано 83 кургани, з яких 24 насипи містили не менше 90 поховань зрубної культури. Слід зазначити, що розкопки провадилися без використання техніки, що негативно позначилося не тільки на масштабах земляних робіт, але й на повноті дослідження пам'яток. Якщо невеликі кургани (діаметром до 20 м) вдавалося дослідити «на знесення», то великі могили розкопувались далеко не повністю. В таких випадках залишалися недослідженими поли курганів, які могли містити окремі впускні поховання [Тереножкін 1960, с. 5].

Від початку 70-х рр. ХХ ст. у вивченні зрубних поховальних пам'яток розпочався якісно новий етап, що характеризувався різким збільшенням джерельної бази, представленої, в першу чергу, матеріалами курганних могильників, що досліджувалися в ході новобудовних робіт у зонах меліорації [Литвиненко 2012]. Вибір об'єктів був зумовлений або потребами господарського використання земель, на яких розміщалися кургани, або

аварійним станом останніх, в якому вони опинилися внаслідок експлуатації земель.

Саме на теренах Донецького Кряжа та Донецького Приазов'я зосередили свої роботи експедиції Інституту археології АН УРСР під загальним керівництвом С.Н. Братченка. Протягом десятиріччя було розкопано сотні курганів, в яких досліджено кілька тисяч поховань від пізнього енеоліту до середньовіччя, пройдено розвідувальними маршрутами сотні кілометрів, в ході яких виявлено чимало інших пам'яток, від стоянок пізньопалеолітичного часу до кочовищ середньовічної доби. Важко переоцінити особистий внесок С.Н. Братченка в дослідження культур доби бронзи Східної Європи, але його творча спадщина заслуговує на окреме всебічне й ретельне вивчення [Гершкович 2011; Забавін 2012; Литвиненко 2011]. Протягом трьох польових сезонів (1976-1978) в Приазов'ї проводили свої дослідження загони Другої Сіверсько-Донецької (1976) і Донецької (1977-1978) археологічних експедицій ІА АН УРСР під керівництвом С.Н. Братченка. За цей період у Донецькому Приазов'ї було досліджено не менше 34 поховань зрубної культури [Братченко 1977; 1979; 1997; Забавін 2012].

У 1975 р. на південних схилах Донецького кряжа проводив свої дослідження Астахівській загін Сіверсько-Донецької експедиції [Евдокимов 1992]. Всього за 11 років роботи експедиціями під загальним керівництвом С.Н. Братченка і В.М. Даниленка в межах Північного Приазов'я було здобуто об'ємний матеріал курганних могильників доби бронзи, зокрема зрубної культури. Загалом було розкопано 48 курганів у складі 21 могильника, які містили близько 150 поховань зрубної культури.

У зв'язку з ліквідацією в 1981 р. Донецької і Сіверсько-Донецької експедицій ІА АН УРСР, з 1982 р. новобудовна експедиція Київського державного університету під загальним керівництвом М.М. Бондаря розпочала роботи в зонах меліорації Луганської обл. [Литвиненко 2012, с. 156]. У тому числі, в південно-західних районах Луганської області у верхів'ях р. Міус в 80-ті рр. ХХ ст. цією експедицією було досліджено в 9 курганах не менше 20

поховань зрубної культури. Цей нечисленний матеріал досі залишається неопублікованим.

Починаючи з 1979 р. у Північно-Західному Приазов'ї, на території Запорізької та прилеглих районах Херсонської обл. в басейнах річок Великий та Малий Утлюк проводила роботи Херсонська археологічна експедиція ІА АН УРСР під загальним керівництвом А.І. Кубишева [Кубишев та ін. 1979; 1980; 1982; 1984; 1986; 1987]. Впродовж 9 років її загони дослідили понад 50 поховань зрубної культури. Починаючи з 1983 р. в запорізькому Приазов'ї проводила свої дослідження Приазовська новобудовна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Ю.В. Болтрика [Болтрик та ін. 1983; 1985; 1987; 1990; 1993]. Було здобуто значний матеріал з курганних могильників доби бронзи, зокрема і зрубної культури. За кілька років роботи було розкопано не менше 25 поховань зрубної культури в 15 курганах. Результати досліджень зрубних старожитностей цих експедицій досі не введені до наукового обігу.

Загалом за декілька польових сезонів від 1974 р. до 1980 р. Запорізькою археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В.В. Отроценка на суміжних теренах, в межиріччі Дніпра і Молочної, було досліджено 75 курганів, що містили 198 зрубних поховань [Салий 1987, с. 82]. Могильники тяжіли до недослідженої раніше ділянки степового межиріччя, на відстані понад 8-10 км від річкових долин. Згідно розробці В.В. Отроценка та Ю.В. Болтрика, ця четверта зона розподілу могильників по культурам, найбільш віддалена від річок, характеризується як найбільш маловодний район на мапі водних джерел України [Отроченко 1982].

У 1970-ті рр. в заплаві лівого берега р. Молочної невеликі роботи також проводила експедиція Мелітопольського краєзнавчого музею під керівництвом Б.Д. Михайлова [Михайлов 1976, с. 363-364]. Серію досліджень на теренах запорізького Приазов'я, що дали матеріали зрубної культури, проводила археологічна експедиція Запорізького краєзнавчого музею. У польовий сезон 1988 р. в басейні р. Мала Токмачка було розкопано 26 поховань в 13 курганах [Плешивенко 1993, с. 128-156; 1995, с. 143-159].

Новий етап активних досліджень курганних могильників Північного Приазов'я розпочався зі створення новобудовної експедиції Донецького держуніверситету. Науковими керівниками цього колективу в різні роки були А.О. Моруженко (1978-1985, 1987-1991), Т.О. Шаповалов (1985-1987), В.О. Посредніков (1990-1996). За період існування експедиції її співробітниками досліджено до 300 курганів, що містили близько 1100 поховань від енеоліту до пізнього середньовіччя [Косиков 1997, с. 16]. Загалом до кінця ХХ ст. співробітниками археологічної експедиції ДонДУ на півдні Донецької обл., за нашими підрахунками, було досліджено в 110 курганах близько 400 поховань зрубної культури, що походять з 50 різних могильників. Слід зазначити, що після згортання масштабних досліджень в останнє десятиліття минулого століття була значно активізована робота по введенню до наукового обігу матеріалів з університетських розкопок. В результаті виконаної роботи з'явилась низка збірок і окремих статей з розгорнутою публікацією курганних могильників Донецької обл., в тому числі тих, що містять приазовські поховання зрубної культури [Косиков 1996; Литвиненко 1992; 1994; Моруженко 1993; 1993а; Посредников 1992; 1992а; 1993; 1993а; 1994; 1998; Цимиданов 1993 та ін.].

У 1972 р. при історичному факультеті Ростовського університету було створено археологічну лабораторію. Одним з перших районів, де розгорнулися розкопки цієї експедиції, став Міуський півострів, розташований в північно-східній частині Північного Приазов'я. За сезони 1974-79 рр. тут були розвідано й розкопано десятки курганів різних епох, в тому числі досліджено в 20 курганах 122 поховання зрубної культури [Ильюков 1988].

У 1988 р. при Таганрозькому державному музеї-заповіднику було створено відділ польових археологічних досліджень. Того ж року на території Матвеева-Курганського р-ну Ростовської обл. РФ в гирлі р. Кам'янки (ліва притока р. Міус) у 5 курганах було досліджено 30 поховань зрубної культури [Ларенок 1993]. Значно був поповнений фонд джерел в результаті досліджень

Таганрозької археологічної експедиції та Недвігівського загону Археологічного науково-дослідного бюро в ростовському Приазов'ї [Каталог... 1998].

Крім великих новобудовних експедицій, в 1970-1990 рр. в Приазов'ї проводила розкопки експедиція Донецького обласного краєзнавчого музею. Загін під керівництвом О.Я. Привалової в басейні р. Кальміус дослідив у 18 курганах не менше 40 поховань зрубної культури. Слід зазначити, що здобутий значний фонд джерел з часом практично повністю було введено до наукового обігу [Привалова 1976; 1977; 1978; 1980; 1988; 1999; 2001; 2004]. Цією ж експедицією на берегах річок Калка, Мокра Волноваха і Суха Волноваха (басейн р. Кальміус) в 1970 – 1980-ті рр. було відкрито близько 60 поселень зрубної культури та розкопано три ґрунтових могильники [Привалова 1988; Список... 1988]. У 1975 р. в басейні р. Кальміус працював ще один загін ДОКМ під керівництвом Н.П. Зарайської, яким було досліджено в 5 курганах 7 зрубних поховань [Зарайская 1976, с. 326; 1992, с. 16-17].

Створений 1981 р. М.Л. Швецовим гурток юних археологів при Донецькій обласній станції юних туристів розкопав групу курганів, де було досліджено 6 поховань зрубної культури [Швецов 1982; 2004]. Поповненню фонду джерел зрубної культури сприяли роботи Новоазовської експедиції Донецького обласного палацу піонерів і школярів під керівництвом В.М. Горбова і А.М. Усачука. За кілька польових сезонів близько узбережжя Азовського моря ними було досліджено в 4 курганах 20 поховань [Горбов 1987; 2011].

Окремо варто відзначити дослідження експедиції «Єврика» під керівництвом В.Ф. Клименка, яка впродовж багатьох років розкопувала кургани зрубної культури на півдні Донецького кряжа в околицях м. Єнакієве (верхів'я р. Кринки) [Клименко 1969; 1970; 1971; 1972; 1974; 1976], а протягом 1980-х рр. – в Донецькому Приазов'ї [Клименко 1986; 1987; 1988; 1989; 1990]. Примітно, що буквально всі ці дослідження знайшли відображення не лише у вигляді стислих повідомлень у щорічниках «Археологические открытия» [Клименко 1972; 1973; 1975; 1979; 1983], але також у тезах конференцій і

розгорнутих публікаціях, зокрема серії монографій [Клименко 1988; 1991; 1994; 1998; 2000; 2001; 2001a]. Таким чином, за два з лишком десятиріччя розкопок було отримано матеріали по 47 курганах зрубної культури (21 могильник), що містили щонайменше 80 поховань.

Від 1984 р. в Приазов'ї починає свою роботу Жданівська (згодом Маріупольська) археологічна експедиція під керівництвом В.К. Кульбаки. Від 1988 р. ця експедиція продовжила свої дослідження у складі Лабораторії охоронних досліджень пам'яток археології Українського Фонду культури. Були проведені охоронні розкопки курганів у південних районах Донецької обл. та в м. Маріуполі. Загалом протягом 1984-1993 рр. Маріупольською експедицією було розкопано близько 70 поховань зрубної культури. За окремими винятками [Кульбака 1993, с. 57-58; 2002, с. 52; 2009; Забавин 2010; 2011a], більша частина цих матеріалів досі не знайшла належної публікації. Згодом, на початку 1990-х рр., на базі Маріупольської археологічної експедиції створюється археологічна експедиція Маріупольського гуманітарного інституту (нині Маріупольський державний університет), яка продовжила роботи в Приазов'ї під керівництвом В.К. Кульбаки, а згодом В.О. Забавіна [Небрат 2012].

Четвертий етап (поч. 1990-х рр. – теперішній час). Для сучасного періоду властивим є різке скорочення обсягу польових робіт, його відрізняє спорадичне і незначне накопичення джерел з вивчення поховальних пам'яток зрубної культури Півного Приазов'я, який триває і в наші дні.

Завдяки роботам експедиції Запорізького краєзнавчого музею під орудою В.М. Самара і А.Л. Антонова, яка в 1990-х рр. проводила дослідження на сході Запорізької обл., було отримано цікавий матеріал, що значно розширив джерельну базу зрубної культури саме в цьому малодослідженому районі Приазов'я. Загалом за п'ять польових сезонів у східній частині Запорізької обл. експедицією було розкопано в 20 курганах не менше 70 поховань зрубної культури [Самар 2002; 2005].

У польовий сезон 1998 р. в басейнах річок Мокрий Єланчик і Міус на теренах сучасної Ростовської обл. РФ комплексна експедиція Обласної

інспекції з охорони та експлуатації пам'яток історії та культури і Археологічного науково-дослідного бюро вивчила в 5 курганах чотирьох різних могильників 12 поховань [Потапов 2005]. У цьому ж році експедицією Маріупольського гуманітарного інституту під керівництвом В.К. Кульбаки на східній околиці м. Маріуполя було розкопано ще два кургани, що містили 8 поховань зрубного часу [Кульбака 1998; Забавин 2011а].

У 2005-2006 рр., експедицією ДОКМ було досліджено курганний могильник на західній околиці м. Маріуполя, що також містив поховання зрубної культури [Усачук 2007; Подобед 2013]. Наступного року експедицією Охоронної археологічної служби України на території аеропорту м. Донецька було розкопано курган зрубної культури з двома соціально неординарними похованнями [Усачук 2010].

У 2011 р. навчальною археологічною лабораторією Бердянського державного педагогічного університету було проведено науково-рятувальні роботи в Бердянському р-ні Запорізької обл., де в зруйнованому кургані було досліджено одне поховання зрубної культури [Папанова 2012]. Цією ж експедицією (консультант – Г.М. Тощев) поблизу с. Дмитрівка Бердянського р-ну Запорізької обл. протягом трьох польових сезонів досліджено курганну групу з 5 насипів, де було виявлено 11 зрубних поховань [Папанова 2014; 2014а; 2015; 2016].

Археологічною експедицією Маріупольського державного університету в 2011-2013 рр. було проведено дослідження двох зруйнованих курганів в Новоазовському р-ні Донецької обл., що містили не менше 16 поховань зрубної культури [Забавін 2012; 2013]. В польовий сезон 2016 р. маріупольськими археологами в кургані в Мангушському р-ні Донецької обл. було виявлено ще 10 зрубних поховань [Забавін 2017].

Таким чином, в історії дослідження поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я можна виділити чотири етапи.

Перший етап (сер. ХІХ ст. – поч. ХХ ст.) характеризувався початковим вивченням Приазов'я фахівцями суміжних професій і першими безсистемними

спробами розкопок курганів, з аморфною для розкопників масою забарвлених і скорчених кістяків. Це був час накопичення загальноісторичних знань, час диференціації наукових та аматорських робіт, час вироблення методик розкопок курганів і розуміння їх значення як археологічного джерела. Кінець етапу пов'язаний з першими спробами класифікації та узагальнення матеріалів розкопок курганних могильників. Подальше виділення конкретних послідовних груп поховань, що відображають основні етапи розвитку епохи бронзи, проходило на тлі незначних за масштабами польових досліджень.

Другий етап (сер. 1920-х – поч. 1950-х рр.). Початок етапу в цілому характеризується незначним накопиченням джерел в ході спорадичних розкопок курганів на індустріальних новобудовах з подальшим загасанням і повним припиненням досліджень до середини 1930-х рр.

Третій етап (поч. 1950-х – поч. 1990-х рр.). 1950-і – 1960-і рр. ознаменувалися у Приазов'ї та на суміжних теренах незначними розкопками поховальних пам'яток (переважно в межах Запорізького Приазов'я), а також першими узагальненнями отриманих в ході досліджень матеріалів. Початок 1970-х рр. в приазовській археології характеризувався різким збільшенням джерельної бази, представленої матеріалами курганних могильників, що досліджувалися в ході новобудовних робіт у зонах меліорації, з подальшим осмисленням і всебічним вивченням. Матеріали, отримані в ході польових новобудовних досліджень останніх десятиліть ХХ ст., здебільшого вигідно відрізнялися досконалістю методики розкопок, рівнем фіксації, високою якістю польової та звітної документації.

Для четвертого етапу (поч. 1990-х рр. – теперішній час) властивим є різке скорочення обсягу польових робіт, його відрізняє спорадичне і незначне накопичення джерел з вивчення поховальних пам'яток зрубної культури Півного Приазов'я. Початок періоду ознаменувався згортанням масштабних новобудовних досліджень і, як наслідок, приплив нових матеріалів різко скоротився. Накопичена до цього моменту джерельна база виявилася досить презентабельною, а припинення її поповнення створило об'єктивні передумови

для активізації робіт, пов'язаних з обробкою, систематизацією та подальшим аналізом археологічних даних, накопичених протягом більш вікової історії польових досліджень на теренах Північного Приазов'я.

1.2. Історіографія зрубної культури Північного Приазов'я

При вирішенні проблеми інтерпретації та формування старожитностей зрубної культури Північного Приазов'я в історіографії вкоренилося два основні напрями, зумовлені наявністю різних підходів до їх культурно-історичної оцінки – автохтонна і міграційна концепція культурогенези (більш докладно історіографія цього питання розглянута у відповідному розділі). Вперше до проблеми походження зрубної культури звернувся В.О. Городцов, який виділив періоди ранньої, середньої і пізньої бронзи, ґрунтуючись на даних стратиграфії і відмінностях устрою поховальних споруд Сіверського Дінця. Дослідник дійшов висновку, що тут «зрубний» народ з'явився пізніше «катакомбного» і генетично не пов'язаний з ним [Городцов 1905, с. 174-225; с. 209; 1907, с. 211-285]. Пізніше автор дав комплексну характеристику зрубної культури та вперше висловив міграційну концепцію її походження, при цьому не визначив конкретний вихідний регіон переселення носіїв зрубної культури [Городцов 1927].

В середині 1950-х рр. О.О. Кривцовою-Граковою була вперше запропонована серйозна концепція походження і розвитку зрубної культури. Дослідниця, розглядаючи генезу зрубної культури, вважала, що поява зрубної культури в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї є результатом міграції зрубних племен на захід через Донщину, від заволзьких степів [Кривцова-Гракова 1955, с. 131-132]. Згодом й інші дослідники дотримувалися цієї точки зору [Березанская 1982, с. 40; Лесков 1971, с. 405; Тереножкин 1965, с. 63-65].

Відсутність поселень першого періоду в Північному Приазов'ї, на думку О.О. Кривцової-Гракової, свідчить про те, що зрубна культура в цих районах не є споконвічною і не є наслідком розвитку місцевих культур доби бронзи. Зрубна культура, як зазначає дослідниця, поширюється тут в результаті

розселення племен у відносно пізній час. Таким чином, час появи зрубної культури в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї датувався XIII – XII ст. до н.е. і був віднесений до початку «хвалинського» етапу [Кривцова-Гракова 1955, с. 10-12, 98, 155]. Однак, за спостереженням Р.О. Литвиненка, значним упущенням даного монографічного дослідження слід визнати ту обставину, що, головним чином, побудови автора ґрунтувалися на матеріалах поселень, в той час як таке важливе джерело, яким є могильники, було просто залишено без належної уваги [Литвиненко 1994, с. 15].

За результатами узагальнення матеріалів розкопок могильників у Нижній Наддніпрянщині, Сіверському Дінці й Північному Приазов'ї О.М. Лесков наприкінці 1960-х рр. дійшов висновку, що зрубні племена до приазовських і причорноморських степів проникають вже на покровському (ранньому) етапі. Дослідник, таким чином, ідею міграційного характеру зрубної культури в Північному Приазов'ї поділяє, однак подавнює час її появи тут [Лесков 1967, с. 15-17]. Пізніше автор ці положення уточнив, зауваживши, що поселення і поховальні пам'ятки ранньозрубного етапу відомі лише в басейні Сіверського Дінця [Лесков 1971, с. 406-407].

Щодо розв'язання проблеми генези зрубної культури на теренах України і Північного Приазов'я у тому числі від середини 1970-х рр. оформлюється інший підхід, в якому поволзьким мігрантам відводилася роль лише одного з компонентів [Ковалева, Волкобой 1976, с. 19-21; 1978].

Найбільш послідовно і повно Автохтонну концепцію культурогенези зрубної культури на теренах України у своїх працях сформулював М.М. Чередниченко. Єдиного центру складання зрубної культури, на думку дослідника, не існувало. Автор доходить висновку, що зрубна КІО складається з окремих культур, які, виходячи з місцевої специфіки археологічної ситуації, виникли на місцевій генетичній основі. Так, у Середній Наддніпрянщині в якості такого підґрунтя виступає культура багатоваликової кераміки. [Чередниченко 1986, с. 44-50, 77-78].

Дослідження Е.С. Шарафутдинової в розробці концепції культур зрубної спільності стало важливою віхою. Були визначені ареальні особливості зрубних поховань. Згідно з автором, південно-західний ареал (східна орієнтація небіжчиків, шнуровий декор кераміки), охоплював нижню течію Сіверського Дінця, Нижнє Подоння, степове Придніпров'я, у тому числі й територію Північного Приазов'я. Дослідниця пояснила наявні ареальні відмінності обставинами хронологічного порядку в межах еволюційного розвитку єдиної зрубної культури [Шарафутдинова 1992, с. 37-39]. Розвиваючи спостереження Е.С. Шарафутдинової, В.В. Отрощенко в подальшому виділив дві поховальні традиції або лінії розвитку зрубної спільності і запропонував поділити наявні пам'ятки на ПЗК і БМЗК [Отрощенко 1994; 1997; 2000; 2001; 2002 тощо].

До питань, пов'язаних з появою і початковим етапом розвитку зрубної культури у Північному Приазов'ї та басейні Сіверського Дінця неодноразово звертався у своїх працях Р.О. Литвиненко [Литвиненко 1993; 1994; 1995; 1999 тощо]. До проблеми культурогенези зрубної культури Північного Приазов'я у своїх працях звертався і В.О. Самар, який вважає, що покровська культура (за термінологією автора), на території Приазов'я несе в собі риси одночасної їй КБК і зрубної [Самар 1998, с. 75].

Для розуміння процесу складання зрубної культури в досліджуваному регіоні особливе значення мають побутові пам'ятки, досліджені в Приазов'ї [Шапошнікова 1965; 1970; Шаповалов 1979]. Дослідження приазовських зрубних поселень В.М. Горбовим й А.М. Усачуком дозволило припустити, що носії зрубної культури вже на самому ранньому етапі освоюють приазовські степи: на Приазовській низовині вони займають практично порожні землі, а на височині – вступають в контакт з носіями бабинської культури [Горбов 2001, с. 220].

Також традиційно особливу увагу дослідників привертала питання, пов'язані з визначенням верхніх хронологічних меж зрубної культури на теренах Лівобережної України та Північного Приазов'я зокрема – рубежів, які маркують зникнення або трансформацію зрубної культури в нові культурні

утворення заключного етапу пізнього бронзового віку. В сучасній історіографії, згідно з точкою зору В.А. Ромашка, до вирішення питання про хронологію і культурну оцінку заключних етапів зрубної культури сформувалося два концептуальні підходи. Відповідно до першого, зрубна культура доживає до заключного етапу пізнього бронзового віку, згідно з другим – до раннього залізного віку [Ромашко 2013, с. 17].

Перша спроба визначення культурного змісту зрубного і постзрубного горизонтів належить В.О. Городцову [Городцов 1905; 1907; 1927; 1928]. Подальший розвиток уявлень про верхні хронологічні рубежі зрубної культури отримав обґрунтування в роботах О.О. Кривцової-Гракової. Розвиток зрубної культури в Причорномор'ї та Приазов'ї представлено автором як послідовна зміна трьох етапів – білозерського, сабатинівського і обитіченського. Перші два етапи автором синхронізовані з другим періодом зрубної культури Поволжя, третій же розглядається як найбільш ранній прояв скіфської культури [Кривцова-Гракова 1955, с. 155-162]. Другий період існування зрубної культури, згідно концепції, запропонованої Б.М. Граковим, характеризувався поступовим поширенням у Приазов'ї та Подніпров'ї [Граков 1977, с. 110-140].

Походження культур скіфського часу України цілим рядом авторів в історіографії 1970-х – 1980-х рр. ставилося в прямий генетичний зв'язок з культурами доби пізньої бронзи. Питання про місце зрубної культури в періодизаційних схемах культур Східної Європи та її хронологічні рамки загострили нові уявлення про добу пізньої бронзи Північного Причорномор'я [Ромашко 2013, с. 21]. Неодноразово цілою низкою авторів робилися спроби обґрунтувати той факт, що пізніші зрубні пам'ятки, а, отже, і населення Північного Приазов'я доживають до раннього залізного віку включно. Для культурно-хронологічних побудов у цих умовах переважно використовувалися матеріали поселень доби пізньої бронзи [Горбов 1996, с. 13-21; Ромашко 1999; Шарафутдинова Э.С. 1991, с. 184-196; тощо]. Їх побудови певною мірою були подальшим розвитком традиційних уявлень про зрубну культуру як

етнокультурне утворення, що існувало протягом другої половини II тис. до н.е. і доживає до раннього залізного віку [Ромашко 2013, с. 21].

У 1990-х рр. В.М. Горбовим була запропонована періодизація зрубної культури Північно-Східного Приазов'я, заснована на матеріалах поселень. Автором висловлюється думка, що за матеріалами поселенських пам'яток Північного Приазов'я пізня зрубна культура безперервно продовжує існувати і доживає до раннього залізного віку [Горбов 1990, с. 60-61; 1991, с. 121-122; 1993, с. 90-93; 1994, с. 70-74; 1996, с. 13-21; тощо]. В.І. Клочком зрубна культура також розглядається як явище, що передує безпосередньо культурам раннього залізного віку. На думку дослідника, поселення «пізньозрубної» культури в Лівобережній Україні, Донбасі та Приазов'ї можуть бути датовані в хронологічному діапазоні XII – IX ст. до н.е., а самі пам'ятки залишені населенням кіммерійського часу [Клочко 2006, с. 276].

В історіографії поступово затверджується положення про припинення існування зрубної культури в XIII – XII ст. до н.е. [Ковалева 1981, с. 16-32; Березанская 1982, с. 39-40; Чередниченко 1986, с. 44-82; Литвиненко 1994, с. 168; 1999, с. 4-23; Отрощенко 2001, с. 160-162; тощо]. Згідно з В.В. Отрощенко, на завершальному етапі розвитку БМЗК відбувається відхід від традиційного поховального ритуалу, що неминуче вело до втрати культурної ідентичності, а в археологічному плані – до зникнення зрубної культури [Отрощенко 2001, с. 162]. Послідовно автор доводить, що в епоху фінальної бронзи немає жодного поховання з ознаками обряду БМЗК, а, отже, немає і такої культури [Отрощенко 2002, с. 22].

Поступово також В.А. Ромашко під впливом ідей В.В. Отрощенка приходить до висновку, що в Північному Приазов'ї в епоху фінальної бронзи поселення продовжують існувати вже в рамках виділеної їм ББК. Дослідник прийшов до висновку, що постзрубні пам'ятки України являють собою не тільки перехідний етап між зрубною і кіммерійськими культурами, але є новоутворенням, що сформувалося на зрубній основі [Ромашко 2013, с. 28]. Також простежується генетичний зв'язок зрубних старожитностей з ББК в

спадкоємності лобойківської і завадівської традицій бронзоліварного виробництва [Клочко 2006, с. 215]. С.В. Махортих також підтримав тезу про існування в даному регіоні відокремленої культури. Автором розглядаються в якості підоснови кіммерійської культури дві складові – білозерська і постзрубна [Махортих 2005, с. 275-282].

Деякі успішні кроки по виділенню поховань фінального етапу зрубної культури для пам'яток лівобережного Дніпра та Приазов'я дослідниками були зроблені ще в 1980-х рр. [Гаврилюк 1982; Отрощенко 1987]. З цього приводу Р.О. Литвиненко зауважує, що відносно нівелювання поховального інвентарю та обряду, що відбулося на пізньому етапі, очевидно, зберігається без видимих змін у фінальній період існування зрубної культури [Литвиненко 1994, с. 180]. Значне місце у розробці даної проблематики належить дослідженням Е.С. Шарафутдинової [Шарафутдинова 1991а; 1991б].

На підставі стратиграфічних даних Ю.Б. Полідович і В.В. Циміданов у середині 1990-х рр. зробили спробу датувати зрубні поховання верхнього стратиграфічного горизонту часом білозерської культури (XII – X ст. до н.е.). Пізні поховання другого періоду БМЗК авторами були синхронізовані з комплексами білозерської культури [Полидович 1996, с. 44-46]. Пізніше на Нижньому Дону і в Північно-Східному Приазов'ї В.В. Потаповим поховання XII – X ст. до н.е. були виділені в окремий постзрубний хронологічний горизонт [Потапов 1997, с. 128-129; 1998, с. 61-63; тощо]. Автор в результаті детального аналізу у своєму дисертаційному дослідженні приходять до загального висновку про приналежність цих пам'яток до окремої отрадненської культури [Потапов 2010]. Однак дана тема в контексті дискусії про верхню межу зрубної культури була подовжена.

У своїй статті В.А. Підобід, А.М. Усачук і В.В. Циміданов приводять нову аргументацію на користь високих дат зрубної культури, розглядаючи «фінальнобронзові» поховальні пам'ятки в якості останніх поховань зрубної спільності [Подобед 2012, с. 194-245]. Дещо пізніше автори підтвердили свою прихильність гіпотезі, розробленій В.М. Горбовим, що в XII – X ст. до н.е. на

території Північно-Східного Приазов'я продовжувала існувати зрубна культура. Дослідники досить скептично поставитися до гіпотези про культурну зміну в Приазов'ї в XII ст. до н.е. [Підобід 2014, с. 94, 101].

Проблему виділення поховальних комплексів епохи фінальної бронзи на Лівобережжі України (на схід від р. Молочної) також порушив В.В. Отрощенко. Автор висловив підтримку ідеї виділення В.В. Потаповим отрадненської культури епохи фінальної бронзи, генетично пов'язаної з БМЗК і синхронної білозерській [Отрощенко 2012, с. 246-248]. Дещо пізніше В.В. Потапов, повернувшись до вищезазначеної дискусії, порівнявши ще раз матеріали поховань й простеживши риси, що їх об'єднують, стверджував, що всі ці явища укладаються в рамки однієї отрадненської культури. Автор, допускаючи появу східної кераміки в Приазов'ї та Подніпров'ї в результаті інфільтрації населення, вважає цей процес досить тривалим. В.В. Потапов слідом за В.В. Отрощенко, Я.П. Гершковичем і В.А. Ромашком схильний відносити до постзрубної групи східноукраїнські поховання кінця епохи бронзи [Потапов 2013, с. 240-254]. Слід зазначити, що проблема виділення найпізніших поховальних комплексів зрубної культури досі остаточно не вирішена.

1.3. Характеристика джерельної бази

Накопичений новобудовними експедиціями фонд джерел з вивчення зрубної культури західної (Надчорноморської) зрубної області, дозволив авторам, починаючи з 1980-х рр., провести ряд монографічних всебічних досліджень, направлених на: упорядкування й систематизацію джерельної бази поховальних пам'яток; надання всебічної формалізовано-статистичної характеристики; охарактеризування матеріальної культури за даними некрополів; створення періодизації, визначення відносної та абсолютної хронології поховальних пам'яток тощо. Дослідженнями були охоплені поховальні пам'ятки Степового Подніпров'я, межиріччя Орелі й Самари, басейнів Нижньої Донщини та Сіверського Дінця, Лівобережного Українського Лісостепу [Берестнев 2001; Ковалева 1981; Литвиненко 1994; Отрощенко 1981;

Шарафутдинова 1985]. На тлі проведених робіт територія Північного Приазов'я на карті виглядає білою плямою (рис. 2).

Наочно продемонструвати актуальність проведеного дослідження можна, якщо звернути увагу на карти поширення пам'яток зрубної культури в досліджуваному регіоні, що опубліковані в узагальнюючих роботах різних років. Зрубні старожитності Північного Приазов'я, незважаючи на величезний фонд джерел, накопичений новобудовними експедиціями, тут опинилися представленими десятком пунктів поселенських і поховальних пам'яток переважно з розкопок В.О. Городцова (рис. 3) [Березанская 1985, с. 474-475, карта 11]. Або в описі території розповсюдження пам'яток зрубної культури повідомляється, що відомі вони головним чином в басейні Сіверського Дінця та в Дніпровському Лівобережжі (рис. 4) [Чередниченко 1986, с. 50-51, рис. 11]. Карта поширення курганних і ґрунтових могильників зрубної культури Північно-Східного Приазов'я наводиться в узагальнюючій роботі Р.О. Литвиненка, присвяченій періодизації зрубних старожитностей зазначеного регіону. Автор дослідження має в своєму розпорядженні дані про 800 поховань з 119 могильників (рис. 5) [Литвиненко 1999, рис. 1].

В результаті досліджень до теперішнього часу накопичена значна в кількісному і якісному відношенні джерельна база, яка характеризує могильники зрубної культури Північного Приазов'я та прилеглих територій (табл. 1). Окреслена область в археологічному відношенні вивчена досить добре, втім дещо не рівнозначно. Менш насичені розкопаними могильниками західні райони Донецької обл. (басейни річок Вовча, Мокрі та Сухі Яли), східна половина Запорізької обл. (межиріччя Молочної і Берди), а також захід Ростовської обл. (басейни Грузького, Мокрого і Сухого Єланчиків, нижньої течії Міуса). Найбільш дослідженим розкопаними курганами є басейн р. Кальміус (рис. 1).

На даний момент база, якою оперує автор, нараховує 1515 поховань зрубної культури в 235 курганних та 5 ґрунтових могильниках (25 поховань). Кургани зрубної культури Північного Приазов'я за фізико-географічним

районуванням розподілилися наступним чином: на Донецькому Кряжі в 68 різних могильниках досліджено 160 курганів (32,4%), що місили 408 поховань (26,9%); в Приазов'ї, включаючи однойменну височину і низовину, вивчено в 167 могильниках 334 кургани (67,6%) з 1107 похованнями (73,1%) зрубної культури (рис. 1).

Відповідно сучасного політико-адміністративного поділу, переважна кількість розкопаних могильників зосереджена на теренах Донецької обл. (табл. 2). Тут в 133 (56,6%) різних пунктах було розкопано 841 (55,4%) поховання в 273 курганах (55,3%). У межах Запорізької обл. було вивчено в 52 могильниках (22,1%) 305 (20,1%) поховань в 1116 (23,5%) курганах; в Луганській обл. – в 15 (6,4%) могильниках 41 (8,3%) курган, що містять 119 (7,8%) поховань; в Херсонській обл. – в 3 (1,3%) могильниках 7 (1,4%) курганів, що містять 16 (1,1%) поховань; в Ростовській обл. РФ – в 32 (13,6%) пунктах 237 (15,6%) поховань, що містяться в 57 (11,5%) курганах (рис. 6).

В результаті проведених розкопок була накопичена значна в кількісному відношенні джерельна база, яка характеризує могильники зрубної культури Північного Приазов'я та прилеглих територій. Слід зауважити, що наявні матеріали далеко не рівнозначні за своєю інформативністю, зумовленою рівнем методики розкопок, фіксації даних, якістю звітної документації та публікацій. Переважна більшість розкопок кінця XIX – середини XX ст. доступна лише у вигляді різної повноти письмових описів і розпорошених документів, що мало дають для вивчення питань хронології та матеріальної культури. Загалом в окреслений період в Північному Приазов'ї відбувалося лише незначне накопичення джерел в ході спорадичних розкопок курганів. Всі ці роботи, за винятком польових досліджень В.О. Городцова, відрізнялися досить низьким, з позицій сьогодення, рівнем методики розкопок і фіксації матеріалів. Зазвичай розкопки здійснювалися траншеями або колодзями, які розкривали лише центр насипу. Тільки в сучасній Донецькій обл. нараховується близько 175 об'єктів, які були розкопані в XIX – першій половині XX ст. подібним способом [Дегерменджі 2004, с. 3]. Такі кургани не можуть вважатися повністю

дослідженими, оскільки розкопками вивчалась лише центральна частина кургану, тоді як його поли, де могло міститися чимало впускних поховань, залишалися не розкопаними. Графічна фіксація об'єктів часто-густо зовсім відсутня або представляла собою схематичні рисунки. Значна частина здобутих матеріалів розпорошена або зовсім втрачена. Рівень звітної документації також залишався досить низьким. Повністю відсутні публікації матеріалів. За таких обставин зрубна культура Північного Приазов'я та прилеглих територій залишалася представленою в основному матеріалами розкопок В.О. Городцова та М.О. Бранденбурга, виданими на початку ХХ ст. Загалом матеріали розкопок останніх десятиліть ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. склали щонайменше 8% використаного нами масиву.

Початок другого етапу досліджень, пов'язаний з іменами М.О. Макаренка, В.М. Євсєєва, М.О. Міллера і П.М. Піневича, припадає на кінець 1920-х – початок 1930-х рр. Археологічні колекції цього періоду розпорошені, частково депаспортизовані, наукові звіти по більшості розкопках відсутні, є лише фрагменти польової документації, фотографії, поодинокі знахідки, що зберігаються у фондах музеїв. За неповне десятиріччя в басейнах річок Кальміусу і Міусу було розкопано щонайменше 47 курганів, які містили не менше 111 поховань зрубної культури.

Матеріали, отримані в ході польових новобудовних досліджень останніх десятиліть ХХ ст., здебільшого вигідно відрізнялися досконалістю методики розкопок, рівнем фіксації, високою якістю польової та звітної документації. Завдяки роботам Сіверсько-Донецької та Донецької археологічних експедицій ІА та ІЗ АН УРСР широке застосування отримала методика, заснована на дослідженні курганів механізмами, що забезпечують розкопки на знесення методом паралельних траншей із залишенням максимальної кількості бровок для фіксації стратиграфії насипу [Телегин 1974]. Слід зауважити, що основні принципи польових досліджень, камеральної обробки матеріалів та підготовки наукових звітів, які застосовувалися в роботі цих експедицій, в подальшому

були запозичені й успішно розвинені багатьма іншими експедиціями, що працювали в Північному Приазов'ї [Литвиненко 1994, с. 20; 2012, с. 231].

Загалом поховальні пам'ятки зрубної культури Північного Приазов'я досліджені в третій і четвертий періоди, склали не менше 85% використаного нами масиву. Найбільш презентабельна група пам'яток була досліджена в різні роки співробітниками археологічної експедиції ДонДУ (нині ДонНУ), де в 110 курганах (28,7% всього масиву) 50 різних могильників було виявлено не менше 396 (25%) поховань зрубної культури. За 11 років роботи Донецької та Сіверсько-Донецької експедицій загалом було розкопано в 21 могильнику близько 150 (10,9%) поховань зрубної культури зі 48 (10,8%) курганів. Також відзначимо роботи археологічної експедиції Ростовського університету, що зосередила свої дослідження на Міуському півострові, в ході яких було розкопано 20 курганів з 122 (8,9%) похованнями зрубної культури. За підрахунками Р.О. Литвиненка, тільки в межах Донецької та Луганської обл. у зоні новобудов досліджено понад 1200 поховань зрубної культури [Литвиненко 2012, с. 157]. Згідно з нашими підрахунками, в означений період на теренах Приазов'я новобудовними експедиціями було досліджено в більш ніж 400 курганах близько 1230 (83%) поховань зрубної культури.

Болючою проблемою й донині залишається неопублікованість значного масиву матеріалів новобудовних експедицій, зокрема і пам'яток зрубної культури [Братченко 1985, с. 74-75; Отрощенко 1989, с. 33-35, Литвиненко 2011, с. 192]. За нашими підрахунками, на сьогодні лише половина поховальних пам'яток зрубної культури, досліджених у Приазов'ї, знайшла відбиток у розгорнутих публікаціях. Решта матеріалів залишається доступною або в різній якості наукових звітах, або в стислих повідомленнях щорічників «Археологические открытия» та «Археологічні відкриття в Україні», а також тезах конференцій.

Окремою джерелознавчою проблемою для української археології, втім як і для археології пострадянського простору загалом, традиційно залишається забезпеченість археологічного матеріалу комплексом додаткових даних,

отриманих за допомогою природничих дисциплін. Порівняно з іншими даними, дещо забезпеченішими матеріали могильників є в частині антропологічних визначень. Проте ці показники не є надто вражаючими: мають фахові статевовікові визначення менше чверті поховань зрубної культури Північного Приазов'я. Загалом же така ситуація відповідає загальному стану речей для пам'яток доби бронзи півдня Східної Європи [Литвиненко 1996, с. 62]. Антропологічні визначення кісткових останків небіжчиків виконані на матеріалах розкопок великих академічних експедицій ІА АН УРСР антропологами-фахівцями (С.І. Круц, Є.А. Шепель, С.П. Сегеда, І.Д. Потехіна та ін.). Результатом проведених досліджень став Каталог палеоантропологічних колекцій ІА АН УРСР в двох томах [Круц 1986]. У тому числі визначення кісткових останків небіжчиків виконані на матеріалах розкопок Сіверсько-Донецької експедиції (статевовікові визначення проведені І.Д. Потехіною) [Евдокимов 1992]. Антропологічні визначення містять деякі наукові звіти експедицій ІА АН УРСР, які працювали в Приазов'ї (визначення С.П. Сегеди і Т.О. Рудич) [Болтрик та ін. 1985; 1990]. Окремі відомості наводяться в ряді робіт, присвячених публікації матеріалів розкопок новобудовних експедиції ДонДУ [Литвиненко 1992а; Посредников 1993а; тощо] та інших експедицій [Парусимов 2000; Рогудеев 2005; тощо]. Широкі узагальнення на добутій антропологічній базі Північного Приазов'я не проводилися, виняток становить робота К.О. Шепель, яка охоплює більшу територію і часовий проміжок ширший, ніж час існування зрубної культури [Шепель 1985].

Одиничними є археозоологічні визначення. Окремо необхідно відзначити роботи Таганрозької археологічної експедиції на новобудовах Ростовської обл., де крім статевовікових антропологічних визначень регулярно проводилися палеозоологічні і ксілотомічні визначення [Ларенок 1993]. На жаль, повністю відсутні радіовуглецеві дати для зрубних приазовських поховань.

В цілому, забезпечити професійні антропологічні та археозоологічні дослідження в «новобудовний» період мали змогу академічні та університетські експедиції [Круц, Шепель та ін.]. У своїй більшості музейні та напіваматорські

«школярські» експедиції такої можливості не мали, тому задовольнялися аматорськими визначеннями.

Окремо слід відмітити цілу серію трасологічних досліджень А.М. Усачука кістяних/рогових артефактів зі зрубних приазовських поховань, присвячених гребням та знаряддям прядіння (шпіцам-гребням) [Усачук 1997], кістяним деталям духових музичних інструментів (рурочкам-флейтам) [Усачук 1999], астрагалам [Усачук 2014] тощо. Публікації супроводжують трасологічні характеристики технологій виготовлення та зношування знарядь. У роботах зі співавторами А.М. Усачуку належать: проведення трасологічного аналізу, графічна фіксація й інтерпретація отриманих трасологічних даних [Подобед 2012; Усачук 1999; Усачук 2003; Усачук 2014; та ін.].

Інвентарний фонд поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я налічує близько 1500 одиниць (артефактів). Основною категорією супровідного інвентарю був керамічний посуд, колекція якого нараховує близько 1350 посудин. Решта категорій поховального реманенту нечисленні: питома вага виробів з металу становить 5%, кістки – 2%, кременю – 2%, інші категорії – 4% (рис. 7).

В даний час колекції перебувають в різноманітних установах, в музейних фондах різних міст й країн. Найбільша колекція артефактів, здобута загонами новобудовної експедиції Донецького держуніверситету в курганних могильниках Північного Приазов'я, зберігається сьогодні в фондах Донецького національного університету. Цей факт обумовлений тим, що співробітниками археологічної експедиції ДонДУ (ДонНУ) на півдні Донецької обл. було досліджено, за нашими підрахунками, більше чверті всього корпусу приазовських поховань зрубної культури. Значна частина інвентарного фонду зберігається в фондах Донецького обласного краєзнавчого музею. Переважно це матеріали загонів експедицій, які в 1970-1990-ті рр. в Приазов'ї проводили розкопки під керівництвом О.Я. Привалової та Н.П. Зарайської в басейні р. Кальміус.

Маріупольський краєзнавчий музей територіально являє собою найпотужнішу музейну установу Північного Приазов'я, фонди якого зберігають колекції з розкопок «новобудовного» періоду. Переважно це матеріали з розкопок Маріупольської археологічної експедиції, здобутих під керівництвом В.К. Кульбаки [Кучугура 2001]. Археологічні колекції М.О. Макаренка, В.М. Євсєєва та П.М. Піневича роз'єднані, частково депаспортизовані. Ще в 1930-ті рр. найбільш цікаві експонати були передані з МКМ на зберігання до музеїв Ленінграда і Москви. У 1956 р. частину матеріалів передали до фондів ДОКМ [Косиков 1998,с.13]. У ХХІ ст. МКМ продовжує приймати надходження. З розкопок археологічної експедиції МДУ додатково надійшли матеріали зрубних курганів, досліджених в мікрорайоні «Східний», курганів Гайдамацький Кут, Седоркін і Могила Комишуватка. Цікаві надходження в музей дали і розкопки курганної групи на західній околиці міста. Тут, в верхів'ях Зінцевої балки розкопки провели співробітники археологічної експедиції Донецького обласного музею під керівництвом О.М. Усачука [Кучугура 2001].

Результатом польових робіт кількох поколінь українських археологів, які досліджували пам'ятки широкого хронологічного спектру – від палеоліту до епохи пізнього середньовіччя, стало науково-інформаційне видання – «Каталог. Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України». У каталозі у тому числі представлені археологічні колекції зрубної культури, здобуті під час польових досліджень великих новобудовних експедицій в 1970-1990-х рр. в курганних могильниках Північного Приазов'я, що зберігаються в Наукових фондах Інституту археології НАН України [Блажевич 2007].

Крім того, частини корпусу джерел з проблематики, що нас цікавить, можна знайти в фондах музейних та навчальних установ інших міст: Запорізького краєзнавчого музею, Мелітопольського краєзнавчого музею, Державного історико-археологічного музею-заповіднику «Кам'яна могила» (м. Мелітополь), Бердянського краєзнавчого музею, Єнакіївського історичного

музею, Таганрозького державного музею-заповіднику, фондах Ростовського університету та ін.

Висновок до I Розділу. Таким чином, тенденції що намітилися у вивченні зрубних старожитностей зрубної культури Північного Приазов'я, викликають необхідність систематизації та аналізу всіх наявних поховальних пам'яток, спрямованого на виявлення їх локальної специфіки, визначення місця в системі зрубної спільноти в цілому та сусідніх культур доби пізньої бронзи. Накопичений і доступний авторові корпус джерел зрубної культури Північного Приазов'я в цілому є достатнім для розробки обраної теми, досягнення поставленої мети і визначених дослідницьких завдань: створити загальний реєстр поховальних пам'яток; упорядкувати й систематизувати джерельну базу; дати всебічну формалізовано-статистичну характеристику поховальних пам'яток; охарактеризувати матеріальну культуру за даними некрополів; створити періодизації, визначити відносну та абсолютну хронології поховальних пам'яток; зіставити пам'ятки Північного Приазов'я зі зрубними старожитностями інших регіонів, визначити їх місце в системі зрубної культурної області; побудувати модель регіональної культурогенези.

Однак, різний ступінь збереження та інформативності джерел не дає можливості рівноцінного використання всієї накопиченої нами бази. Тому для тих чи інших статистичних підрахунків, для аналізу різних аспектів поховального обряду, характеристики інвентарю або поховальних споруд формувалися і використовувалися окремі вибірки, з урахуванням тих чи інших якісних особливостей джерел.

РОЗДІЛ 2.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ МОГИЛЬНИКІВ

При систематизації будь-яких археологічних матеріалів основним завданням є створення схеми періодизації, яка завершує типологічне вивчення окремих категорій інвентарю і виступає базою для наступних історичних реконструкцій. Не є винятком і періодизація могильників зрубної культури Північного Приазов'я.

Перші спроби систематизації матеріалів епохи бронзи були зроблені ще на зорі вітчизняної археології Д.Я. Самоквасовим [Самоквасов 1892; 1908], О.А. Спициним [Спицин 1899], М.О. Бранденбургом [Бранденбург 1899; Журнал... 1908] і О.О. Бобринським [Бобринский 1901]. Всі ці зусилля виявилися невдалими або мало результативними, оскільки в основі систематизації лежали одиничні, випадкові ознаки.

На справді науковій основі перші періодизаційні розробки на матеріалах степової бронзи були виконані В.О. Городцовим [Городцов 1905; 1907]. Взаємна кореляція результатів типології форм поховального обряду та інвентарю, а також застосування стратиграфічного методу дозволили досліднику розробити схему, яка проіснувала майже без змін сторіччя [Городцов 1916; 1927]. Живучість цієї періодизації обумовлена в першу чергу тим, що стратиграфія, поховальний обряд та інвентар виступали взаємодоповнюючими ознаками.

Стратиграфічний метод є одним з найбільш важливих і об'єктивних способів встановлення хронологічної послідовності окремих археологічних культур і виділення етапів розвитку всередині однієї культури [Отрощенко 2001, с. 4]. Однак, за зауваженням Р.О. Литвиненка, фіксуючи послідовність здійснення поховань в могильнику, стратиграфія як така, без залучення типології, не дозволяє вийти на рівень періодизації і узагальнюючих хронологічних схем. Для цього і застосовується метод *порівняльної стратиграфії*, тобто порівняльно-типологічного аналізу всіх доступних

стратиграфічних співвідношень між комплексами (типами) з метою виділення на підставі цього значущих в хронологічному відношенні типів. Іншими словами, для виділення хронологічних етапів (періодів) значущими будуть не будь-які стратиграфічні «пари», а лише ті з них, які демонструють відмінності на рівні типів комплексів або комплексів типів (для могильників – обрядово-інвентарних) і характеризуються серійністю (за умови наявності достатньої кількості джерел). Це забезпечить найважливіший методологічний принцип – перевірюваність [порівн.: Клейн 1991, с. 84; 2001, с. 72-74, 83-85; Литвиненко 2007, с. 334].

Огляд методів хронологічних визначень дозволив В.В. Отрошенку дійти висновку, що серед усіх інших саме стратиграфічний метод на сьогодні є добре апробованим, надійним і перспективним для подальшої розробки проблем періодизації та відносної (релятивної) хронології. Проте, як зазначає дослідник, не можна обходити увагою результати й досягнення інших методів, зокрема порівняльно-типологічного і залучених з суміжних наукових дисциплін. Жоден з методів не повинен ігноруватися, тільки таким чином можна розраховувати на більш-менш об'єктивний кінцевий результат [Отрошенко 2001, с. 11].

Перш, ніж перейти до викладення дослідницьких процедур, наголосимо, що в своїх побудовах автор відштовхувався від розробок Р.О. Литвиненка, яким ще наприкінці минулого сторіччя було закладено основи сучасної періодизації поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я [Литвиненко 1999].

Наявна в нашому розпорядженні джерельна база в кількісному і якісному відношенні є цілком придатною для проведення подібного роду досліджень. В основу періодизації некрополів Північного Приазов'я було покладено стратиграфічні спостереження. Для досліджуваного нами регіону наявність різночасових поховань зрубної культури слід визнати звичайним явищем, що зумовлено неодноразовим використанням курганного насипу для поховання померлих протягом тривалого часу. У приазовських курганах було виявлено від двох до чотирьох горизонтів різночасових зрубних поховань (рис. 8-19). Для

перевірки вертикальних стратиграфічних колонок залучалися кургани, які містили групи відносно одночасних основних або впускних поховань, які дозволяють виділити вузько хронологічний обрядово-інвентарний комплекс.

В курганній стратиграфії Північного Приазов'я спостерігається слідування за бабинськими комплексами самих ранніх поховань БМЗК, наприклад, Шахтарськ к.9, Руський Колодязь VII к.1 (рис. 19) тощо. Самі ранні приазовські поховання зрубної культури характеризуються певними покровськими рисами: поховання в ґрунтових ямах, перекритих деревом, рідше каменем; лівобічне слабо або середнє зібгане положення; орієнтація в північний сектор; в керамічному комплексі виділяється серія посудин, що відрізняється цілим рядом архаїчних рис, висхідних до покровських традицій; бронзові ножі зі слабо вираженими виїмками, що намічають ромбічне перехрестя (про це докладніше у відповідному параграфі).

В курганах Північного Приазов'я досить чітко фіксується передування поховань з покровськими рисами комплексам розвиненої зрубної культури, наприклад, Балашівка к.1 (рис. 15), Іванівка к.2 (рис. 14) тощо. Біля с. Антонівки Розівського р-ну Запорізької обл. досліджено довгу могилу. До моменту розкопок курган 2 представляв собою довгий насип з однією вершиною. Початок зведення складної конструкції було покладено спорудженням насипу А яйцевидної в плані форми над похованням бабинської культури. Впритул до цього насипу із заходу було зведено насип Б, що перекривав 9 одночасних поховань з покровськими рисами [Самар 1998, с. 77]. Потім до сідловини між двома насипами було впущене поховання 4, над яким зведено досипку. Поховання оточувало дві дуги, складені з каменів рваного граніту, краї яких заходили на насипи А і Б. Згодом до сформованого насипу було впущені кілька поховань розвиненої зрубної культури [Самар, Антонов 1996].

У всіх випадках (наприклад, Кінські Роздори к. 3) ями з дерев'яним перекриттям за даними стратиграфії передували ямам з кам'яним перекриттям (рис. 12). У цей же період з'являються кам'яні скрині, споруджені з

вертикальних кам'яних плит, які одночасно трапляються в курганах під єдиним насипом з ямами, перекритими каменем, наприклад, Таврія-І к. 2; Огороднє к. 4 (рис. 10,13).

Комплекс даних дозволяє припустити деяку протяжність у часі етапу, відповідного похованням другого розвиненого горизонту. Завдяки стратиграфічним спостереженнями до більш ранніх комплексів віднесені поховання, вчинені в дерев'яних зрубках або ямах, перекритих деревом. У всіх випадках ями з дерев'яним перекриттям передували ямам з кам'яним перекриттям. У цей же період з'являються кам'яні скрині. Простежено й певні якісні зміни в часі, що проявлялися у формі і пропорціях посудин керамічного комплексу другого горизонту, складі тіста, обробці поверхні й орнаментатії. Намічається тенденція к виділенню раннього та пізнього ступеня в рамках другого хронологічного горизонту могильників Північного Приазов'я, однак в нашому розпорядженні поки недостатньо даних для цього.

У Приазов'ї лише одного разу зафіксовано випадок чотирьох стратиграфічних горизонтів різночасових зрубних поховань в одному кургані. Маріупольською експедицією біля с. Орловське було досліджено курган, що належить до групи так званих «довгих» могил, який був сформований подовженням стародавнього насипу шляхом прилаштування багаторазових однобічних досипок (рис. 21). Аналіз стратиграфії та планіграфії кургану дозволяє реконструювати наступну послідовність його спорудження (рис. 22-23). До південно-західної поли стародавнього насипу катакомбного часу було впущене зрубне поховання 8, над яким звели досипку 4. Можливо, водночас за межами вищевказаного кургану, з південно-західного боку, з рівня вторинного стародавнього горизонту було впущене основне для вторинного кургану поховання 12, що супроводжувалося насипом 5. Потім, з рівня насипу 5 було впущене зрубне поховання 10, з досипкою 6 над ним, а з її рівня впущене поховання 9, з досипкою 7. Дещо згодом, до міжкурганного простору первинного і вторинного курганів були впущені зрубні поховання 6 і 7 у кам'яних скринях з досипкою 8, що з'єднала обидва кургани. Можливо, в цей

же час до західної поли вторинного кургану також було впущене зрубне поховання 11 в кам'яній скрині. У планіграфії зрубних поховань могильника досить виразно простежується лінійне розміщення, обумовлене формою насипу: могили витягнуті ланцюжком по лінії північний схід – південний захід. Упорядкованість планування, відсутність випадків взаємного порушення і перекривання могил свідчать про те, що кожне поховання могло мати якісь зовнішні ознаки, що виділяли його на поверхні. Побічно це може говорити також про невелику відстань у часі між ними [Забавин 2010, с. 181-182].

Найбільш верхні позиції в стратиграфічних колонках Північного Приазов'я у всіх випадках займали комплекси, здійснені в похованнях з різноманітними кам'яними конструкціями: в ґрунтових ямах під кам'яними закладами, наприклад, Огороднє к. 4, а також у класичних цистах та скринях – Гусельське к.1, Високе к.5, Кінські Роздори к.3, Орловське к.1, Таврія к. 1, 2, Віденське к. 1, Заможне к. 1 і комбінованих скринях – Огороднє к. 4, Іванівка к.2, Захарівка к. 1 (рис. 9,12-14,17). Кам'яні конструкції з'являються наприкінці II розвиненого горизонту. Це простежено завдяки певним якісним змінам в часі, що проявлялися у формі і пропорціях посудин керамічного комплексу другого горизонту, складі тіста, обробці поверхні й орнаментатії. Однак більшість поховань з різноманітними кам'яними конструкціями віднесено до III пізнього горизонту.

До пізнього горизонту також віднесено основну масу поховань у насипах курганів, що також займали самі верхні позиції в стратиграфічних колонках: Рибинське к.8, Покровка к.6, Квашине к.4, Зінцева Балка к.4 (рис. 11,17,18). У положенні небіжчиків цього часу переважає сильно скорчена поза на лівому боці з орієнтацією в східний з відхиленнями сектор. Виразного поширення набуває скорчена поза на правому боці, відзначається деяке почастішання південно-східних відхилень. Основна маса поховань, здійснених за обрядом кремації, відноситься саме до пізнього періоду. У всіх випадках (Клуннікове к.1, Іванівка к.2, Віденське к.1, Балашівка к.1, Орловське к.1) дані поховання займали верхнє стратиграфічне положення в курганах (рис. 10,14,15,16).

В результаті проведеного аналізу курганних могильників Північного Приазов'я за допомогою методу порівняльної стратиграфії було виділено три хронологічні горизонти – ранній, розвинений, пізній.

I горизонт (ранній): включає як основні, так і впускні поховання в ґрунтових ямах. У більшості випадків ями мали дерев'яне покриття (частіше поперечне), рідше – кам'яне. У положенні небіжчиків переважає слабо і середньо скорчена на лівому боці поза з орієнтацією в північно-східний сектор, з незначною кількістю північних з відхиленнями орієнтацій.

При виділенні комплексів раннього горизонту не в останню чергу зверталась увага на особливості керамічного комплексу. У ранніх приазовських похованнях посуд, головним чином, горщики і банки, часто стояли за головою, спиною, біля живота і біля ніг небіжчика. У тісті посудин наявна значна кількість домішок, однак домішка черепашки в кераміці зустрічається досить рідко. Характерне використання на внутрішній й зовнішній поверхні великозубчастого штампу, що залишав глибокі розчоси. «Паркетна» обробка поверхні є типовою для посудин.

Гострореберний посуд є нечисленним й характеризується виразним переламом посередині або у верхній третині висоти, який утворює гостре ребро. Серед характерних особливостей кераміки з архаїчними рисами у формі, орнаменті і технології виготовлення – дзвіноподібна форма посудин, внутрішній уступ на шийці, орнаментация внутрішньої сторони і зрізу вінець. Біля дна дуже рідко спостерігається закраїна або невеликий піддон. Банки іноді мають стягнуте гирло. Для керамічного комплексу цього горизонту характерний посуд видовжених пропорцій з високо піднятими плічками. Посуд у верхній третині прикрашено відбитками зубчастого штампу, перекрученого шнура, косими насічками, виконаними торцем палички і в прокресленій техніці. Орнамент – геометричні композиції у вигляді косих хрестів, які перехрещуються, рівнобедрених трикутників вершинами донизу (іноді заштрихованих), зигзагів, бахроми з насічок (війки), а також паралельні горизонтальні лінії під вінцями і на плічках. Для банок характерно нанесення

ірегулярного орнаменту в прокресленій техніці, а також у вигляді відбитків, виконаних торцем палички (похилі лінії, трикутники, хрести, ромби, зигзаги тощо). Відмінною особливістю декору керамічного посуду цього періоду є подвійний зигзаг, який іноді входить до складу більш складних орнаментальних композицій. Характерними є краплеподібні й фігурні наколи. Значна частина кераміки є неорнаментованою.

Інші категорії інвентарю представлені: бронзовими ножами зі слабо вираженими виїмками, що намічають ромбічне перехрестя, змієподібним кінцем черешка; бронзовими скроневими підвісками; пернем зі спіральними щитками; фаянсовим і сурм'яним бісером; кістяним «гребенем»; крем'яними відщепами і пластинами; кам'яною булавою; астрагалами.

Свого часу Р.О. Литвиненко, творчо використавши розробки В.С. Бочкарьова, запропонував типо-хронологічну класифікацію ножів з перехрестям, в якій відносна хронологічна позиція того чи іншого виробу залежала від його морфологічних характеристик і пропорцій, серед яких найбільш діагностичними визначалися ступінь відокремленості від клинка і виразність ромбічного перехрестя, що формалізувалися через коефіцієнти співвідношення між довжиною і шириною клинка, шириною перехрестя і шириною виїмки [Литвиненко 1994, с. 137-138, рис. 84].

Що стосується приазовських зрубних ножів першої групи, то найбільш ранніми з них, що зіставляються з покровськими зразками, можна вважати два екземпляри: з поховання 1 кургану 9 могильника поблизу м. Шахтарськ (рис. 83, 4) і зруйнованого кургану у п. Ханжонкове (рис. 83, 1) [Горбов 1993а, с. 39, рис. 48, 3; Литвиненко 1999 року, рис. 8, 6; 11, 1]. Вони мають слабо виражені виїмки, ледь намічене ромбічне перехрестя, змієподібний кінець черешка, а також характеризуються відповідними метричними коефіцієнтами співвідношення довжини і ширини клинка, виїмки і перехрестя [Литвиненко 1999, с. 14].

Щодо наявності в поховальному інвентарі булави (рис. 84, 3), то деякі риси обряду, властиві похованням ранньозрубного періоду, а також посудина з

характерними архаїчними ознаками, дозволили авторам віднести комплекс з булавою з кургану у с. Стила до першого горизонту зрубних могильників Північно-Східного Приазов'я [Литвиненко 1999, рис. 8, 1-3].

II горизонт (розвинений): характеризується як основними, так і впускними похованнями в ґрунтових ямах, перекритих каменем, рідше – деревом. Рідкісним типом поховальних споруд для Північного Приазов'я слід визнати поховання в дерев'яних зрубках. У всіх випадках ями з дерев'яним перекриттям за даними стратиграфії передували ямам з кам'яним перекриттям. У цей же період з'являються кам'яні скрині, споруджені з вертикально (орфостатно) поставлених на ребро кам'яних плит, які одночасно трапляються в курганах під єдиним насипом з ямами, перекритими каменем. Наприкінці періоду набуває поширення тип кам'яних гробниць, іменованих дослідниками цистами або кам'яними склепами, а також комбіновані скрині або скрині змішаних типів, стіни яких зведені з орфостатно встановлених плит в різних поєднаннях з постелістою кладкою. У положенні небіжчиків переважає середньо і сильно скорчена поза на лівому боці з орієнтацією в північно-східний з відхиленнями сектор.

Як і раніше, у керамічному комплексі II хронологічного горизонту приазовських курганних могильників в тісті посудин наявна значна кількість домішок у вигляді піску, шамоту, жорстви, товченої мушлі. З'являються керамічні посудини асиметричних форм. Періодично на зовнішній поверхні простежено різнокольорові плями неякісного випалу, сліди від нагару й від лискування або загладжування. Традиція вирівнювання поверхні зубчастим штампом зберігається. Зрідка трапляється паркетна обробка дрібнозубчатим штампом поверхні. У керамічному комплексі архаїчні покровські елементи зникають. З'являється чимало неорнаментованих гострореберних посудин. Виразний перелом у верхній третині висоти притаманний гострореберному посуду. Питома вага посудин, прикрашених прокресленими орнаментальними композиціями, дещо зростає. Майже зникають у техніці декору відбитки шнура і зубчастий штамп. Для керамічного комплексу цього хронологічного

горизонту зростає питома вага «відкритих» банок з відігнутими вінцями й слабо виділеною шийкою, а також кількість посуду із закраїнами біля дна. Практика орнаментації по внутрішній поверхні або зрізу вінець зберігається. Набувають поширення у декорі посудин такі орнаментальні мотиви, як складні горизонтальні композиції, трикутний паркет, меандр, свастичні символи тощо, продовжують використатись хрести, рівнобедрені трикутники (вершинами догори і донизу), зигзаги, бахрама з насічок. Наприкінці горизонту з'являється рельєфна орнаментация посуду на плічках та під краєм вінець одинарним валиком.

Інші категорії інвентарю представлені: бронзовими ножами з найбільшим розширенням клинка в основі, повністю відокремленим глибокими виїмками ромбічним перехрестям, тонким черешком з розкутим розширенням на кінці; бронзовими ножами з масивним клинком з ребром і найбільшим розширенням біля основи, перехрестям-упором, сформованим шляхом проковки бічних граней черешка в місці його переходу в клинок; бронзовими овальними скроневими підвісками із загнутими кінцями; кістяними виробами; дерев'яним посудом, іноді прикрашеним бронзовими оковками.

Згідно розробленої Р.О. Литвиненком періодизації зрубних могильників Північно-Східного Приазов'я, до другого горизонту можна віднести два ножі зі зруйнованих комплексів, досліджених у м. Донецьк (Текстильник к. 2-3 п. 1) та неподалік м. Вугледару (рис. 83, 2-3) [Литвиненко 1999, рис. 11, 2, 4; 2013, рис. 6]. Ще три ножі походять з поховань: Калинове к. 1 п. 2, Благівка к. 2 п. 1, Дубовський к. 1 п. 1 [Литвиненко 1994, рис. 38, 8; 40, 9; 43, 11]. Всі ножі належать до типу з ромбічним перехрестям, їх об'єднують спільні морфометричні ознаки – найбільше розширення клинка в основі, повністю відокремлене глибокими виїмками перехрестя і вузький черешок, іноді з розплесканим розширенням кінця. Подібні вироби здебільшого характерні для зрубних пам'яток Лівобережного Передстепу, Степової Наддніпрянщини [Ковальова 1981, рис. 11; Отрощенко 1981, рис. 37, 1-7; Литвиненко 1999, с. 15] і басейну Сіверського Дінця [Литвиненко 1994, с. 152-153, рис. 84].

Всі поховання з ножами цього типу можна впевнено віднести до виділеної В.В. Отрощенко БМЗК [Отрощенко 2000; 2003]. Це підтверджується як обрядовими характеристиками поховань з ножами, так і супроводжуючим їх керамічним набором, який характеризується гострореберним посудом, прикрашеним типовим трикутно-паркетним орнаментом, виконаним мотузкою [Литвиненко 2013, с. 162]. Для кераміки цього періоду також є характерною обробка поверхні дрібнозубчастим штампом і орнаментация посуду валиком під краєм вінець (Текстильник), яка з'являється саме в цей час, хоча й не має широкого розповсюдження [Литвиненко 1999, с. 15].

Іншим діагностичним маркером може виступати тип поховальної споруди – кам'яна скриня, притаманна саме БМЗК (Вугледар, Благівка, Дубовський). Загалом побутування кам'яних скринь припадає на розвинений і пізній етапи існування зрубної культури. Найвні матеріали дозволяють віднести їх до кінця розвиненого – початку пізнього етапів зрубної культури Донеччини [Литвиненко 1992б, с. 42] або до II-III горизонтів могильників Північно-Східного Приазов'я [Литвиненко 1999, с. 19]. Крім того, приналежність до БМЗК додатково підтверджує також тип бронзових ножів, який є показовим саме для надчорноморських бережнівсько-маївських зрубних пам'яток і не є властивим покровським зрубним старожитностям Доно-Волго-Уральського регіону [Бочкарев 1994; Литвиненко 2013, с. 162].

Ножі другої групи (листоподібні без перехрестя) – Астахове к. 22 п. 8 (рис. 83, 7) [Евдокимов 1992, рис. 26, 4] та Клуннікове к. 1. п. 4 [Литвиненко 1994, рис. 44, 8] – територіально тяжіють до Донецького Кряжа. Аналіз поховального інвентарю та обряду дозволив Р.О. Литвиненку загалом віднести їх до розвиненого – рубежу розвиненого й пізнього етапів зрубної культури Донеччини. При цьому частина ножів цієї групи, відомих у басейні Сіверського Дінця, на підставі деяких технологічних особливостей синхронізується з пізніми ножами з перехрестям. Це додатково підтверджується їх спільним перебуванням в одному з сіверськодонецьких комплексів [Литвиненко 1994, с. 138].

Ще два ножі (третя група) – Іванівка к. 1 п. 1 (рис. 83, б) [Клименко 1998, рис. 56, 3; Литвиненко 1999, рис. 12, 6] і Басань (Бабакова могила) к. 3 п. 5 (рис. 83, 5) [Плешивенко 1993, табл. VII, 3; Литвиненко 1999, рис. 12, 3] – відносяться до досить рідкісного типу, який характеризується клинком з найбільшим розширенням біля основи, перехрестям-упором, сформованим за допомогою проковки бічних граней черешка в місці його переходу в клинок. Р.О. Литвиненко в якості аналогії цим ножам навів вироби з Лобойківського і Ульянівського скарбів [Литвиненко 1999, с. 17]. На думку О.М. Лескова, ножі подібного типу являють собою тип, перехідний від зрубних ножів з пласким ромбічним перехрестям до кинджалів з кільцевим упором, і відносяться до ранньосабатинівського часу [Leskov 1981, s. 8-11, 15, 90-91]. Ця обставина дозволила припустити, що поховання з указаним типом ножів можуть датуватися не лише кінцем II (розвиненого або «передсабатинівського»), а й рубежем-початком III (пізнього або «ранньосабатинівського») етапів [Литвиненко 1999, с. 17].

Примітно, що в одному з поховань, яке містить ніж третьої групи (Басань к. 3 п. 5), було виявлено керамічну банку з валиком по краю вінець, прикрашеним пальцьовими вдавленнями [Плешивенко 1993, табл. VII, 4]. Стосовно подібної кераміки Р.О. Литвиненком зазначалося, що в зрубних могильниках спостерігається тенденція збільшення питомої ваги валикової кераміки (наліпний або виділений валик, а також валикоподібне потовщення краю вінець) при русі в південно-західному і західному напрямках. Таким чином, на підставі цих даних можна припустити, що за своїм виглядом цей комплекс більш тяжіє до західних (придніпровських), ніж до східних (доно-донецьких) зрубних старожитностей [Литвиненко 1999а, с. 100].

Типологія розвитку ножів з перехрестям для пам'яток зрубної культури різних регіонів показує, що при русі зі сходу на захід (від Волго-Уральського межиріччя до Дніпра) зменшується кількість ранніх типів ножів і, відповідно, збільшується частка пізніх екземплярів [Литвиненко 1994, с. 162]. Вочевидь, така ситуація відбиває хронологічне співвідношення зрубних старожитностей

різних регіонів, відповідно до якого при просуванні від Волги до Дніпра зрубна культура «омолоджується», на що вже неодноразово звертали увагу дослідники [Бочкарев, Лесков, 1978; Бочкарев 1994; Литвиненко 1994, с. 162; Шарафутдинова 1985, с. 167].

III горизонт (пізній): характеризується впускними, рідше основними похованнями в насипу курганів, в ґрунтових ямах під кам'яними закладами, а також у класичних цистах і комбінованих скринях), що набули найбільшого поширення в цей період. У положенні небіжчиків переважає сильно скорчена поза на лівому боці з орієнтацією в східний з відхиленнями сектор. Скорчена поза на правому боці на пізньому етапі набуває виразного поширення – це вже не одиничні поховання, а ціла серія. Разом з обрядовою строкатістю в орієнтуванні і позах похованих відзначається деяке почастищення південно-східних відхилень. Основна маса поховань, здійснених за обрядом кремації, відноситься саме до пізнього періоду.

У всіх випадках дані поховання займали верхнє стратиграфічне положення в курганах. На користь цього твердження побічно також може свідчити той факт, що в 14 випадках (58%) поховання, що містили кремовані останки, були в цистах або кам'яних скринях різної конструкції. Як зазначалося раніше, існування подібних кам'яних конструкцій припадає на розвинений і пізній етапи існування зрубної культури. Що стосується цист і скринь складної конструкції, то їх можна віднести до кінця розвиненого – початку пізнього етапу.

У пізніх приазовських похованнях посуд, головним чином, банки, слабо профільовані горщики, рідше ребристі типи зі згладженими ребрами найчастіше стояли біля рук або перед головою померлого. В тісті посудин пізнього хронологічного горизонту курганних могильників Північного Приазов'я дрібний пісок, шамот та жорства використовується у якості домішок. Майже зникають товчена мушля і крупнозернистий пісок. Зростає питома вага посудин асиметричних форм. Зникає обробка поверхні дрібнозубим штампом. Зовнішня поверхня посуду досить часто піддається лискуванню. Слабо

профільовані типи горщиків з м'яким перегином у верхній третині посудини, з невисоким плавно відігнутих вінцем, із закраїною, грубо сформованою біля дна, переважають в керамічному комплексі. Кількісно переважають в керамічній серії банки, які мають діаметр горла, що трохи перевищує діаметр дна. Рідше трапляються відкриті банки, у поодиноких випадках – закриті (зі стягнутим устям). Така деталь формовки вінець, як сильний відгин з утворенням внутрішнього ребра або жолобка, повністю зникає. Поступове огрубіння, згладжені ребра, спрощення та поступове зникнення орнаменталі характеризують гострореберний посуд. Інколи в формоутворенні трапляється такий елемент як уступчик на плічках.

В цей період набуває особливого поширення рельєфна орнаменталі посуду на плічках та під краєм вінець одинарними напівкруглими або овальними в перетині наліпними валиками. З рельєфною орнаменталією посуду в цей період продовжує співіснувати заглиблений орнамент. Валики прикрашені зазвичай відбитками різноманітних штампів або пальців/нігтів. Зберігаються у декорі посудин під вінцями і на плічках спрощені орнаментальні мотиви (прокреслені горизонтальні паралельні лінії, заглиблені композиції у вигляді відбитків нігтів або поясу похилих насічок). Відомі композиції з простих одинарних зигзагів, трикутників без основи вершинами донизу.

Інші категорії інвентарю є поодинокими. Рідкісні знахідки металевих виробів представлені виключно голками і шилами. Повністю припиняється практика супроводу поховань бронзовими ножами і прикрасами. Зрідка відзначається присутність в могилі астрагалів. Можливо, скасування практики розміщення в похованні будь-яких предметів, окрім напутньої їжі в керамічній посудині, викликано змінами в ідеології і пов'язаному з нею поховальному обряді, які відбулися на пізньому етапі культури [Литвиненко 1999, с. 17].

Таким чином, на підставі 1) курганної порівняльної стратиграфії і 2) типологічного аналізу обрядово-інвентарного комплексу було виокремлено три стратиграфічних горизонти, які відповідають основним хронологічним етапам розвитку зрубної культури Північного Приазов'я. Тут варто погодитись з

деякими зауваженнями, висловленими Р.О. Литвиненком з приводу періодизаційних схем, в основу яких покладені стратиграфічні спостереження. Така хронологічна схема, «незважаючи на її реальну основу, є штучно створеною моделлю, що відбиває основні тенденції історичної дійсності минулого. У той же час, логіка внутрішнього саморозвитку зрубної культури і наявні археологічні свідчення не фіксують жодних стрибків, що приводили, зокрема, до різких змін у поховальному обряді і матеріальній культурі від періоду до періоду. Всі ці зміни відбувалися поступово, еволюційно: поряд зі звичними рисами виникали нові елементи; якийсь час вони співіснували; потім архаїчні традиції поступово згасали і зникали повністю» (переклад наш – В.З.). Таким чином, автор приходять до висновку, що «частина поховальних комплексів, що поєднують в собі різночасові елементи обряду та інвентарю, і відображають, мабуть, своєрідні «перехідні» етапи, досить важко віднести до певного горизонту» (переклад наш – В.З.) [Литвиненко 1994, с. 61]. Оскільки процес цей відбувався поступово, безперервно і еволюційно, то позначені періоди і кордони між ними слід розуміти в якійсь мірі умовно [Литвиненко 1999, с. 19].

Висновок до 2 Розділу. В результаті проведеного аналізу курганних та ґрунтових могильників Північного Приазов'я за допомогою методу порівняльної стратиграфії було виділено три хронологічні горизонти – ранній, розвинений, пізній (рис. 93). В цілому, розподіл за горизонтами поховань зрубної культури Північного Приазов'я дав наступні результати (табл. 3). З 1356 поховань до I горизонту (раннього) віднесено 4,7% комплексів, до II горизонту (розвиненого) – 59,1%; до III горизонту (пізнього) – 36,2% (рис. 24).

На Сіверському Дінці Р.О. Литвиненком була простежена наступна ситуація: I горизонт – 13%; II горизонт – 36%; III горизонт – 51%. При цьому для Донецького кряжа з прилеглими районами аналогічні показники склали відповідно: 1%, 31% і 68%; на лівобережжі та ближньому правобережжі Сіверського Дінця: 31%, 26% і 43%. Ця обставина дозволила автору намітити тенденцію деякого зменшення ранніх і збільшення пізніх комплексів при русі в

південному напрямку [Литвиненко 1994, с. 62], також звернувши увагу на той факт, що подібна ситуація простежена дослідниками і в сусідніх регіонах [Ковалева 1981, с. 21-22; Литвиненко 1994, с. 62; Пряхин 1988, с. 158-161; Шарафутдинова 1993, с. 88; та ін.]. Картографія розповсюдження поховань зрубної культури Північного Приазов'я за горизонтами наочно ілюструє намічену раніше тенденцію (рис. 25-27).

РОЗДІЛ 3.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК

У публікаціях широко використовуються такі поняття, як «поховальний обряд», «поховальні традиції», «поховальний культ» або «поховальні звичаї». При цьому авторами часто конкретний зміст кожного поняття не розкривається, в ряді робіт перераховані терміни вживаються як синоніми, а в окремих випадках один і той же термін використовується для позначення понять, нерідко різних за змістом та обсягом. Даному питанню присвячена чимала кількість літератури, в тому числі спеціальної, розроблено ряд структурних схем поховальних пам'яток [Генинг 1975; Леонова 1977; Лебедев 1977; Ковалева 1981; Ольховский 1986; Обыденнов 1992; Крамарев 2003; 2003а; тощо].

На наш погляд, для аналізу могильників зрубної культури Північного Приазов'я найбільш прийнятною є схема В.С. Ольховського, розроблена для євразійських степових поховань раннього залізного віку [Ольховский 1986, с. 65-76], яка пройшла успішну апробацію, у тому числі на матеріалах поховальних пам'яток зрубної культури [Литвиненко 1994 с. 64-126; тощо]. Запропонована дослідником структура аналізу поховальних пам'яток представлена сукупністю семи груп елементів, поділених за трьома рівнями: поховання, поховальні комплекси та поховальні групи [Ольховский 1986, с. 70-71, табл. 1].

Поховальна пам'ятка є не єдиним, хоча й дуже важливим, джерелом для вивчення поховального ритуалу. Водночас дослідниками підкреслюється, що достеменність її реконструкції напряму відбивається на коректності остаточних історичних висновків [Литвиненко 1994, с. 64]. Таким чином, комплексну характеристику поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я доцільно здійснювати за такими структурними параметрами: 1) топографія і планіграфія курганних могильників; 2) курганний насип; 3) організація підкурганного простору, сліди ритуальних дій; 4) планіграфія поховальних

споруд в межах кургану; 5) поховальна споруда; 6) рештки небіжчика; 7) поховальний інвентар.

3.1. Топографічні та ландшафтні особливості розміщення курганів

Південні схили Донецького Кряжа виділяються серед навколишнього простору як височина, що протяглася понад 300 км з Пн-Сх-Сх на Пд-Зх-Зх, і представляє степову пологу рівнину, порізану мережею річок, балок і ярів, утворених розмивом гірської місцевості. Південно-західні схили Донецького Кряжа межують з Приазовською височиною, особливістю якої є відсутність потужного осадового покриву, а виходи корінних порід частково прорізани вузькими долинами річок, що нагадують гірські ущелини. Рельєф характеризується значним по глибині і щільності ерозійним розчленуванням, а геологічна будова – строкатістю літолого-фаціального складу порід, що зумовлює значну різноманітність й контрастність ландшафтної структури. Пагорб височини поступово понижується у південному напрямку і переходить у Приазовську низовину. Вона являє собою рівний степ, що спускається до моря. Рельєф рівнинний, злегка хвилястий і слабо розчленований, з розвиненою гідрографічною мережею [Лапко 1968, с. 15].

Зональним типом ґрунтів на досліджуваній території є чорноземи звичайні. На плакорах Донецької височини з потужним лесовим покривом це чорноземи. На схилах Кряжа зі скороченим лесовим покривом розвинені чорноземи середньо- і малогумусні, малопотужні, часто змиті, щербеністі. Особливо поширені щербеністі малогумусні чорноземи на схилах Приазовської височини. Навпаки, в низинній частині Приазовської фізико-географічної області фоновий покрив складають родючіші середньо-гумусні чорноземи міцелярно-карбонатні [Герасименко 1997, с. 9].

Ще на початку ХХ ст. В.О. Городцов, досліджуючи кургани в Ізюмському повіті Харківської губернії, зазначав їхнє тяжіння до водних джерел [Городцов 1905, с. 177]. Схожі спостереження були залишені й П.М. Піневичем щодо могильників басейну р. Кальміус, який припустив, що кургани в заплаві й

долині річки – «другого происхождения, чем те курганы, что цепями унижают нагорья наших балок» [Пиневиц 1928, с. I б]. Вже в останні десятиліття минулого століття з'явилися розробки для суміжних з Північним Приазов'ям територій, що демонструють особливості локалізації курганів зрубної культури на різновіддалених від водних джерел ділянках степу. Такі спостереження мали місце щодо зрубних могильників Дніпровського Лівобережжя, в межах Орільсько-Самарського межиріччя [Ковалева 1981, с. 47-52], Дніпро-Молочанській степовій області [Отрощенко 1982, с. 38-46], басейну Сіверського Дінця [Литвиненко 1994, с. 65-67]. Подібні дослідження існують і для пам'яток Нижнього Поволжя [Бочкарев 2006, с. 58-69].

Зважаючи на вищезазначені розробки, аналіз топографічного розташування курганів Північного Приазов'я було проведено з урахуванням виділення чотирьох зон [Забавин 2012, с. 100-107]. Зональний розподіл зумовлено ступенем віддаленості від значних джерел прісної води і пов'язано з ландшафтним перетином місцевості: I зона – заплава; II зона – перша надзаплавна тераса (видалення від річки до 1,5 км); III зона – друга надзаплавна тераса, вододільні гребені і окраїни вододільних плато (видалення від річки до 10 км); IV зона – глибинні вододільні плато (видалення від річки понад 10 км). Досліджені кургани були віднесені до двох ландшафтно-кліматичних підобластей з суттєво відмінними фізико-географічними та біокліматичними умовами (табл. 4).

З огляду на зональний розподіл досліджених пам'яток, слід зауважити наступне. Міуський півострів має суттєві природно-кліматичні особливості і відрізняється бідністю гідрографічної мережі і посушливістю клімату. В даний час середня віддаленість досліджених курганних могильників від значних джерел прісної води становить 18,5 км (гирла річок Міус і Самбек), що практично в кілька разів перевищує загальні середньостатистичні показники по регіону. Сьогодні глибина Міуського лиману становить 3-5 м, середня ширина – 2 км, місцями є звуження до 200 м і розширення до 3 км. З'єднується лиман з Азовським морем гирлом шириною близько 400 м, півострів відокремлений від

загальної суші широким (1,5-4 км) і довгим (близько 33 км) Міуським лиманом, який є естуарієм р. Міус¹. Таким чином, для аналізу було залучено 413 курганів, що містили 1322 поховання (табл. 4).

I зона. Із 413 залучених до аналізу курганів до заплавних могильників віднесено 6 насипів (1,5%), що містили 49 поховань (3,7%). Причому всі віднесені до I зони кургани були досліджені на Приазовській низовині. На південних схилах Донецького Кряжа і Приазовській височині подібні поховання не відомі. Подібна ситуація була простежена і на Сіверському Дінці, де заплави взагалі не використовувалися для створення зрубних могильників, втім і поселень [Литвиненко 1994, с. 65].

II зона. На першій надзаплавній терасі в безпосередній близькості від джерел води, розміщалося 45 курганів (10,9%), в яких було досліджено 169 поховань (12,8%). За ландшафтно-геологічними зонами поховання розподілилися наступним чином: Донецький кряж – 32 поховання (9,0%) з 6 курганів (4,5%); Приазов'я – 137 поховань (14,2%) з 39 курганів (14,0%).

III зона. На другій надзаплавній терасі, вододільних гребенях і краях вододільних плато було зосереджено 318 курганів (77,0%), що містили 920 поховань (77,7%) зрубної культури. Розподіл їх по географічних зонах виявився досить близьким: на Донецькому кряжі в 116 курганах (86,5%) було досліджено 294 поховання (82,8%), в Приазов'ї 202 кургани (72,4%) містили 626 поховань (64,7%).

IV зона. Вододільні плато і глибинні вододіли виявилися слабко насичені курганами: лише 44 насипи (10,6%) з 184 похованнями (13,9%) були віднесені до цієї зони. По географічних зонах ці показники розподілилися наступним чином: Донецький кряж – 29 поховань (8,2%) у 12 курганах (9,0%); Приазов'я – 155 поховань (16,0%) у 32 курганах (11,4%).

Аналіз топографічного розміщення курганних могильників зрубної культури Північного Приазов'я дозволив виявити ситуацію, що є в цілому близькою пам'яткам суміжних та віддалених територій зрубної культурної

області [Ковалева 1981, с. 47-52; Отрощенко 1982, с. 38-46; Синюк 1985, с. 123; Литвиненко 1994, с. 65-67; Бочкарев 2006, с. 58-69].

Найбільш насиченою виявилася III зона, в якій було зосереджено близько 80% курганів. Причому, на Кряжі та в Приазов'ї було отримано досить близькі показники. Тяжіння курганів зрубної культури до підвищених ділянок місцевості (гребені вододілів, високі миси і краї вододільних плато) є загальновідомим. Одночасно авторами наголошується, що вододільні гриви і миси, що спускаються до водойм, є не тільки найбільш помітними з інших підвищених і низинних ділянок, але водночас є найближчими ділянками до розташованих в низинах поселень [Литвиненко 1994, с. 67].

Проте вдалося простежити внутрішні відмінності у розподілі поховальних пам'яток в різних ландшафтних зонах досліджуваного регіону, вочевидь, пов'язані з природно-географічними особливостями. Так, всі віднесені до I (запlavної) зони кургани були розміщені на Приазовській низовині, тоді як на Донецькому кряжі та Приазовській височині подібні поховання поки невідомі. Натомість чітко простежується тенденція до збільшення кількості поховань в курганах IV зони, на південно-західних відрогах Донецького Кряжа, при зменшенні питомої ваги поховань на глибинних вододільних плато Приазов'я (без врахування могильників Міуського півострова).

У всіх відомих випадках в запlavних могильниках поховання зрубної культури були впускними, тобто використовувалися вже існуючі насипи попередніх епох. У зв'язку з цим висловлювалося припущення, що виявлена тенденція ґрунтується на одnobічних дослідженнях, коли в ході новобудовних робіт розкопкам піддавалися в основному кургани вододілів, тоді як запlavні могильники залишалися недостатньо вивченими [Литвиненко 1994, с. 66]. Водночас, попри загальну нечисленність, вивчені в IV зоні могильники (вододільні плато і глибинні вододіли), свідчать про те, що ці зони були освоєні лише на межі середнього – пізнього бронзового віку. Щонайменше половина курганів цієї зони Північного Приазов'я була зведена носіями зрубної культури.

Решта поховань були впушені або в давніші кургани бабинської культури, або в поодинокі тут насипи ямної та катакомбної культур. Близькі результати були отримані дослідниками і для курганних могильників глибинних степових територій Подінців'я [Литвиненко 1994, с. 67] і Нижнього Поволжя [Бочкарев 2006, с. 62]. Для Орільсько-Самарського межиріччя було відзначено, що появи зрубних степових могильників повсюдно передують кургани з бабинськими похованнями: з 54 степових груп вони були представлені у 39 [Ковалева 1981, с. 52]. Особливості заселення межиріччя Дніпра й Молочної відбиває той факт, що в найпосушливій зоні зі 75 досліджених тут Запорізькою експедицією курганів 54 були насипані над похованнями зрубної культури [Салий 1987, с. 91]. Характерною рисою зазначеного регіону є велика насиченість курганами зрубної культури глибинних ділянок степу, порівняно з наближеними до річкових долин плато [Отрощенко 1982, с. 39].

Спостерігається досить чітка залежність розміщення поховальних пам'яток всього Північного Приазов'я від джерел прісної води і палеокліматичних змін. Більшою мірою тяжіння пунктів до гідрологічної мережі простежується на теренах Приазовської низовини ².

Цей показник зазнавав певних якісних змін в часі. Аналіз топографічного розміщення поховань зрубної культури Північного Приазов'я за горизонтами дозволив виявити деяку динаміку та хронологічні відмінності (табл. 5). Так, поховання I хронологічного горизонту не відомі в I та II топографічних зонах, в III зоні досліджено 98,4% поховань, в IV зоні – 1,6%. II хронологічний горизонт: I зона – 0,8%, II зона – 9,4%, III зона – 73,1%, IV зон – 16,7%. III хронологічний горизонт: I зона – 9,1%, II зона – 20,0%, III зона – 59,9%, IV зона – 11,0%.

Дослідниками неодноразово робилися спроби відповісти на питання щодо причин інтенсивності проникнення стародавнього населення у відкритий степ в різні періоди історії. Так, вирішальна роль в процесі освоєння безводних степових просторів за доби бронзи відводилася явищам соціального характеру, що визначаються насамперед природним зростанням народонаселення в умовах

екстенсивного господарювання в межиріччі Дніпра й Молочної [Отрощенко 1982, с. 45]. З розвитком екстенсивного кочового скотарства пов'язували і освоєння віддалених від значних джерел прісної води ділянок в Орільсько-Самарському межиріччі [Ковалева 1981, с. 50]. Водночас незаперечним є той факт, що на палеоекономіку будь-якого соціуму завжди впливають природно-кліматичні та ландшафтні чинники.

3.2. Курганне будівництво

Виявлення тенденцій планування курганних могильників об'єктивно ускладнено тим фактом, що в переважній більшості випадків некрополі досліджувалися не повністю. Нерідко розкопкам піддавалися тільки одиничні насипи. Ця обставина пояснюється специфікою досліджень новобудовних експедицій, зумовлених завданнями господарського освоєння степу. Ситуація посилюється незадовільним станом окремих курганних насипів і курганних полів у цілому. Дослідники відзначають, що, ймовірно, частина малих курганів свого часу не була помічена топографами і тому не відзначена на картах, або була повністю розорана ще до проведення обстежень і не проявляє ніяких зовнішніх ознак на сучасному рельєфі [Дегерменджі 2004, с. 3]³.

Слід також зазначити, що деякими авторами розкопок не завжди приділялася належна увага питанням планіграфії курганних могильників⁴. Як уже зазначалося, власне курганне будівництво носіїв зрубної культури Північного Приазов'я в заплавних могильниках не відомо. У всіх відомих випадках поховання зрубної культури тут були впускними, тобто використовувалися вже існуючі насипи попередніх епох. Таким чином, розміщення зрубних впускних поховань цілком залежало від планування більш давніх насипів.

Про планіграфію власних зрубних курганних могильників можна говорити тільки стосовно степових курганів, розташованих на високих річкових терасах, вододільних плато і глибинних вододілах. У переважній більшості випадків могильники зрубної культури формувалися поруч або в безпосередній

близькості з давнішими курганами ямної або бабинської культур. Планіграфічний аналіз курганних могильників зрубної культури Північного Приазов'я дозволив виділити кілька основних форм розміщення насипів у групі.

Лінійне планування (рядами). При такому плануванні насипи могильника вишикувані в ряд (ланцюгом), з переважанням широтного напрямку (рис. 28, 6; 29, 11; 30, 22,23,24,25,30) [Гершкович 1987; Ларенок В.А. 1998; Моруженко 1993; Посредников 1994; та ін.], рідше відзначається розміщення по лінії Північ-Південь (рис. 30, 28) [Посредников 1993; Санжаров 1988]. У Приазов'ї ланцюжки містили від двох до чотирьох зрубних курганів. Таке розміщення курганів здебільшого зумовлене рельєфом місцевості: насипи витягнуті по гребенях вододілів, дублюючи контури балок або схилів плато [Ковалева 1978, с. 53; Крамарев 2003, с. 153; Отрощенко 1977, с. 11].

Однак неодноразово відзначено й випадки, коли напрям розміщення зрубних насипів не визначався топографією місцевості. Центральне місце в таких групах найчастіше належить найбільшому насипу передзрубного часу. При цьому, кургани зрубної культури могли розміщуватися в проміжках між відносно віддаленими один від одного насипами попередніх культур, тим самим ущільнюючи курганну групу більш (рис. 29, 13,17; 30, 21) [Болтрик, Гаврилюк, Фиалко 1985; Евдокимов 1992; Привалов, Андриенко, Моруженко 1978]. В тих випадках, коли відстань між уже існуючими курганами була незначною, розміщений між ними насип міг об'єднувати їх в одну довгу могилу (рис. 29, 12) [Моруженко та ін. 1988].

Формування ланцюга могло відбуватися також за рахунок прибудови до одиночного древнього кургану тільки насипів зрубної культури (рис. 28, 2; 29, 16) [Забавин 2011; Моруженко та ін. 1983; 1984 та ін.]. Поряд з однобічним збільшенням групи, відомі випадки й двобічного добудовування курганних ланцюжків (рис. 28, 10; 30, 26,28) [Ильюков 1988, с. 78-75, рис. 1; Клименко 1994, с. 71-72; Клименко 1998, с. 106-134; Санжаров 2003, с. 122-161]. Як варіант лінійного розміщення можна розглядати ланцюжок з відгалуженням.

При такому плануванні один або декілька насипів можуть відхилитися від основного курганного ряду (рис. 28, 10) [Клименко 1998, с. 106-134]. Можливо, тут має місце принцип дистанціювання одного з курганів від інших зрубних насипів даного некрополя, тобто розміщення кургану неподалік решти зрубних, але на певній відстані, яка значно перевищує дистанції між останніми. Можливо, таке дистанціювання було зумовлене якимись соціальними чинниками. Можна припустити, що дистанціювалися від основної групи поховання осіб вищого від решти небіжчиків рангу [Цимиданов 2010, с. 70].

Багатьма авторами виділяється спосіб розміщення насипів в могильнику компактною групою або «кущем» [Синюк 1985, с. 123; Берестнев 1994, с. 16-17]. Розміщення курганів у групі без видимої системи дозволяє визначати подібний спосіб також як «купчасте» [Ковалева 1978, с. 53] або «безсистемне» планування [Цимиданов 2010, с. 62]. Таке розміщення неодноразово відзначено і в Північному Приазов'ї (рис. 28, 1,5; 30, 27,29) [Клименко 1998; Ларенок П.А. 1998; Плешивенко 1993]. Як варіанти розміщення насипів в могильнику компактною групою, можна також розглядати розміщення курганів парою (рис. 28, 9) або «трикутником» (рис. 29, 16,17). Деякі автори схильні виділяти так зване «радіальне» планування, приводячи для прикладу групу з 8 насипів, досліджену біля с. Басань (рис. 30, 27) [Цимиданов 2010, с. 62]. В окремих випадках дотримувалися пропорції відстаней між насипами. Іноді розміщення окремих курганів підпорядковувалося певному плану, що давало можливість дослідникам говорити про так звані «ансамблі». В межах Приазов'я подібний «ансамбль» було розкопано у верхів'ях р. Кринки поблизу м. Шахтарська Донецької обл. (рис. 29, 15) [Санжаров 2003, с. 157]. Проте найяскравіші комплекси такого роду виявлено у Дніпро-Молочанському межиріччі [Отрощенко 1993, с. 24, 26]. Певна система простежується також у плануванні дослідженого на південних відрогах Донецького Кряжа могильника біля с. Благівка Свердловського р-ну Луганської обл. (рис. 28, 8) [Посредников 1987, с. 101-103]. У межах даних могильників домінуюче положення зазвичай займали довгі могили зі з'єднувальними досипками.

Поряд з могильниками, що складаються з декількох насипів, на теренах Північного Приазов'я відомі й поодинокі кургани зрубної культури, зведені осторонь чи на деякому віддаленні від насипів попередніх епох. Як правило, такі кургани містять обрядово і хронологічно близькі поховання, що дозволяє припускати наявність між похованнями певного генетичного зв'язку [Забавін 2012]. Тут слід зауважити деяку відмінність від ситуації, простеженої в басейні Сіверського Дінця, де курганні групи, що сформувалися осторонь стародавніх курганів і містили лише насипи зрубної культури, є практично невідомими [Литвиненко 1994, с. 71]. У Приазов'ї відомо кілька могильників, що містять тільки зрубні насипи. В якості прикладу можна навести групу з двох курганів, досліджених в могильнику «Шевчени» біля с. Шевченко Першотравневого р-ну Донецької обл. (рис. 28, 9) [Моруженко та ін. 1983]. У могильниках, розкопаних археологічною експедицією під керівництвом В.Ф. Клименка у с. Дружне та м. Юнокомунарівськ Донецької обл. (рис. 30, 20,31), містилося відповідно 3 і 4 зрубні насипи [Клименко 1994, с. 71-72; 95-101].

Досліджені повністю або майже повністю великі курганні групи зрубної культури дозволяють якоюсь мірою говорити і про послідовність їх зведення. Показовим є формування курганної групи «Бабакова могила», дослідженої поблизу с. Басань Пологівського р-ну Запорізької обл. Початок могильнику було покладено курганами 2-4 і 8, спорудженими в ямно-катакомбний час. Потім до кургану 4 були впущені два бабинських поховання, що супроводжувалися досипками. Більшість поховань зрубної культури було зосереджено у власних курганах 1, 5-7 за винятком двох – впущених до ямного кургану 2 і вже згаданого кургану 8 з основним катакомбним похованням. Особливо слід відзначити поховання 5 і супроводжуюче його поховання 9, які були впущені до міжкурганного простору насипів 3 і 4 з подальшим зведенням об'єднувальної досипки [Плешивенко 1993, с. 154-155]. При спорудженні гробниці поховання 5 було застосовано досить рідкісний будівельний прийом, коли скриню встановили не в ямі, а на ДГ [Литвиненко 1992, с. 37].

Багаторічні стратиграфічні спостереження на Сіверському Дінці та в Приазов'ї показують, що поховання, впущені до древнього кургану, є більш ранніми відносно решти однокультурних, справлених у власних насипах [Литвиненко 1994, с. 69; Забавин 2010, с. 182]. Таким чином, зведені поруч з древніми насипами зрубні кургани видаються пізнішими за впускні до цих древніх курганів комплекси. При цьому можна припустити, що давність курганів зрубної культури в ланцюжку визначається ступенем близькості до центрального насипу. У могильнику I, дослідженому на Донецькому кряжі неподалік с. Астахове, найдавнішим був курган 3, споруджений у ямно-катакомбний час. До нього були впущені поховання зрубної культури, які за культурно-хронологічними ознаками можна віднести до раннього етапу розвитку зрубної культури Сіверського Дінця. Зведений поруч курган 2 містив поховання розвиненого і пізнього етапів зрубної культури. У могильнику Астахове IV найдавнішими були ямний курган 22 і курган 18 катакомбної культури. Курган 18 і курган 17, що злилися, містили поховання раннього і розвиненого етапів. Споруджений поруч з ними ланцюжок зрубних курганів 15, 16 і 19 містив поховання, що відносяться до пізнього етапу [Евдокимов 1992; Литвиненко 1994, с. 70].

Є не виявлені до кінця причини відсутності поруч із великими поселеннями некрополів, а в ряді випадків – поблизу курганних груп стаціонарних поселень. Було висунуто припущення у зв'язку з цим, що така ситуація може бути пояснена тим, що багато великих курганних некрополів були спільними для декількох зрубних селищ [Горбунов 2006, с. 55]. У той же час, на думку В.В. Отроценка, самий ближній до поселення курганний могильник був місцем проведення общинних зборів і церемоній, тобто курган носив не тільки меморіальну, а й культову функцію [Отроченко 1990, с. 6].

3.3. Курганні насипи

Для характеристики курганних насипів зрубної культури Північного Приазов'я було залучено лише ті кургани, зведення яких так чи інакше

пов'язане з діяльністю носіїв цієї культури. Для аналізу конструктивних особливостей і масштабів курганного будівництва нами залучено 238 курганів, що містять 730 поховань зрубної культури. З цього масиву 210 курганів (43,3%) були власне зрубними і містили 650 основних і впускних поховань (44,2%). Співвідношення насипів з кількістю виявлених у них поховань відображено в таблиці насиченості курганів похованнями зрубної культури (табл. 6). Подібна ситуація з насиченістю курганів зрубними похованнями спостерігається і на Нижньому Дону. Тут відзначається загальна нечисленність могил в насипу: 1-3, рідше 3-5, поодинокі випадки розміщення 6-8 і більше поховань [Шарафутдінова 1985, с. 149]. Для Нижнього Поволжя також зафіксовано близькі показники: звичайною тут вважається практика розміщення в кургані 3-4 поховань, рідше 6-8 і більше могил [Бочкарев 2006, с. 60].

Наведені цифри не дають повної картини курганного будівництва носіїв зрубної культури. Крім створення насипів над основними похованнями, над впускними могилами часто також зводилися досипки, іноді доволі значні, що перевершують площею та об'ємом первинні насипи. Однак об'єктивні (антропогенний фактор, денудаційні й акумулятивні процеси) та суб'єктивні (методика розкопок, рівень фіксації і стан звітної документації) чинники не дозволяють у всіх випадках стратиграфічно чітко фіксувати досипки. Ймовірно, в реальності таких випадків було значно більше. Таким чином, наведені цифри дозволяють говорити про те, що в зрубний час для здійснення поховання однаково часто використовувалися як власні насипи, так і кургани попередніх епох.

Характеристика надмогильних споруд включає опис розмірів, форми, конструктивних особливостей насипу, а також всіляких підкурганних елементів на кшталт валів, ровів, залишків вогнищ тощо. У Надазов'ї відомі три основні форми в плані курганного насипу: округлі, овальні і «гантелеподібні». Округлі насипи є найпоширенішими і споруджувалися, як правило, над поодинокими основними похованнями або над не чисельною групою основних поховань.

Типові для Надазов'я насипи зрубної культури мають діаметр 10-15 м і висоту 0,5-1 м, кургани більших розмірів трапляються значно рідше.

Що стосується овальних насипів, то трапляються вони дещо рідше круглих, хоча визначення кількісного співвідношення між ними ускладнене кількома обставинами⁵. Втім є кілька документованих фактів спорудження первинного овального насипу. Як правило, зведення подібного насипу пов'язане з групою розміщених лінійно зрубних поховань, причому планування останніх часто і визначало подовжену форму кургану (рис. 31, 2). Водночас відомі й овальні кургани, зведені над поодинокими похованнями, при цьому центр насипу опинявся зміщеним від могили в поздовжньому напрямку. Показовими в цьому плані є кургани 7 і 8, досліджені у с. Благівка у верхів'ях р. Міус. Овальний насип кургану 7 мав вершину, зсунуту до північного краю, під яким розташовувалося основне поховання (рис. 31, 4). Аналогічну ситуацію було зафіксовано під овальним насипом кургану 8 [Моруженко та ін., 1981]. Примітно, що Р.О. Литвиненко в даному випадку порівнює форму насипу кургану 7 з так званими «хвостатими» курганами, виділеними В.В. Отрощенком у Наддніпрянщині, що їх виділено в першу групу подовжених курганів [Литвиненко 1994, с. 72; Отрощенко 1976].

Слід зауважити, що разом зі зведенням власних овальних насипів, досить часто носіями зрубної культури в Приазов'ї практикувалося і формування подібних курганів шляхом добудови насипів попередніх епох. Найпоширенішою була однобічна добудова первинного кургану, яка пов'язується з поодинокими похованнями зрубної культури, розміщеними в полі або біля підніжжя первинного насипу. Наприклад, такий комплекс було зафіксовано в кургані 1 групи Бельмак Могила, дослідженому біля с. Трудове Куйбишевського р-ну Запорізької обл. Тут первинний насип було споруджено над похованням 1 катакомбної культури. Потім до його поли було введено зрубне поховання 2 у кам'яній скрині з подальшим спорудженням досипки, внаслідок чого насип набув подовженої грушоподібної в плані форми [Самар, Антонов 1996]. В дійсності, ймовірно, таких випадків було значно більше,

проте чітка їх фіксація ускладнена вище переліченими об'єктивними і суб'єктивними обставинами. Можна також припустити, що подібні досипки пов'язувалися одночасно з групою поховань. Відомі випадки, коли стародавній насип добудовувався шляхом досипок над впускними зрубними похованнями, розміщеними в протилежних полах кургану. Подібну ситуацію зафіксовано в кургані 1 поблизу с. Новозар'ївка Старобешівського р-ну Донецької обл. (рис. 31, 13) [Привалов та ін. 1978].

У Приазов'ї лише одного разу зафіксовано випадок подовження стародавнього насипу шляхом прилаштування багаторазових однобічних досипок. Біля с. Орловське Тельманівського р-ну Донецької обл. був досліджений курган, що належить до групи так званих «довгих» могил (рис. 32, 7). Аналіз стратиграфії та планіграфії кургану дозволив реконструювати послідовність його спорудження. Внаслідок усіх досипок загальна довжина кургану досягла 60 м, найбільша ширина близько 20 м, висота 2,3 м [Забавин 2010].

Подібні насипи І.Ф. Ковальова відносить до першого типу довгих могил. Другий тип довгих курганів, на думку авторки, є більш рідкісним, втім характерним явищем, коли спорудження об'єднувальної досипки відбувалося над могилою, розміщеною в проміжку між двома стародавніми курганами [Ковалева 1988, С. 21-22]. У групі «Бабакова могила» досліджено довгу могилу, початок якій було покладено в ямно-катакомбний час (рис. 32, 8). Потім до міжкурганного простору насипів 3 і 4 було впущене поховання 5, вчинене в кам'яної скрині на краю ритуального майданчика, і супроводжує поховання 9, з подальшим спорудженням з'єднувальної досипки [Плешивенко 1993].

Відомі випадки і дещо іншої послідовності зведення подібних насипів. Біля с. Антонівки Розівського р-ну Запорізької обл. досліджено довгу могилу 2 (рис. 32, 1). До моменту розкопок курган представляв собою довгий насип з однією вершиною, витягнутий строго за лінією $Zx - Cx$, довжиною 47 м, шириною близько 20 м і висотою 1 м над рівнем сучасної поверхні. Початок зведення складної конструкції було покладено спорудженням насипу А

йцевидної в плані форми над похованням бабинської культури. Впритул до цього насипу із заходу було зведено насип Б, що перекривав 9 одночасних поховань покровської культури (за термінологією автора розкопок) [Самар 1998, с. 77]. Потім до сідловини між двома насипами було впущене поховання 4, над яким зведено досипку. Поховання оточувало дві дуги, складені з каменів рваного граніту, краї яких заходили на насипи А і Б. Згодом до сформованого насипу було впущені кілька поховань зрубної культури [Самар, Антонов 1996]. Дослідниками неодноразово зазначалося, що поховання, розміщені під з'єднувальною перемичкою, почасти виділяються на загальному тлі зрубних комплексів і характеризуються підвищеним рівнем соціальної значущості⁶.

З останньою групою овальних курганів тісно пов'язані «гантелеподібні» насипи. У виділеній групі курганів В.В. Отрощенко розрізняє власне «гантелеподібні» і «вісімкоподібні» насипи, залежно від розмірів перемички [Отрощенко 1976]. Крім того, І.Ф. Ковальновою виділяється «булавоподібна» і складна «Г-подібна» форма насипів [Ковалева 1988, С. 20]. Кургани «гантелеподібної» в плані форми в Приазов'ї трапляються досить рідко. Прикладом подібних є довга могила 1, досліджена в групі поблизу х. Балашівка біля с. Старогнатівка Тельманівського р-ну Донецької обл.

До моменту розкопок курган являв собою насип гантелеподібної форми, довжиною 120 м, шириною 20-30 м, висотою до 1 м. У насипу виділялося три вершини (дві східні і західна). У кургані було відкрито 11 поховань зрубної культури. Початок кургану і всьому курганному могильнику було покладено групою з шести основних поховань, що розташовувалися в ряд по довгій осі кургану. Існуючий деякий час ґрунтовий могильник був перекритий згодом єдиним насипом. Приблизно в цей же час в 55 м від колективного ґрунтового могильника було скоєно ще одне поховання, над яким був зведений насип овальної форми. Дещо пізніше в проміжку між первинними курганами було впущене поховання в кам'яній скрині. З ним пов'язаний земляний вал, який з'єднав обидва насипи [Литвиненко 1992, с. 15-16; 1993, с. 63].

Близьку ситуацію зафіксовано в курганній групі, дослідженій біля с. Кінські Роздори Пологівського р-ну Запорізької обл. До моменту розкопок кургани 2, 3 і 3-А мали вигляд гантелеподібної в плані єдиної споруди з двома різновеликими вершинами (рис. 32, 5). За доби пізньої бронзи між курганами 2 і 3, спорудженими в ямно-катакомбний час, було справлене поховання 3 зрубної культури. Пізніше в насип кургану 3 було впущено два поховання (6 і 8) зрубної культури в кам'яних скринях. Вони були перекриті каменем, а потім насипом, який частково перекрив поверхню кургану 3-А. Нарешті, зрубне поховання 4 було впущено з поверхні кургану, досипкою не супроводжувалося [Плешивенко 1995, с. 149].

Для Приазов'я більш характерною слід визнати саме «вісімкоподібну» форму насипів з коротшою перемичкою. Подібні насипи, як правило, утворені за допомогою об'єднувальної досипки над зрубним похованням, влаштованим між первинними курганами і перекритим досипкою, часто у вигляді короткого валу. При спорудженні таких насипів у більшості випадків з'єднанням піддавалися кургани ранніх епох. Відомі випадки, коли довга могила формувалася великою об'єднувальною досипкою, спорудженою над похованням зрубної культури, влаштованим поруч з древнім курганом, який цією ж досипкою перекривався. Така ситуація ілюструється курганами 1 і 2 могильника Благівка (рис. 32, 6) [Посредников 1992, с. 47]. Відомі випадки, коли досипкою об'єднувалися не два, а три чи навіть чотири первинних кургани, в результаті чого утворювався довгий багатоланковий насип. Подібну ситуацію зафіксовано в кургані 1 поблизу с. Запорожець Тельманівського р-ну Донецької обл. (рис. 32, 4). Тут єдиною досипкою, потужністю щонайменше 0,9 м було завершено формування довгої могили, яка об'єднала зведені поруч чотири невеликих бабинських кургани, в насипах яких було влаштовано могильник зрубної культури [Литвиненко 2004, с. 230].

Таким чином, можна зробити висновок, що формування більшості довгих могил пов'язане зі спорудженням конструктивних досипок до власних курганів, а також до стародавніх насипів. Для досліджуваного регіону потужність

основної маси досипок складає 0,5-1 м, що відповідає висотам власне зрубних насипів.

Зведенню курганного насипу іноді передували певні дії з підготовки місця поховання. При цьому важливу роль відводили вогню, свідoctва якого в процесі досліджень фіксуються слідами вогнищ, зольних плям, вугілля, кальцинованих кісток. Дослідниками іноді наголошується, що вогненний ритуал міг також завершувати похоронну церемонію. В таких випадках залишки вогнищ, які фіксуються в насипах курганів, відзначають одну з проміжних стадій їхнього будівництва [Берестнев 2001, с. 82].

До конструктивних елементів курганів можна також віднести ритуальні майданчики, що періодично фіксуються в ході розкопок. Ці майданчики являють собою в більшості випадків спеціально обладнані місця для здійснення культових церемоній, що входили до поховальної практики. Подібний ритуальний майданчик було досліджено в довгому кургані групи «Бабакова могила» (рис 32, 8). В довгому кургані групи «Бабакова могила» поблизу с. Басань до міжкурганного простору древніх насипів 3 і 4 було впущене поховання 5, справлене в кам'яній скрині на краю ритуального майданчика, з подальшим спорудженням валу і об'єднувальної досипки. Для пристрою ритуального майданчика на ділянці 8×15 м було вибрано ґрунт на глибину 0,3-0,4 м. Вся площа поглиблення була вистелена шаром очерету. Глина на дні носила сліди багаття. У кількох місцях майданчика виявлені деревне вугілля, фрагменти кераміки та кістки тварин. Первинний насип валу мав форму овалу (22×14 м), висотою до 1 м. Насип було зведено зі змішаного ґрунту; навколо поховання 5 виявлене мулисте облицювання. Пізніше на валу було викопано велику яму, дно якої вийшло на рівень ритуального майданчика, що і стало місцем повторного ритуалу [Плешивенко 1993 с. 130-131]. Абсолютна більшість курганів споруджувалися в один прийом і склалися з однорідного чорноземного ґрунту. Однак авторами розкопок іноді відзначається такий будівельний прийом, як зведення насипу з дернових вальків. Подібний прийом було зафіксовано в процесі розкопок кургану 1 поблизу с. Таврія

Неклинівського р-ну Ростовської обл. РФ. Причому характерною особливістю насипу були прошарки іржаво-коричневого кольору від відмерлих рослин, що потрапили до насипу при його спорудженні [Ларенок П.А. 1998в, с. 57]. Водночас в деяких випадках фіксується кілька етапів зведення насипу. Наприклад, згадуваний вище курган 2 могильника Благівка також був зведений у два прийоми, що фіксувалося по білому прошарку камки, якою по всьому периметру було обкладено перший вальковий насип [Посредников 1992, с. 47].

Поряд з чорноземом у поодиноких випадках у будівництві зрубних насипів зафіксовано застосування глини. За винятком двох випадків, глина використовувалася тільки для спорудження досипок. Використання глини для зведення насипу було відзначено в розглянутому вище кургані 3-А поблизу с. Кінські Роздори (рис. 32, 5). Тут перед влаштуванням поховання 3 в перемичці між курганами 2 і 3 попередньо було знято шар похованого чорнозему товщиною до 0,3 м. Насип, що перекрив поховання 3, мав конструктивні особливості: нижня його частина – ядро діаметром 10-12 м, висотою 1,3 м – була споруджена з материкового суглинку, верхня – з чорнозему [Плешивенко, 1995, с. 149]. У кургані 7 подовженої в плані форми могильника Благівка над основним похованням спочатку було зведено круглий в плані курган діаметром 19 м (рис. 31, 4). Потім його по всій площі було перекрито глинистою досипкою діаметром 25 м. Після цього були послідовно зведені чорноземні овальні досипки, які подовжили курган до 42 м. Потім насип було двічі досипано материковою глиною і чорноземом, після чого загальна споруда набула форми овалу довжиною 50 м і шириною 22 м. Таким чином, зведення кургану було здійснене в шість етапів [Литвиненко 1994, с. 77; Моруженко та ін., 1981].

Особливо слід відзначити використання викиду з могильної ями в якості елемента надмогильної конструкції в кургані 2 могильника Малий Кут біля с. Миколаївка Волноваського р-ну Донецької обл. Тут материковий викинутий з ям ґрунт було укладено поверх кам'яних перекриттів десяти з одинадцяти основних поховань, здійснених з рівня давнього горизонту [Привалова 2001, с.

145-147, 153]. Подібна особливість була відзначена і для зрубних курганів сусідніх територій Степової Наддніпрянщини [Отрощенко 1981, с.92] і басейну Сіверського Дінця [Литвиненко 1994, с. 76; Потапов 2013, с. 85]. Близьку ситуацію зафіксовано і для зрубних курганів Середньої Волги. Тут спорудження глиняного валу або насипу з глини також вважається досить рідкісним явищем і було простежено лише в п'яти курганах [Крамарев 2003, с. 294]. У Орільсько-Самарському межиріччі при влаштуванні ритуальних майданчиків використовувалася тільки глина материкового викиду [Ковалева 1981, с. 56]. Подібні конструктивні елементи дослідниками також відносяться до споруд, які мають на меті обмеження простору навколо могили [Берестнев 2001, с. 83]. На думку інших, вали з суглинку і рови в довгих курганах степового Криму є заміниками кам'яних стін [Колтухин 2003, с. 16].

Що стосується такого конструктивного елементу як підкурганний ровик, то на теренах Північного Приазов'я таких було зафіксовано лише 3, два з яких (Кам'янськ к. 2, Дружний к. 1) поєднувалися з кам'яними конструкціями. В кургані 2 у с. Кам'янськ було зафіксовано ровик діаметром близько 10 м, шириною 0,5-0,7 м і глибиною близько 0,6 м від ДГ. Він пов'язується з єдиним основним похованням, перекритим кам'яним панциром (рис 33, 12). У кургані 1 поблизу с. Дружний ровик овальної форми, розмірами 12,5×17,5 м і глибиною 0,5 м від стародавнього горизонту, було споруджено навколо єдиного основного поховання. Пізніше до насипу було впущене ще одне поховання зрубною культури. Ровик має невеликі розриви в західній та східній частині та поєднується з кам'яною огорожею всередині (рис 33, 14). Дуже примітною є конструкція, що її досліджено в кургані 2 поблизу с. Заможне (Чермалик) Тельманівського р-ну Донецької обл. Тут після зведення насипу над трьома основними похованнями було викопано складний за конфігурацією ровик, який складався з шести різних за довжиною ділянок. Його загальний план мав трапецієвидну форму із закругленими кутами, видовжений по лінії Зх – Сх, розмірами 33,6×36,2 м. Ширина ровика на рівні фіксації 0,95-1,05 м, на рівні дна – 0,55-0,9 м. На дні ровика з північної, західної та східної сторони виявлено

по одному кінському черепу. Північний череп було направлено мордою до заходу, східний – до півночі, а західний – до півдня. Крім того, в заповненні ровика на різних глибинах виявлено кістки тварин (вівці-кози, коня). Завершення спорудження курганного комплексу пов'язане з двома впускними похованнями зрубної культури [Посредников 1998, с. 30-33].

Примітно, що у всіх випадках могильники, де були зафіксовані ровики, тяжіють до Приазовської низовини і локалізуються в басейні р. Кальміус (рис. 35). Ровики в кургані багатьма авторами розглядаються як один з критеріїв виділення неординарних поховань зрубної культури [Цимиданов 2004, с. 42-43; Литвиненко 1992в, с. 140; Лопатин 2000, с. 100]. Враховуючи, що подібний конструктивний елемент також ототожнюють зі спорудами, які мають на меті обмеження простору навколо могили, можна припустити, що рови в курганах, в умовах дефіциту кам'яного будівельного матеріалу, виступають заміниками кам'яних конструкцій.

Значно більшою мірою приазовським курганам притаманна різноманітна кам'яна архітектура. На теренах Північного Приазов'я відомо три основні типи кам'яних курганних конструкцій: 1) кромлехи та огорожі; 2) панцири і наброски; 3) кам'яні насипи і заклади. Найбільш поширеними кам'яними спорудами виявилися кромлехи та огорожі, які виявлено в 26 курганах (46% курганів з кам'яними конструкціями). У приазовських курганах чисельно переважають кромлехи округлої форми, різної потужності, складені з каменів різних розмірів. Щільність кам'яного кільця може також варіювати: від рідко укладених одиничних каменів до масивних конструкцій, споруджених у кілька шарів. Відомі кладки з орфостатно встановлених плит (Зрубне к. 4) [Моруженко 1993, с. 79, рис. 6] і споруджені методом постелістої кладки зі сплосчених каменів (Дубовський к. 1). При цьому дослідниками наголошується, що різниця в техніці будівництва огорож насправді не настільки істотна [Потапов 2013, с. 85]. На поселеннях зрубної культури в Приазов'ї обидва способи кладки найчастіше поєднувалися при спорудженні жител [Горбов 1997,

с. 146-150], нерідко таке поєднання має місце і в поховальних конструкціях приазовських курганів.

Відрізнитися може не тільки потужність споруд, але їх діаметри. Кам'яні кільця великого діаметру, що оточували групу могил, ймовірно, представляли собою огорожі родових кладовищ [Ильюков 1982, с. 163]. Водночас поряд з ними практикувалися невеликі індивідуальні кам'яні споруди у вигляді кілець різного діаметру. Так, у кургані 1 групи «Рясні могили» у м. Шахтарськ, було досліджено комплекс з чотирьох основних поховань зрубної культури (рис. 33, 2). Поховання 2 і 4 у кургані 1 групи «Рясні могили» в ямах з кам'яними перекриттями були оточені самостійними кромлехами діаметрами відповідно 6 і 4,5 м. Поховання 1 і 3 здійснено, відповідно, в кам'яній гробниці та ямі. Весь цей могильник було оточено кам'яним кільцем діаметром 15,5 м, а потім перекрито насипом [Моруженко та ін., 1979; Литвиненко, 1994, с. 79]. Крім замкнутих кам'яних споруд кільцеподібної форми, відомі й розімкнуті (рис. 33, 14), а також різні конструкції у вигляді півкілець або дуг різного діаметру і довжини (рис. 33, 3, 10, 11). Подібні півдуги можуть бути пов'язані як з групою зрубних поховань, так і з одним похованням.

У Північному Приазов'ї відомі й кам'яні огорожі відмінної від кільця форми. Так, в кургані XV/4, дослідженому поблизу с. Гаївка-Каймакчі на Міуському півострові, було зафіксовано прямокутну кам'яну споруду (рис. 33, 17). Ця огорожа, орієнтована по лінії ПнСх – ПдЗх, складалася з великих каменів (частина стояла на ребрі) і була розірвана в двох місцях. Розміри конструкції по зовнішньому краю 12,0×9,5 м. Уздовж південної лінії огорожі із зовнішнього боку траплялася кераміка, зокрема й цілі посудини. У північній частині огороженого простору розміщалося п'ять могил зрубної культури. Попри те, що південна половина обгородженої площі залишалася вільною, ще п'ять поховань з кам'яними закладами були споруджені за огорожею, вздовж південного кордону. Одне з них зі західного боку було оточене індивідуальною кам'яною дуговою [Ильюков 1988, с. 92]. Виразний комплекс грандіозних за розмірами і унікальних за конструктивними особливостями споруд було

досліджено в могильнику «Рясні Могили» на околиці м. Шахтарськ [Моруженко 1980, с. 311; Литвиненко 1990, с. 74-75; 1992, рис. 5,3; 1999б, рис. 7; 8,4-6; 2000, рис. 2,1-5; Кудлай 1999; Санжаров 2003; Кириллов 2011, с. 183-186, рис. 2-5; Kirillov 2009]. Тут огорожі зведено в трьох курганах, витягнутих ланцюжком по лінії ПнЗх – ПдСх (рис. 30, 15; 9, 5, 6, 7). У кургані 7, зведеному в катакомбний час, було здійснене поховання 1 зрубної культури в кам'яній скрині і разом з первинним насипом оточене кам'яною огорожею прямокутної форми 27×20 м, висотою до 0,5 м. Середній курган 8 гантелеподібної форми в своїй основі мав два насипи, зведених в ямно-катакомбний час. У проміжку між ними було впущене поховання 4 в кам'яній скрині, перекрите овальним в плані кам'яним насипом діаметром 10,5×7,5 м. До вершини північно-західного первинного кургану було впущене поховання 1 в кам'яній гробниці. Обидва первинних кургани разом зі зрубними комплексами було об'єднано кам'яною огорожею прямокутної форми розмірами 44×16 м, висотою до 0,5 м. У південно-східному кутку огорожі перебувала вертикально вкопана стела. Наступний в ланцюжку курган 3 складався спочатку з овального насипу, зведеного над ритуальним похованням 2, де в ямі знаходився скелет кози і частина скелета бика. Пізніше у первинному насипу була споруджена кам'яна гробниця-кенотаф 3. Потім цей комплекс був об'єднаний кам'яною огорожею прямокутної форми розмірами 72×18 м, висотою 0,5-1,0 м, в південно-східному кутку якої був виявлений череп корови [Шаповалов та ін. 1986; 1987; Литвиненко 1994, с. 80]. Таким чином, всі три огорожі, що розташовувалися по одній лінії, являли собою не що інше, як ритуально-поховальний ансамбль-святилище [Санжаров 1988; 2003; Литвиненко 1990, с. 74-75; Ольховский 1991, с. 119; Кириллов 2011, с. 183-186].

Кам'яні панцири зафіксовано у 18 приазовських курганах (32% курганів з кам'яними конструкціями). При виявленні таких споруд існують деякі труднощі, пов'язані з їхньою незадовільною збереженістю, рівнем методики досліджень, якістю фіксації та польової звітної документації. Відтак до даної категорії споруд віднесені й накидки каміння, які в ряді випадків можуть бути

залишками зруйнованих панцирів. Розміри панцирів здебільшого відповідають параметрам земляних насипів зрубних курганів, однак відомі випадки, коли каміння перекривало не весь насип, а тільки центральну його частину. Мабуть, кам'яний заклад або накидка з невеликого каміння виконували функцію не тільки перекриття, але й надмогильної споруди. У курганах панцири й кам'яні накидки можуть поєднуватися з іншими архітектурними елементами, такими як кромлех або ровик.

Нечисленним типом кам'яних курганних конструкцій є кам'яні насипи. Загалом на території Північного Приазов'я зафіксовано три випадки (5%), коли насип повністю складався з каменю. Всі ці пам'ятки тяжіють до місць виходу кам'яних порід – у кам'янистих районах Донецького Кряжа або Приазовської височини. При цьому висувається припущення, що спорудження панцирів у курганах зумовлювалося не просто наявністю каменю, але було локальною особливістю лише деяких груп населення [Цимиданов 2004, с. 40]. Спорудження подібних насипів здійснювалося методом упорядкованої постелістої кладки і вимагало чималих трудових витрат [Литвиненко 1994, с. 83], що й пояснює нечисленність і порівняно невеликі розміри кам'яних курганів.

Ареал поширення курганів з кам'яними конструкціями досить значний. Проте використання каменю в курганному будівництві поширене нерівномірно і є характерним не для всього досліджуваного регіону: кам'яні кургани тяжіють до зон, багатих виходами каменю. Ровики, кам'яні конструкції та споруди з глини відбивали одні й ті ж ідеї, що мають на меті обмеження простору навколо могили, і були зумовлені особливостями природно-географічного розташування.

3.4. Поховальні споруди

Аналіз поховальної споруди як складової частини поховального обряду включає в себе опис форми і розмірів могильної ями, її конструктивних особливостей, а також надмогильних і могильних споруд з деревини й каменю

⁷. До аналізу залучено вибірку з 1324 поховань. Весь масив поховань поділено за типами могильних споруд на три групи: поховання в ямах; поховання в зрубах; поховання в кам'яних скринях.

Поховання в ямах (рис. 38). До цієї групи були віднесено насамперед ті поховання, де достеменно зафіксовано наявність поховальної споруди у вигляді ями – 490 випадків (36,9%), з них на Донецькому кряжі – 184, в Приазов'ї – 306. У переважній більшості випадків могильна споруда фіксується в тих випадках, коли яма входить до материка. Однак часто контури могильних споруд не фіксуються – в тих випадках, коли впускні поховання не заглиблюються нижче чорноземного ґрунту насипу/поховального чорнозему або передматерика. Логічним буде припустити, що в якості могильної споруди в таких випадках також правила звичайна яма. У залученій для даного аналізу вибірці присутні щонайменше 678 поховань в насипу (51,8%), форму поховальної конструкції яких не визначено. Таким чином, до групи поховань в ямі загалом можна віднести 1168 могил (88,2%).

Могильні ями здебільшого мають прямокутну форму з різним ступенем заокругленості кутів. Авторами розкопок могильні ями також характеризуються як підпрямокутні, квадратні, овальні, округлі, неправильної форми тощо. Абсолютна більшість могильних ям мають відносно рівне дно, прямовисні або злегка похилі стінки. Однак зрідка в облаштуванні могильної ями спостерігаються деякі відхилення від стандарту. До таких конструктивних особливостей можна віднести наявність сходинок/уступів уздовж однієї/кількох стінок або по всьому периметру ями; підбою під стінкою могильної ями та деяких інших елементів. Так, одного разу було зафіксовано яму з невисоким придонним уступом по всьому периметру (Рибинське к. 7, п. 1) [Клименко 1988; 1998, с. 118, рис. 39,1,2]. Іншого разу (Кам'яні Могили к. 1, п. 8) поховання було справлене в ямі з уступом, вхідний простір якої було повністю забутовано каменем, а сама могильна яма перекрита трьома потужними гранітними плитами, що спираються на згаданий уступ [Самар, Антонов 1994; Самар 1998, с. 76, рис. 1, 1-2]. У похованні, вивченому у с. Антонівка (Азов к. 2,

п. 4), було зафіксовано яму підпрямокутної форми із закругленими кутами і незначним уступом. По краю уступу було зафіксовано кілька каменів, під якими простежено тлін шкіри світло-жовтого кольору [Самар, Антонов 1996; Самар 1998, с. 77, рис. 2]. Сходинок висотою 0,43 м вздовж однієї зі стін ями було зафіксовано в єдиному випадку (Полкове к. 2, п. 12) [Шаповалов та ін. 1986; Литвиненко 1992, рис.1, 2]. З цього ж могильника походить єдине відоме в Приазов'ї поховання в ямі з підбоєм (Полкове к. 3, п. 2) [Шаповалов та ін. 1986; Литвиненко 1992, рис.2,2]. Нечисленність аналогічних споруд відзначається дослідниками і для інших регіонів зрубної області [Литвиненко 1992, с. 39; Крамарев 2003, с. 293].

Аналіз розмірів поховальних споруд показав, що площа ям залежить від двох чинників: вікового й соціального. Площа ям дитячих поховань варіювала від $0,12 \text{ м}^2$ до $1,0 \text{ м}^2$, а середні площі ям дорослих склали $0,6-2,0 \text{ м}^2$. Звичайними або середніми вважаються ями, площа яких не перевищує 2 м^2 [Отрощенко 1981а, с. 12; Цимиданов 2004, с. 44-45]. Могильні ями (всього було залучено 484 комплекси) за площею поділені на три умовні групи:

1. Ями площею $2,0-3,0 \text{ м}^2$ (23 комплекси), що становить 58,9% великих ям і 4,75% всіх ям вибірки;
2. Ями площею $3,0-4,5 \text{ м}^2$ (13 комплексів) складають 33,3% великих і 2,68% всіх ям;
3. Ями площею понад $4,5 \text{ м}^2$ (3 комплекси) складають 7,7% великих і 0,6% всіх ям.

Ями всіх підгруп поширені у всьому Північному Приазов'ї (рис. 36). Однак картографування великих за площею могильних ям дозволило виявити певне тяжіння подібних могильних споруд до районів, прилеглих до верхів'їв річок лівобережного басейну Дніпра. Водночас розширення географічних рамок і збільшення джерельної бази по Північному Приазов'ю, дозволяють стверджувати, що могильні ями цього регіону своїми параметрами не поступаються ямам Сіверського Дінця, як вважалося раніше [Литвиненко 1992,

с. 30]. Аналіз глибин могильних ям показує, що кількісно переважають споруди з глибинами близько 1,0 м, причому незалежно від їхньої площі.

Поховання в зрубках (рис. 39). Доволі рідкісним типом поховальних споруд для Північного Приазов'я слід визнати дерев'яні зруби. Під зрубом дослідники розуміють споруду з колод, дощок або плах у вигляді прямокутної рами. Група представлена 5 могилами (0,35% від загальної вибірки). Зрубна конструкція, як правило, розміщала у ґрунтовій ямі. Проте одного разу (Семенівка к. 2, п. 1/2) було зафіксовано дерев'яну конструкцію на древньому горизонті [Моруженко та ін. 1984; Литвиненко 1992, с. 32]. Подібна ситуація спостерігається і для суміжних територій, де спорудження зрубу на древньому горизонті визнається швидше винятком, ніж нормою [Отрощенко 1981, с. 94; Литвиненко 1992, с. 32; Берестнев 2001, с. 85], на відміну від східного ареалу зрубної області, де переважна більшість зрубів споруджувалися на рівні похованого ґрунту [Крамарев 2003, с. 283]. У могилах зі зрубками перекривався сам зруб, а яма засипалася ґрунтом (Благівка к. 2, п. 1), а також застосовувалося перекриття ями і зрубу одночасно (Єгорівка, к. 1, п. 1).

Ями зі зрубками часто мають уступи. Так, відоме поховання, де вздовж довгих стін яма мала уступи шириною 0,4 м, на які було укладено чотирнадцять поперечних дощок перекриття (Єгорівка к. 1, п. 1). На дні ями було споруджено зруб з одного вінця висотою 0,3 м, складений з дощок товщиною 2 см [Клименко 1998, с. 159-160, рис. 54]. Стіни зрубів у більшості випадків склалися з дерев'яних плах і брусів різної товщини й ширини, квадратних або прямокутних у перетині. В одному випадку (Благівка к. 2, п. 1) було достовірно простежене одночасне використання в поховальній конструкції колод і брусів [Моруженко та ін. 1981]. У Приазов'ї, як і на суміжних теренах, в переважній більшості зруби склалися з одного вінця брусів або колод [Литвиненко 1992, с. 35; Берестнев 2001, с. 85 та ін.]. І лише одного разу (Баба к. 3, п. 2) автори розкопок повідомляють про зрубну конструкцію з колод в чотири вінці [Привалова, Привалов 1980]. На незвичність цього випадку дослідники вже звертали увагу [Литвиненко 1992, с. 35]. Ця унікальність посилюється й тим,

що могильник досліджено на південно-степовій Приазовській височині, бідній на деревинні ресурси. При цьому, для північно-степових – лісостепових регіонів Східної Європи, багатих на дерево, характерними є конструкції зрубів з одного вінця, тоді як конструкції в два і три вінця трапляються значно рідше [Берестнев 2001, с. 84; Ковалева 1981, с. 58; Крамарев 2003, с. 283; Литвиненко 1992, с. 35; Пряхин 1988, с. 138], а зруби в чотири або п'ять вінців розглядаються як виняткові [Берестнев 2001, с. 85].

Поховання в кам'яних скринях (рис. 40; 41). Цей тип поховальних споруд представлено 157 комплексами (11,7% всієї вибірки). Метод картографії дозволив виявити локалізацію поховань з кам'яними конструкціями в безпосередній близькості від сировинної бази (рис. 37). Як вже зазначалося, ці могильники тяжіють до районів Донецького Кряжа і Приазовської височини, багатих відкритими виходами природного каменю. Донська дельта є східним кордоном широкого застосування каменю в поховальному обряді. У західній частині Донецького Кряжа, у верхів'ях річок басейну Дніпра, використання каменю в курганному будівництві не практикувалось. Невідомими також залишаються масштабні кам'яні конструкції західніше Берди.

Кам'яні скрині Північного Приазов'я за своїми конструктивними особливостями традиційно поділяються на три основні групи [Литвиненко 1992, с. 37-39]. До першої належить найбільш характерний і поширений тип кам'яних скринь, споруджених з вертикально (орфостатно) поставлених на ребро кам'яних плит. До неї нами було віднесено 114 поховань, що становить 8,5% від усіх єдинокультурних захоронень або 72,6% всіх могил в кам'яних скринях. Причому 42 поховання (36,8%) були основними в курганах, а у 27 випадках (23,7%) над похованням було споруджено досипку.

Кам'яні скрині зазвичай влаштовувалися у ямах, близьких за розмірами звичайним ґрунтовим могильним спорудам. Конструкції кам'яних скринь 1-ї групи мають певну варіативність. У більшості випадків кам'яні плити опускалися до ями й встановлювалися уздовж її стін вертикально або з деяким нахилом (рис. 40, 1-2) [Кульбака 1989]. Частина скринь мали стіни, що

склалися з однієї цільної плити (рис. 40, 3), або були облицьованими невеликими плитками (рис. 19, 4) [Моруженко 1993, рис. 12, 2; 3, 3-4]. Відомі скрині, де поперечні короткі стіни виконані з однієї плити, а поздовжні довгі – з декількох невеликих вертикально встановлених плит (рис. 40, 10) [Плешивенко 1995, рис. 5, 1-2]. Іноді в ході польових досліджень вдавалося простежити по дну ями неглибокі канавки, в які вкопувалися плити стін. Простір між кам'яними плитами і ямою згодом засипався ґрунтом, зрідка бутувався камінням. Іноді плити підганялися одна до одної досить щільно, при цьому щілини, що залишилися, зашпаровувалися дрібним каменем, а в деяких випадках можна припустити, що деякі зі встановлених плит закріплювалися або розклинювалися каменями-клинами.

У деяких випадках верхні краї вертикальних плит дещо виступали над рівнем древнього горизонту, а іноді стіни скрині згори обрамлялися одношаровою горизонтальною кладкою. Відомі випадки, коли аналогічні конструкції перебували всередині кам'яних огорож [Литвиненко 1990, с. 74-75; 1992, с. 37; Потапов 2013, с. 85].

Незначна частина скринь 1-ї групи відрізняється неповнотою конструкції, в якій відсутні одна або дві стінки (рис. 40, 6,7,9) [Косиков 1996, рис. 2, 2; Привалова 1999, рис. 2, 1-2; Кульбака 1988]. Причому подібні факти неодноразово документально фіксувалися в незруйнованих, замкнених поховальних комплексах різних могильників [Литвиненко 1992, с. 37]. Загалом таких випадків у Приазов'ї нами відзначено 16 (14% всіх поховань у скринях першої групи), з них у 11 похованнях (9,6%) скриня складалася лише з трьох стінок і в 5 випадках (4,4%) – з двох. Подібні кам'яні конструкції А.М. Усачуком названо «напівскринями» і, на думку дослідника, становлять окрему групу поховань [Усачук 1991, с. 48]. Крім того, до підгрупи неповних скринь з певними застереженнями можна віднести єдине відоме нам поховання (Обільне к. 1 п. 4), де документально зафіксовано присутність однієї вертикально встановленої стінки [Косиков 1976]. Ще в одному випадку (Дружний к. 2 п. 2) конструктивною особливістю могильної споруди можна визнати поділ кам'яної

скрині вертикальною плитковою перегородкою на дві майже рівнозначні камери (рис. 40, 8) [Клименко 1994, с. 72, рис. 26, 3; 2001].

Друга група поховальних споруд – кам'яні скрині, зведені методом горизонтальної кладки стін з кам'яних блоків або плит, вже привертала пильну увагу дослідників [Гершкович 1982, с. 15-21; Литвиненко 1992, с. 37-39; 2000, с. 3-18]. Іноді дослідниками саме цей тип кам'яних гробниць називається цистами (лат. *Cista*, англ. *Cist* – кам'яний ящик або гробниця) [Литвиненко 2000, с. 3-18; Цимиданов 2004, с.48 та ін.] або кам'яними склепами [Отрощенко 1981, с. 97]. Свого часу, розглядаючи поховальні споруди зрубної культури Азово-Донецького регіону, Р.О. Литвиненко виділив три типи кам'яних скринь, серед яких складні конструкції були віднесені до II і III груп [Литвиненко 1992, с. 37-39]. До II групи відносяться гробниці, стіни яких складені горизонтальною кладкою, а до III групи належать комбіновані скрині або скрині змішаних типів, стіни яких зведені з орфостатно встановлених плит в різних поєднаннях з постелістою кладкою. Оскільки той та інший тип передбачають використання при спорудженні поховальної конструкції прийому горизонтальної кладки стін, ми схильні в розглядати поховання, справлені в класичних цистах і комбінованих скринях, у складі єдиної групи поховань в кам'яних скринях складної конструкції. Крім того, нерідко перехід від одного типу до іншого є важко вловимий, що зумовлено безліччю конструктивних варіантів, ступенем збереження пам'ятки і якістю польової фіксації.

Дослідниками вже зазначалося, що спосіб кладки складних скринь, як правило, зумовлено характером доступного будівельного матеріалу. Так, відповідно до геологічних особливостей Донецького Кряжа, стіни всіх гробниць цього регіону являють собою багат шарові кладки плоских плит пісковика або інших сланців [Литвиненко 1994, рис. 57]. Для Приазовської височини, багаті виходами гранітів, характерними є гробниці, споруджені саме з цього матеріалу. У таких випадках нижню, придонну, частину стін завжди складено з масивних блоків, а верхню – з тонших плоских каменів. На теренах Приазовської низовини трапляються скрині, складені з черепашнику,

природна нерівність якого зумовлює деяку невпорядкованість кладки стін [Литвиненко 2000, с. 3-4]. У таких випадках, ймовірно, застосовувався прийом, коли внутрішні нерівності поверхонь стін або щілини між плитами зашпаровувалися грязьовими або глинистими розчинами. Подібний прийом було простежено в пониззі р. Кальміус (Жовтневе к. 1 п. 5), де поміж каменями черепашнику, з яких було складено гробницю овальної форми, траплялася глиняна підмазка [Братченко та ін. 1976; Гершкович 1982, с. 17, рис. 2]. Аналогічні випадки були простежені в похованнях сабатинівської і зрубної культур, справлених у конструктивно близьких кам'яних скринях, досліджених на правобережжі Дніпра [Отрощенко 1981, с. 97; Ключинцев 1989, с. 254].

Оскільки основні типи й конструктивні особливості цієї групи поховань вже неодноразово детально описано, наведемо лише деякі статистичні дані та узагальнюючу характеристику. До розглядуваної групи віднесено 43 поховання, що становить 3,1% поховань всього масиву (або 27,4% всіх могил у кам'яних скринях). При цьому 16 поховань (37,2%) були основними в курганах, а в 28 випадках (65,1%) над похованням було споруджено досипку.

Дослідниками неодноразово зверталось увагу на те, що поховання в цистах за інвентарем і комплексом обрядових особливостей вирізняються високим соціальним статусом [Гершкович 1982, с. 18; Литвиненко 1990, с. 75; 1992а, с. 140; 1992б, с. 110; 2000, с. 13; Ольховский 1991, с. 121; Плешивенко 1993, с. 155]. Особливу увагу цистам приділяє у своєму дослідженні В.В. Циміданов, який дійшов висновку, що сама неординарна конструкція у вигляді цисти, також, як і скрині складної конструкції, є знаками соціального рангу, а не статусу [Циміданов 2004, с. 49]. Як правило, могильні споруди цієї групи вирізняються чималими розмірами, а внутрішні розміри гробниць значно перевищують середні показники скринь першої групи. У цьому зв'язку звернемо увагу на гробницю, досліджену в кургані 3 неподалік від с. Семенівка Амвросіївського р-ну Донецької обл., яка вже неодноразово привертала пильну увагу дослідників [Литвиненко 1994, с. 106, рис. 58, 1; 2000, с. 4 та ін.]. Основне і єдине поховання у цьому кургані є масштабнішим за своїми

розмірами серед відомих споруд цього типу: яма розмірами 3,65×3,35×2,0 м (об'єм 24 м³); гробниця мала внутрішні розміри 3,1×2,9×21,9 м і була складена з плит пісковика, сланцю і граніту. Камера поховання виявилася завалена ґрунтом і каменями перекриття, яке завалилося. У центральній частині камери була простежена округла яма діаметром 1,2 м і глибиною 0,7 м, забутована каменем. У похованні, яке виявилось пограбованим, збереглися лише фрагменти кераміки зрубної культури і кальцинованих кісток [Моруженко та ін. 1984]. Яму в центрі камери, швидше за все, слід пов'язувати з опорним стовпом, який підтримував перекриття [Литвиненко 2000, с. 4].

М'ясну їжу було зафіксовано в 13 похованнях, що становить 30,2%, при середніх показниках для Північного Приазов'я в 7,1%. Причому в деяких випадках (Таврія-I к. 1 п. 1) [Ларенок П.А. 1998а, с. 61] наявність черепа і кінцівок великої тварини (бик, кінь), що відрубані в колінних суглобах, можна інтерпретувати як складену або розтягнуту шкуру тварини, пов'язану з транспортною або тяговою твариною для переправи в інший світ [Литвиненко 1997, с. 11]. З 20 комплексів з «престижними» частинами туші (грудинкою і куприком) 7 (35%) поховань були здійснені саме в цистах (рис. 42).

Надлишковий інвентар був відзначений в 14 (32,5%) випадках. У трьох випадках могильна споруда являла собою кенотаф (7%) і в трьох випадках була зафіксована кремація (7%). Отримані нами результати за більшістю показників виявилися близькими наведеним дослідниками [Цимиданов 1996, с. 201, табл. 1; 2004, с. 116, табл. 8], однак аналіз соціально-значущих ознак дозволив прийти до висновку, що вони в цілому виражені більше в цистах, ніж в гробницях змішаного типу [Литвиненко 2000, с. 14]. При цьому наголошується, що в усіх регіонах питома вага поховань з цистами нижче питомої ваги поховань в скринях, а за ступенем виразності соціально значущих відхилень масив комплексів в цистах перевершує масив поховань в скринях [Цимиданов 2004, с. 48]¹⁴.

Крім розглянутих могильних споруд виділяється невелика група поховань, конструкції яких займають проміжне місце між кам'яними скринями

і звичайними ямами. У цих похованнях, справлених в ямах стандартних розмірів, по дну були простежені невеликі камені, розташовані по периметру (Лисиче к. 1 п. 1) [Братченко та ін. 1978; Литвиненко 1992, рис. 2, 3]. Відомі випадки, коли в насипу кургану споруджувалося овальне кільце з каменів, викладених в один ряд (рис. 41, 1) [Кульбака 1986; Кульбака 2009, рис. 2, 2]. В одному випадку в кутах ями були покладені камені [Журнал... 1908, с. 188]. Не можна виключати, що дана конструкція являла собою імітацію кам'яної скрині або була семантично рівнозначна їй [Цимиданов 2004, с. 47].

Розподіл комплексів, здійснених в різних типах поховальних споруд, за горизонтами дозволив наочно проілюструвати виявлені раніше особливості хронологічного характеру, що відображають час появи того чи іншого типу (табл. 7).

Важливим елементом поховальної споруди є перекриття. У Північному Приазов'ї поширення набули два основних види перекриття могил – дерев'яне та кам'яне. Загалом перекриття зафіксовані у 493 випадках (32,9% від усієї вибірки). Дерев'яні перекриття трапилися у 107 випадках (7,1%), кам'яні – у 406 випадках (27,1%). Водночас у 20 похованнях (1,3%) було відзначено одночасне використання в перекритті дерева і каменю. Для приазовських поховань, здійснених в простих ґрунтових ямах, дані показники виявилися досить близькими. Так, дерев'яні перекриття зафіксовано в 76 випадках (6,4% всіх ям), кам'яні – в 268 (22,7%), а комбіновані – в 16 (1,4%). Тут слід застерегти, що, ймовірно, внаслідок активної руйнації курганних насипів (антропогенний фактор, денудаційні і акумулятивні процеси), особливо їхніх верхніх шарів, де зазвичай зосереджені впускні зрубні поховання, частина перекриттів могла не зберегтися. Крім того, дерев'яні перекриття, на відміну від кам'яних, є менш довговічними тому, насправді, кількість поховань з дерев'яними перекриттями була дещо більшою [Литвиненко 1992, с. 30]. У Приазов'ї співвідношення дерев'яних і кам'яних перекриттів зазнає суттєвих змін в бік виразного збільшення кількості кам'яних конструкцій.

З 1356 розподілених за горизонтами поховань в 463 були зафіксовані перекриття (табл. 8). Дерев'яні перекриття: I горизонт – 7,8%, II горизонт – 9,7%, III горизонт – 3,2%. Кам'яні перекриття: I горизонт – 28,1%, II горизонт – 28,7%, III горизонт – 3,7%. Одночасне використання дерева і каменю: I горизонт – невідомі, II горизонт – 1,9%, III горизонт – 0,8%.

Найчастіше при спорудженні поховання в Північному Приазов'ї могила перекривалася простим дерев'яним одношаровим перекриттям з плах або обapolів, покладених уздовж [Клименко 1998, рис. 19, 1; 20, 7] або впоперек довгої осі [Литвиненко 2004, рис. 11]. Деревина укладалася безпосередньо на рівні древнього горизонту, при цьому в ряді випадків площа дерев'яного перекриття значно перевищувала площу самої могильної ями. Залежно від способу конструкції, можна виділити три основні види дерев'яних перекриттів:

1. Поперечне – зафіксоване в 43 випадках (42,6% всіх дерев'яних перекриттів);
2. Поздовжнє – зафіксоване у 9 випадках (8,9%);
3. Поздовжньо-поперечне – достовірно простежене в 5 випадках (4,9%).

Іноді могильне перекриття зберігалось у вигляді окремих невеликих шматків дерева або дерев'яної порохні, які не дозволяють визначити характер перекриття могили. Тому всі ці випадки включено до поховань з простим дерев'яним перекриттям. Цілком імовірно допустити, що деякі поховання мали символічні перекриття. Так, в ряді випадків авторами відзначається присутність в могильному заповненні тліну очерету, трави або кори. Існує думка, що в деяких випадках покриття кістяка травою або очеретом замінювало і, не виключено, символізувало дерев'яне перекриття могили [Берестнев 2001, с. 84]

9

У поховальних пам'ятках зрубної культури Північного Приазов'я зафіксовано використання каменю в якості перекриття поховань, при цьому має місце певна конструктивна розмаїтість (рис. 38, 10, 11) [Привалова, Привалов 1980; Полидович 2004, рис. 5]. Так, свого часу для поховань зрубної культури Міуського півострова було виділено п'ять груп конструкцій кам'яних

перекриттів [Ильюков 1988, с. 93]. Ретельну характеристику поховальних споруд і перекриттів зокрема, поширених на Приазовській низовині, Приазовській височині та Донецькому кряжі, подано у праці Р.О. Литвиненка [Литвиненко 1992, с. 32]. Зазвичай кам'яні перекриття склалися з 1-4 плит, покладених в один шар перпендикулярно довгої осі ями. Іноді фіксується положення плит внапуск. Відомі випадки, коли потужність перекриття досягала 3-5 шарів плит. Для перекриття каменем ям значних розмірів іноді могли використовуватися дерев'яні несучі конструкції з дощок або плах, покладених впоперек (Федорівка-I к. 1 п. 4) [Ларенок П.А. 1998, с. 19] або вздовж ями (Самарський-II к. 3 п. 6) [Ларенок В.А. 1998, с. 116]. Причому використання подібного прийому зафіксовано в Приазов'ї також для ящичних конструкцій (Комишувате к. 1 п. 1; Таврія-I к. 2 п. 4) [Кульбака 1989; Ларенок П. 1998а, с. 67]. Відомі випадки, коли кам'яне перекриття укладалося на потужну дерев'яну гратчасту основу (Баба к. 2 п. 3) [Привалова, Привалов 1980; Литвиненко 1992, рис. 1, 3]. В одному випадку (Соколовський к. 1 п. 3) скриню змішаного типу було перекрито поздовжньо-поперечною дерев'яною конструкцією [Попандопуло 1991, с. 69, рис. 1, 4-5]. Загалом кам'яне перекриття було зафіксоване у 113 кам'яних скринях (72%), при цьому в 3 випадках (1,9%) поряд з каменем в конструкції перекриття було відзначено присутність дерева. Крім того, над похованнями досить часто споруджувалися кам'яні заклади різної потужності (рис. 40, 5) [Братченко 1997, рис. 3].

Аналіз розмірів поховальних споруд показав, що площа ям залежить від двох аспектів: вікового і соціального. Розподіл могильних ям за площею дозволив виділити три умовних групи великих ям. Ями кожної з підгруп поширені по всій території Північного Приазов'я відносно рівномірно, проте картографування великих за площею могильних ям дозволило виявити деяке тяжіння подібних могильних споруд до районів, прилеглих до верхів'їв річок басейну Дніпра.

Надзвичайно рідкісним типом поховальних споруд для Північного Приазов'я є поховання в дерев'яних зрубках. Абсолютна більшість усіх відомих

поховань у зрубках територіально тяжіють до лісостепових районів. Значно більш поширеними на території Північного Приазов'я виявилися поховання, споруджені в кам'яних скринях різної конструкції. Застосування методу картографування для поховальних споруд з використанням різних матеріалів (дерево, камінь) в Північному Приазов'ї дозволило локалізувати їх у безпосередній близькості від відповідної сировинної бази. Як правило, могильники зі всілякими кам'яними спорудами тяжіли до багатих каменем районів. Таким чином, східний кордон широкого застосування каменю в поховальному обряді – Донська дельта, а західний – край Донецького Кряжа.

Виявлені закономірності дозволяють з упевненістю стверджувати, що конструктивні особливості могильних споруд, як складова частина поховальних традицій зрубної культури Північного Приазов'я, знаходяться в прямій залежності від природно-географічних умов проживання і обумовлені характером будівельного матеріалу, наявного в тому чи іншому регіоні.

3.5. Рештки небіжчиків

Характеристика поховань включає два основних аспекти аналізу останків похованого: спосіб поводження з небіжчиком і характер положення трупа/залишків кремації (або відсутність трупа взагалі). Якісні ознаки дозволяють характеризувати положення тіла небіжчика в момент поховання (трупопокладення) або розташування залишків кремації (трупоспалення), цілісність або розчленування останків; кількісні – кількість небіжчиків або відсутність останків похованого в могильної споруді [Забавін 2018]. Таким чином, в приазовських могильниках представлені чотири способи поховання померлих: інгумація, трупопокладення з розчленуванням, кремація, кенотаф.

Спосіб поховання інгумація було зафіксовано в 1295 комплексах (86,3% всіх залучених поховань). Найхарактернішою позою є положення на боці з різним ступенем зібганості в тазостегнових і колінних суглобах. У 1077 захороненнях (71,8%) вдалося простежити положення кістяка: в 996 випадках (92,5%) небіжчика було покладено на лівий бік; у 81 (7,5%) – на правий.

Ступінь зібганості кістяків варіював від слабкого (тупий кут в тазостегнових суглобах) до сильного (гострий кут). Згідно гістограми, найбільш типовим показником зібганості похованих в тазостегнових суглобах є кут 60-65°, однак основний масив поховань укладається в проміжок від 35° до 90°. Слабка ступінь зібганості (до 130°) трапляється зрідка і є характерною в основному для поховань першого (раннього) горизонту (рис. 43).

Загальні відомості про орієнтацію небіжчиків у похованнях зрубної культури Північного Приазов'я відбито в таблиці (табл. 9) і гістограмах, укладених на підставі 1141 поховання (рис. 44). Так, зведена інформація по всьому досліджуваному регіону показала, що домінуючими напрямками орієнтації були східний (43,73%) і північно-східний (26,03%), що разом із проміжним північно-східним-східним напрямком (9,55%) складають 79,31%.

Виходячи з того, що північні орієнтації традиційно пов'язуються з похованнями покровського типу (покровської зрубної культури), нами були укладені гістограми орієнтацій окремо по двох областях Північного Приазов'я: 1) Приазовські Низовина і Височина; 2) Донецький кряж. Отримані результати відобразили кількісні, а в цілому і якісні, відмінності між поховальними пам'ятками Донецького Кряжа і безпосередньо Приазов'я. Попри те, що доля північних відхилень в обох регіонах виявилася приблизно однаковою, східний сектор (Сх + ПнСхСХ + ПдСхСх) дещо переважав в орієнтації приазовських поховань. Так, у Приазов'ї (Низовина і Височина) даний показник склав 63,6%, на Донецькому кряжі – 54,5%.

З масиву приазовських поховань з визначеною орієнтацією небіжчиків 1086 були розподілені за горизонтами. Доля північних відхилень (Пн + ПнПнСх) в середньому склала по регіону 5,8%, однак за горизонтами цей показник розподілений наступним чином: I горизонт – 43,1%, II горизонт – 3,4%, III горизонт – 4,1% (табл. 10).

Позиція рук небіжчика. У 637 похованнях було зафіксовано позиції рук небіжчика, серед яких виділено 6 основних варіантів (табл. 11):

- 1) обидві зігнуті в ліктях, кисті розміщені перед черепом або грудьми (W) – 478 поховань (75,6%);
- 2) права рука випростана до колін або вздовж тулуба, ліва зігнута в лікті кистю обличчя або перед грудьми ($\text{L} \mid$) – 11 поховань (1,7%);
- 3) ліва рука витягнута до колін або уздовж тулуба, права зігнута в лікті кистю перед обличчям або грудьми ($\mid \perp$) – 49 поховань (7,9%);
- 4) одна зігнута рука піднесена кистю до черепа, інша – до ліктьового суглобу першої (LV) – 77 поховань (12,2%);
- 5) обидві руки розташовані під прямим кутом до хребетного стовпа ($\text{L} \perp \text{L}$) – 9 поховань (1,4%);
- 6) обидві руки складені на грудях або в області живота ($\text{L} \perp$) – 8 поховань (1,2%).

Поховання за обрядом інгумації в переважній більшості випадків містили по одному скелету і лише 20 поховань (1,5%) були парними. У 16 випадках (80% парних) останні були пов'язані з дітьми (5 – власне дитячі, 9 – дорослий і дитина). І лише в трьох випадках (15% парних) в могилах знаходилися тільки кістяки дорослих. У положенні кістяків для парних поховань спостерігається певна варіативність. Зазвичай трапляється однакове положення кістяків: скорчено на лівому боці, один за другим. При цьому, пози кістяків з одного поховання можуть дещо різнитися ступенем зігнаності й позицією рук. У трьох випадках небіжчиків було укладено обличчям один до одного, при цьому обидва лежали на протилежних боках – лівому й правому. В одному випадку (Бабакова Могила к. 1 п. 1) у парному дитячому похованні небіжчиків укладено «валетом» [Плешивенко 1993]. В сумісних похованнях дорослих і дітей останніх завжди укладено перед дорослим, за винятком одного випадку, коли дитина лежала за спиною дорослого (Гайдамацький Кут к. 1 п. 5) [Забавин 2012; 2013, с. 179-195].

Практично у всіх випадках можна припустити, що всі парні поховання є синхронними, тобто поховання в них здійснювалося одночасно. Лише в одному випадку (Давидівка к. 5 п. 1) автори розкопок не виключають різночасність

вчинення поховань. Тут в ямі неправильної чотирикутної форми на товстому шарі камки знаходилися скелети двох дорослих людей скорчено на правому та лівому боці, головою до ПнСх. [Кубышев та ін. 1982]. Однак ніяких аргументів на користь різночасності здійснення поховання не наведено.

У 19 випадках (1,2% всього масиву) з різною мірою впевненості можна говорити про поховання розчленованих останків (демембрацію) небіжчиків. Примітно, що всі вони були досліджені на теренах Приазов'я (Низовини й Височини). Для порівняння – в басейні Сіверського Дінця розчленовані рештки небіжчиків зафіксовано лише в чотирьох похованнях (0,3%) [Литвиненко 1994, с. 113]. Два поховання з розчленованими останками походять з одного кургану, дослідженого поблизу с. Заможне Донецької обл. В одному з них (Заможне к. 1 п. 1), вчиненому в цисті, на дні перебували складені купкою розчленовані останки дорослої людини – уламки кісток кінцівок, грудного відділу і черепа – прикриті кам'яними плитками. У другому похованні (Заможне к. 1 п. 2), також справленому в цисті, на дні перебували складені купкою поганої збереженості кістки розчленованих останків дорослої людини – уламки кісток кінцівок, грудного відділу і черепа – прикриті кам'яними плитками [Посредников 1992, с. 86-91, рис. 3; 4].

У декількох випадках було зафіксовано відсутність окремих кісток небіжчика: кістки рук (Гаївка-Каймакчі к. 1 п. 33; Осипенко к. 2 п. 3) [Ильюков 1988, с. 88; Самар 1992], хребці й нижні ребра (Комишувате к. 1 п. 1) [Кульбака 1989], череп (Рибинське к. 6 п. 4; к. 7 п. 1) [Клименко 1998, с. 117-118, рис. 38, 5; 39, 2]. У похованні Азов к. 2 п. 4 також був відсутній череп, проте на його місці зафіксовано пляму крейди у формі півмісяця, посипану зверху вугіллям [Самар 1998, с. 77, рис. 2]. В іншому похованні (Розівка к. 1 п. 12) навпаки – було зафіксовано поховання лише черепа [Самар 1991, с. 131, рис. 3, 5]. Цікавий випадок був простежений в могильнику, розкопаному на Міуському півострові (Бегліца к. 3 п. 2). Тут у скелета дорослої людини були відсутні гомілкові кістки правої ноги. Права стегнова кістка, перекрита не потривоженими кістками лівої ноги, перебувала в неприродному положенні: її

колінний епіфіз був вставлений в тазостегновий суглоб [Ильюков 1988, с. 64]. Унікальний обряд був зафіксований в похованні, дослідженому на території аеропорту м. Донецька (Аеропорт к. 1 п. 4). Особливістю поховального обряду даного захоронення є те, що в давнину з тілом підлітка були проведені операції, що призвели труп в сублімований стан [Усачук 2010, с. 187-188, рис. 8] ¹⁰.

За обрядом кремації здійснено 24 поховання (1,8% розподіленого за горизонтами масиву): 16 (2,0%) комплексів віднесено до II горизонту, 8 (1,6%) – до III горизонту. Картографія показала, що кремації на теренах Північного Приазов'я поширені відносно рівномірно (рис. 48).

У Північному Приазов'ї відомий лише один випадок кремації на місці (Петровське к. 2 п.1) [Моруженко та ін. 1980]. У всіх інших випадках поховання здійснювалися за обрядом кремації, коли тіло небіжчика спалювалося на стороні, а потім до могили поміщалися кремовані рештки. Певний інтерес представляє біритуальне поховання (Малий Кут к. 2, п. 9), в якому на дні ями знаходився кістяк дорослої людини в скорченому положенні на лівому боці, головою до ПнСх. В області рук, грудей і тазу лежала купка кальцинованих кісток людини. Серед кремованих кісток знаходилися фрагменти черепа і трубчастих кісток. Сліди багаття в ямі були відсутні. Зверху на спалених рештках знаходилася посудина [Привалова 2004, с. 147, рис. 4, 3].

В більшості випадків поховання за обрядом кремації вирізняє ряд рис, властивих соціально значущим похованням. У 16 випадках (66,7%) вони мали самостійні насипи або досипки, відрізнялися складністю і великими розмірами поховальних споруд, супроводжувалися багатим інвентарем (бронзовий ніж, дерев'яні посудини, вироби з кістки тощо) і в третині випадків – м'ясною напутньою їжею. Зокрема, 15 з 24 поховань були здійснені у відносно рідкісних могильних спорудах: зрубках (1), цистах і кам'яних скринях різної конструкції (14).

Виділення ритуальних або символічних поховань – кенотафів – традиційно пов'язане з певними об'єктивними і суб'єктивними труднощами, зумовленими ступенем збереженості пам'яток, якістю розкопок та звітної

документації. Враховуючи дану обставину, до кенотафів нами було віднесено 26 поховань (1,7% всього масиву). Розмірами й конструктивними особливостями поховальних споруд, наявністю і розміщенням поховального інвентарю кенотафи відповідали зрубним обрядовим нормам, відрізняючись лише відсутністю останків небіжчика. Більшість кенотафів також вирізняються рисами соціально значущих похованням. У 16 випадках (61,5%) вони мали самостійні насипи або досипки, характеризувалися складністю й масштабами поховальних споруд, супроводжувалися м'ясною напутньою їжею і багатим інвентарем (бронзові ніж та підвіски, кістяний гребінь тощо).

3.6. Розміщення реманенту в похованні

З 1515 залучених для аналізу поховань зрубної культури Північного Приазов'я 274 (18,1%) не мали жодного супровідного інвентарю. Однак 52 з них були зруйнованими або зафіксовані неналежним чином (переважно це стосується пам'яток, досліджених наприкінці XIX – початку XX ст.). Тому немає достатньо підстав говорити про безінвентарність всіх комплексів. Відтак кількість достовірно безінвентарних поховань зменшується до 222 (15,2%). Цей показник зазнавав певних якісних змін в часі: простежується значне збільшення питомої ваги безінвентарних комплексів – з 12,6% у II горизонті до 22,8% у III пізньому горизонті (табл.12).

Одним з основних критеріїв культурної атрибуції пам'яток доби бронзи є керамічний посуд – найбільш масовий матеріал в поховальному інвентарі зрубної культури. У Північному Приазов'ї кераміку було виявлено в 1119 похованнях (82,5% всіх незруйнованих могил). Розподіл поховань з керамічним посудом за горизонтами: I – 79,7%, II – 86,6%, III – 75,8 показав приблизно однакове поширення в часі цієї категорії реманенту (табл. 13). По одній посудині містили 980 поховань (88,4%), по дві – 116 (10,5%), по три – 9 (0,8%), по чотири – 4 (0,3%). Вдалося простежити деяку динаміку кількості керамічних посудин у похованні за горизонтами (табл. 14). При цьому зі 116 поховань з двома посудинами 10 були парними, що, відповідно, зменшує до 9,7% долю

захоронень з двома посудинами на одного небіжчика. В одному випадку (Розівка к. 1 п. 1-2) умовно можна говорити про п'ять посудин, які припадали на одного небіжчика. Тут, крім трьох посудин, що містилися в похованні 1, було зафіксовано ще дві в ритуальній ямі, яка супроводжувала поховання. Одночасність комплексів засвідчується фактом знахідки фрагментів однієї посудини в обох ямах [Самар 1991, с. 126].

У розміщенні керамічних посудин в просторі поховання відзначається певна варіативність. Так, у 23 випадках (1,9%) зафіксовано розміщення посудин на перекритті могили. У двох випадках на перекритті знайдено по дві посудини. Примітно, що в 15 випадках посудини були як на перекритті, так і в самій могилі. У восьми випадках кераміку виявлено лише на перекритті безінвентарних поховань. Також відомі випадки розміщення кераміки на древньому горизонті в безпосередній близькості від поховання. Однак далеко не завжди знайдений в насипу посуд можна пов'язати з певним похованням.

Різним було місце розміщення посудини всередині самої могили. Дослідниками виділяється чотири основні зони розміщення кераміки: «в головах», перед похованим, за ним, а також «в ногах». При цьому в кожній зоні виділяється кілька позицій, які, в свою чергу, мають кілька варіантів. Так, наприклад, в положенні посудини «перед похованим» виділяється п'ять основних позицій, три з яких мають свої варіанти [Полидович 1997, с. 163]. Нами було виділено п'ять основних зон місцеположення керамічних посудин щодо тіла небіжчика: I – перед головою (обличчям) і грудьми; II – біля живота; III – перед ногами нижче колін; IV – за головою і спиною вище тазу; V – позаду тазу і ніг (рис. 15).

Нам доступна інформація щодо 742 поховань, для яких можна здійснити зонування кераміки в могилі. У 626 випадках (84,3%) кераміка розміщувалася в I зоні, в 19 (2,6%) – в II зоні, в 19 (2,6%) – в III зоні, в 73 (9,8%) – в IV зоні, в 5 випадках (0,7%) – в V зоні (табл. 8). Найхарактернішою для розміщення кераміки в приазовських зрубних похованнях є I зона – перед грудьми і головою.

В переважній більшості кремацій посуд тяжів до південно-східного кута могильної споруди, тобто, враховуючи переважне східне орієнтування і лівобічне положення померлих, також розташовувався в зоні I. В комплексах, що містили дві посудини (72 поховання з можливістю зонування), кераміка розміщалася або в одній зоні разом (64% випадків), або в різних зонах – окремо (36% випадків). У похованнях, де посуд розміщувався разом, в переважній більшості випадків (89%) керамічні ємності локалізувалися в зоні I – поблизу голови або перед грудьми.

У чотирьох випадках посудини разом розташовувалися в зоні IV (за головою) і одного разу – в зоні III (навколо колін). Якщо ж посудини розміщалися окремо (26 випадків), то найчастіше вони локалізувалися перед небіжчиком – в зонах I і III (9 випадків) або I і II (2 випадки). В 10 комплексах посудини розміщено з протилежних сторін «в головах» (зони I і IV), в 3 комплексах – перед обличчям і за ногами (зони I і V), по разу – за спиною (зони V і IV) і у потилиці й колін (зони III і V). В комплексах, що містили три або чотири посудини, кераміка могла розміщуватися в різних позиціях і сполученнях, але завжди одна або дві посудини знаходилися перед обличчям небіжчика.

Закономірності тяжіння того або іншого типу посудин до певної зони не простежується, оскільки в кожній зі зазначених зон могло бути встановлено посуд будь-якого типу (банковий, гострореберний або горщики). Можна припустити, що в похованні посуд встановлювався з урахуванням прив'язки до тієї чи іншої частини тіла небіжчика. Вочевидь, найбільш значущою в цьому відношенні була верхня частина тіла (голова, руки і груди). Таким чином, виділяється щонайменше два аспекти, пов'язані з функцією керамічного посуду в поховальному ритуалі зрубної спільноти. Перший – використання його як вмістилища ритуальної їжі (ритуальних сумішей/речовин). Другий – «прив'язка» посудини до певних частин тіла похованого або до певних місць в могилі та її просторова орієнтація [Полидович 1997, с. 171].

Аналіз розміщення керамічного посуду в похованнях за горизонтами дозволив виявити хронологічні відмінності у розміщенні посудин в похованнях (табл. 15). Раніше зазначалось, що в курганах Північного Приазов'я, на відміну від басейну Сіверського Дінця, комплекси з покровськими пережитками стратиграфічно не виділяються в окремий горизонт, що може свідчити про порівняно пізню появу зрубної культури в Приазов'ї [Литвиненко 1999, с. 14]. Попри цю обставину, слід звернути увагу на відмічені дослідниками певні відмінності у розміщенні посудин в покровських похованнях [Литвиненко 1994, с. 119-120; Мыськов 1991, с. 157]. Вирішальну роль при виділенні покровських комплексів на Сіверському Дінці зіграла кераміка. Розміщення посудин в могилах ПЗК відрізняється від поховань БМЗК. Саме локалізація посуду в похованнях є однією з рис відмінності між ПЗК і БМЗК [Отрощенко 2001, с. 153; та ін.]. В покровських похованнях посудини, головним чином горщики й банки, часто стояли за головою, спиною, біля живота і біля ніг померлого [Литвиненко 1995, с. 73].

Розподіл категорій реманенту в похованнях за горизонтами відбито у таблиці (табл. 21). Решта реманенту – знаряддя, зброя, прикраси та інший некерамічний інвентар розташовувався перед померлим або біля черепу. З 1356 поховань, розподілених за горизонтами, вироби з металу зафіксовано в 40 комплексах (2,95%): I горизонт – 8 (12,5%), II горизонт – 30 (3,75%), III горизонт – 2 (0,41%).

Крім керамічного посуду, в поховання також поміщалися вироби з деревини, залишки або сліди яких трапилися в 19 (1,4%) похованнях. З 1356 поховань, розподілених за горизонтами, вироби з деревини зафіксовано: в 17 комплексах II горизонту (2,12%), 2 комплексах III горизонту (0,41%). Разом з керамічним посудом у 8 випадках в похованнях були зафіксовані залишки дерев'яного посуду. Як правило, дерев'яні вироби розташовувалися перед померлим, біля керамічної посудини.

Вироби з каменю знайдено в 29 похованнях (1,9%). З них у 23 випадках похвальний інвентар представлено виробами з кременю. З 1356 поховань,

розподілених за горизонтами, вироби з кременю зафіксовано в: 23 (3,1%) комплексах I горизонту, 10 (1,25%) комплексах II горизонту, 11 (2,24%) комплексах III горизонту. Вироби з кістки з 1356 поховань, розподілених за горизонтами, зафіксовано в 26 (1,6%) похованнях: I горизонт – 3 (4,68%), II горизонт – 22 (2,75%), III горизонт – 1 (0,20%).

3.7. Грунтові могильники

У роботі використана інформація щодо 25 поховань зрубної культури Північного Приазов'я, що походять з 5 ґрунтових могильників (рис. 1). Топографія ґрунтових могильників суттєво відрізняється від курганів. На окраїнах вододільних плато і вододільних глибинних гребнях вони не відомі. Всі могильники розташовані в безпосередній близькості від водойм та згідно зональному розподілу, зумовленому ступенем віддаленості від значних джерел прісної води, віднесені до I та II зони. Частина поховань була здійснена безпосередньо на території приазовських поселень зрубної культури, наприклад, Безіменне (рис. 59).

Всього два самостійних могильника (20 поховань) були досліджені в Північному Приазов'ї повністю або частково: біля с. Новоселівка та с. Стила (обидва досліджені О.Я. Приваловою). Тому всебічний аналіз пам'яток утруднений через обмеженість інформації про особливості та послідовність формування могильників.

Новоселівський могильник, розташований біля с. Новоселівка Стробешівського р-ну Донецької обл., займає площу понад 2,5 тис. м² (рис. 49). Розкопками досліджена лише південна частина могильника (близько 1 тис. м²) [Привалова 1988]. Матеріали розкопок свідчать, що могильник мав упорядковане лінійне планування: поховання розташовувалися рядами, витягнутими по лінії ПнЗх – ПдСх (рис. 50). В дослідженій частині могильника виявлено 15 поховань: 7 – у кам'яних скринях, 8 – в ґрунтових ямах під кам'яними закладами. Кам'яні скрині були споруджені з чотирьох або п'яти пісковикових плит, злегка вкопаних і поставлених вертикально на ребро.

Поховання, здійснені в ґрунтових ямах підпрямокутної в плані форми, перекривалися кам'яними закладами з великих і малих пісковикових плит. У 13 похованнях виявлені останки померлих, 2 комплекси – кенотафи. Поховані орієнтовані головою у східний сектор, скорчено на лівому боці, з руками зігнутими в ліктях і розташованими біля обличчя або перед грудьми померлого. У положенні небіжчиків переважає середньо і сильно скорчена поза. Більшість поховань (9) – дитячі. Інвентар представлений керамічними посудинами, що стоять у голови померлих, бронзовою скроневою підвіскою в півтора оберти і залишками напутньої їжі у вигляді кінцівок коня.

Керамічний комплекс Новоселівського могильника включає: гострореберні горщики приземкуватих пропорцій, з закругленими і відігнутими назовні вінцями, із сильно або слабо вираженим ребром. Верхня частина гострореберних посудин орнаментована відбитками мотузки, порожнистої трубочки, прокресленими широкими лініями у вигляді косих насічок. Поверхня посудин грубо оброблена, із слідами розчосів, плямиста за кольором – від світло-коричневого до темно-сірого; банкоподібні неорнаментовані посудини з вираженим ребристим плічком у верхній частині тулуба і відігнутим назовні прямим вінцем; неорнаментовані відкриті та закриті банки.

Таким чином, на підставі типологічного аналізу обрядово-інвентарного комплексу поховання Новоселівського могильника відповідають другому хронологічному горизонту курганних могильників зрубної культури Північного Приазов'я.

Стильський могильник, розташований біля с. Стила Стробешівського р-ну Донецької обл., в урочищі Макрі Хая (Довга скеля) на лівому березі р. Суха Волноваха, що впадає в р. Мокра Волноваха (права притока р. Кальміус) [Привалова 1981]. Могильник площею понад 800 м² займає вершину скельної гряди, що підноситься над річкою. На задернованій поверхні гряди зафіксовано 6 кам'яних закладів під якими виявлені 9 поховань, що відносяться до різних археологічних культур. Серед них – 5 поховань зрубної культури, здійснені в ґрунтових ямах прямокутної в плані форми. Поховані орієнтовані головою у

східний сектор, скорчено на лівому боці, з руками зігнутими в ліктях і розташованими біля обличчя або перед грудьми померлого. У положенні небіжчиків переважає середньо і сильно скорчена поза. Все кістяки належали дорослим людям. Інвентар представлений керамічним посудом: гострореберні горщики та банки. Посуд ретельно виліплений, стінки пропорційні і симетричні. Майже весь посуд без орнаменту. Один горщик високих струнких пропорцій орнаментований у зрізу вінець наліпним овальним в перетині валиком, який прикрашений пальцевими вдавленнями.

Таким чином, на підставі типологічного аналізу обрядово-інвентарного комплексу поховання Стельського могильника відповідають третьому хронологічному горизонту курганних могильників зрубної культури Північного Приазов'я.

Висновок до 3 Розділу. Спостерігається досить чітка залежність розміщення поховальних пам'яток всього Північного Приазов'я від джерел прісної води. Більшою мірою тяжіння пунктів до гідрологічної мережі простежується на території Приазовської низовини. Природне середовище проживання людини зрубної культури досліджуваного регіону відрізнялося контрастністю і значним поліпшенням (зволоженням, пом'якшенням континентальності) клімату. Таким чином, цілком закономірно припустити залежність форм господарської діяльності від природно-кліматичних умов і, зі зміною останніх, необхідність зміни господарського устрою, що знаходило відображення в усіх сферах життєдіяльності носіїв зрубної культури Північного Приазов'я, в тому числі і в курганному будівництві.

Аналіз планіграфії курганних могильників зрубної культури Північного Приазов'я демонструє деякі закономірності в положенні насипів у групі і дозволяє виділити дві основні форми розміщення курганів у групі. Найпоширенішим є лінійне планування або рядами (ланцюгом) з переважанням широтного напрямку. Як варіанти лінійного розміщення можна розглядати ланцюжок, що складається з пари насипів, а також ланцюжок з відгалуженням. Менш поширеним слід визнати спосіб розміщення насипів компактною групою

або «кущем» (як варіанти – розміщення насипів «трикутником» або складним «ансамблем»).

Розгорнута характеристика поховальних споруд зрубної культури Північного Приазов'я, що включає в себе як набір статистичних даних, так і опис окремих елементів поховальної споруди, дозволяє говорити про значне розмаїття могильних конструкцій, а також про стійкість тих чи інших проявів та елементів обряду. Попри присутність деяких регіональних особливостей у поховальному обряді, зумовлених рядом факторів природно-географічного характеру, приазовські поховальні споруди відображають загальні поховальні традиції, характерні для всієї зрубної спільності.

Статистичні підрахунки дозволили встановити, що в Північному Приазов'ї найбільш масовою формою поховання є індивідуальне трупопокладення (інгумація) скорчено на лівому боці, з руками зігнутими в ліктях і розташованими біля обличчя або перед грудьми померлого. Даний вид поховання, поширений по всьому ареалу зрубної культури, слід визнати стандартом або «зрубною» обрядовою нормою. Всі відмінні від «стандарту» способи поховання можуть розглядатися як відхилення від норми.

Було виділено п'ять основних зон місцеположення керамічних посудин щодо тіла померлого: I – перед головою (обличчям) і грудьми; II – біля живота; III – перед ногами нижче колін; IV – за головою і спиною вище тазу; V – позаду тазу і ніг. Виділені зони місцеположення керамічних посудин щодо тіла померлого II-V можна визнати для поховальної практики носіїв зрубної культури Північного Приазов'я «неординарними». Також слід розглядати знаходження кераміки в цих позиціях в якості ознаки, що побічно вказує на приналежність комплексу до більш ранніх хронологічних горизонтів.

РОЗДІЛ 4. МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА

4.1. Керамічний посуд

Глиняний посуд в рамках конкретних культурно-історичних утворень відрізняється певним консерватизмом і виступає в якості найбільш виразної їх ознаки. Вивчення форм і орнаментациї значного числа зрубних посудин дозволяє виявити типологічні ряди, особливості та певні закономірності виготовлення похоронного керамічного посуду. В останні десятиліття ХХ ст. одночасно з масштабними польовими дослідженнями проводилася велика робота по первинному обліку, систематизації та класифікації керамічних комплексів з розкопок поселенських і поховальних пам'яток зрубної культури, у тому числі із застосуванням статистико-комбінаторних методів [Берестнев 2001; Бобринский 1986; 1988; Кочерженко 1993; Лопатин 1987; 1991; 2010; Семенова 2001].

В основі будь-якої археологічної класифікації і типології керамічних виробів лежить їх морфологічний аналіз. Досі не існує загальновизнаної методики такого аналізу, багато дослідників користуються своїми критеріями, причому основа для їх виділення може не збігатися, навіть якщо колекція вивчається одним дослідником. Відзначається, що подібна картина спостерігається вже на початку морфологічного аналізу – при вивченні форми окремої посудини [Горбов 2001]. Все це значно ускладнює порівняння опублікованих колекцій.

Керамічний комплекс зрубної культури Північного Приазов'я формують кілька типів посуду, що об'єднуються в групи за морфологічними показниками або функціональними ознаками. Раніше вже наголошувалося дослідниками, що жодна з існуючих типологій кераміки не може бути визнана універсальною, що змушує утриматися від їх застосування та використовувати спрощену, але загальноприйнятую схему [Литвиненко 1994, с. 127]. Такою загальноприйнятною схемою може бути традиційне для зрубної культури, а також для близьких або

генетично пов'язаних з нею культур, виділення т.зв. «керамічної тріади» – банок, гострореберних і округлобоких посудин [Горбов 2001, с. 29]. При цьому потрібно враховувати, що цими трьома провідними типами неможливо охопити все розмаїття кераміки, оскільки між зазначеними типами виділяються численні перехідні форми [Литвиненко 1994, с. 127; Чередниченко 1973, с. 16].

В основу характеристики керамічного комплексу зрубної культури Північного Приазов'я покладено морфологічні показники посудин. Виділення груп здійснювалось за особливостями загальних пропорцій на підставі співвідношення метричних показників різних частин (співвідношення максимальної ширини тулуба та висоти посудини) з урахуванням позитивного досвіду попередників [Братченко 1976, с. 23-26; Бровендер 2000, с. 105-113; 309-315; Гершкович 1997, с. 125-144; Пробийголова 2017, с. 87-97].

Керамічний комплекс поділено на два класи в залежності від наявності або відсутності шийки: посуд з виділеною шийкою та посуд без шийки (Рис. 60). Посуд з виділеною шийкою поділяється на два відділи: горщики та гострореберні посудини.

Невисока шийка, відігнуті назовні вінця та виражені плічка, розташовані в верхній третині посудини, характеризують горшкоподібний посуд. В свою чергу горщики поділено на дві групи в залежності від показника співвідношення висоти посудини та найбільшого діаметра тулуба: високі – діаметр тулуба менший за висоту посудини (Тип А) та приземкуваті – діаметр тулуба більший за висоту посудини (Тип Б).

Посуд, віднесений до відділу гострореберні, також поділено на дві групи в залежності від показника співвідношення висоти посудини та найбільшого діаметра тулуба: гострореберний посуд струнких пропорцій – ребро-перегин в верхній третині тулуба (Тип А) та гострореберний посуд низьких пропорцій – ребро-перегин в середній частині тулуба (Тип Б). Нечисленний посуд, який характеризується високою шийкою, виразними плічками та наявністю полого піддона або ніжки, віднесено до групи кубків (Тип В).

Клас посуду без шийки представлений банками, які, в свою чергу, в

залежності від наявності або відсутності плічка поділено на дві групи: банки закриті – з наявними плічками зі стягнутим в середину краєм вінця (Тип А) та банки відкриті – без плічка та з відігнутих назовні вінцем (Тип Б).

Слід зазначити, що посуд, віднесений до всіх типів відділів обох класів, додатково може бути поділений на підтипи залежно від наявності / відсутності закраїни у дна або особливостей оформлення краю вінця.

Нами використано інформацію щодо 1388 керамічних посудин з курганних і ґрунтових могильників Північного Приазов'я. Переважна більшість кераміки походить власне з поховань, а 84 посудини – з насипів курганів. Через різний ступінь документованості залучених в роботі джерел та збереженості матеріалу за морфологічними показниками або функціональними ознаками було досліджено 1094 посудини. Типологічно керамічний комплекс Північного Приазов'я розподілений наступним чином: гострореберні посудини – 459 (42,0%); горщики – 287 (26,2%); банки – 348 (31,8%). 10 посудин з всього керамічного комплексу поховань Північного Приазов'я було віднесено до типу В відділу гострореберні – кубки та кубкоподібні (рис. 75). Картографія цього типу посуду показала тяжіння до південних відрогів Донецького Кряжа та Приазовської височини (рис. 76).

Розподіл типів керамічного комплексу за горизонтами відбито у таблиці (табл. 16) та відображено на схемах (рис. 61, 62). Так, для найбільш ранніх поховань з покровськими рисами та комплексів II розвиненого горизонту відмічено приблизно однакове співвідношення типів посудин: гострореберні посудини – відповідно 48,0% і 48,0%, горщики – 26,0% і 22,7%; банки – 26,0% і 28,9% (рис. 63-69). Однак у похованнях III пізнього хронологічного горизонту відносно рідкісними є посудини гострореберних форм (28%). При відносно високому відсотку банок (38,4%) звертає на себе увагу значна кількість різноманітних горщиків (рис. 70-74).

Розподіл посуду без шийки (відкритих та закритих банок) окремо за горизонтами (табл. 17) також дозволив виявити тенденцію поступового

збільшення питомої ваги відкритих банок и, навпаки, зменшення закритих банок від I д III горизонту (рис. 77).

Орнаментальні композиції, що зустрічаються на керамічних посудинах з поховань зрубної культури Північного Приазов'я, демонструють надзвичайну варіативність та заслуговують окремої уваги. Даній темі присвячено цілий ряд публікацій, у тому числі монографічного характеру. При цьому дослідниками розглядаються різні аспекти проблематики. Орнамент розглядається не тільки з метою розробки класифікації орнаментальних композицій, вивчення культурогенезу і культурних зв'язків, а також для встановлення вузької хронології пам'яток¹¹. Аналіз особливостей орнаменталістики кераміки Північного Приазов'я (різних елементів і їх поєднання) і способів її нанесення також дозволяє виявити деякі хронологічні тенденції.

Орнаменталістика посуду в залежності від техніки нанесення елементів може бути штампованою, прокресленою або рельєфною. Орнамент представлений композиціями з:

1. відбитків мотузки;
2. перевитого шнура;
3. зубчастого штампу (великого та дрібного);
4. відбитків торця палички,
5. нігтьових відбитків або пальцевих вдавлень;
6. відбитків порожнистої палички;
7. прокреслених (прорізаних) елементів;
8. валиків (табл. 18).

Орнаментальні геометричні композиції виконані за допомогою вищезначених елементів у вигляді косих хрестів, рівнобедрених трикутників вершинами до низу або вгору (іноді заштрихованих), «драбинок», меандрів, зигзагів, бахроми з насічок («війки»), а також паралельних горизонтальних ліній під віночком і на плічках. Відомий іррегулярний орнамент в прокресленій техніці, а також у вигляді відбитків, виконаних торцем палички (похилі лінії,

трикутники, хрести, ромби, зигзаги тощо). Для складних композицій характерно поєднання основної та бордюрної зони.

Рельєфна орнаментация репрезентована наліпним валиком (36 випадків) та двома валиками (8 випадків) на шийці або на плічках посудини. В оформленні валика також простежується незначна варіативність:

V1 – гладкий валик;

V2 – відбитки пальців/нігтів;

V3 – навскісні насічки торцем палички (табл. 19).

Вдалося простежити й певні якісні зміни в просторі й в часі, що проявлялися у формі і пропорціях посудин керамічного комплексу Північного Приазов'я, складі тіста, обробці поверхні й орнаментации.

Керамічний комплекс *I хронологічного горизонту* (рис. 63-64) характеризується наявністю значної кількості домішок в тісті посудин (крупнозернистий пісок, товчена мушля, шамот), використанням для вирівнювання поверхні крупного зубчастого штампу, трави або тріски, що залишали глибокі розчоси на поверхні. Для посудин цього горизонту типовою є «паркетна» обробка поверхні. Обпалювання часто нерівномірне, з різнокольоровими перепаленими плямами і слідами від нагару. Гострореберний посуд характеризується виразним переломом посередині або у верхній третині висоти, який утворює гостре ребро. Для керамічного комплексу цього хронологічного горизонту характерний відігнутий назовні край вінця, який надає профілю схожість з дзвоном. У той же час на шийці простежується наявність внутрішнього ребра-уступу. Гострореберний посуд, а також банки нерідко орнаментовані по зрізу або внутрішній поверхні вінця, інколи мають закраїни у дна. Посуд у верхній третині прикрашено відбитками зубчастого штампу, перекрученого шнура, косими насічками, виконаними торцем палички і в прокресленій техніці. Орнамент – геометричні композиції у вигляді косих хрестів, які перехрещуються, рівнобедрених трикутників вершинами донизу (іноді заштрихованих), зигзагів, бахроми з насічок («війки»), а також паралельні горизонтальні лінії під вінчиком і на плічках. Для банок характерно нанесення

ірегулярного орнаменту в прокресленій техніці, а також у вигляді відбитків, виконаних торцем палички (похилі лінії, трикутники, хрести, ромби, зигзаги тощо).

У керамічному комплексі *II хронологічного горизонту* (рис. 65-69), як і раніше, наявна значна кількість домішок в тісті посудин (крупнозернистий пісок, шамот, жорства, товчена мушля зустрічається рідше). З'являються керамічні посудини асиметричних форм. На зовнішній поверхні періодично простежено сліди від лошіння або загладжування, різнокольорові плями неякісного випалу і сліди від нагару. Зберігається традиція вирівнювання поверхні зубчастим штампом, травою або тріскою. Паркетна обробка поверхні дрібнозубчастим штампом трапляється зрідка. Гострореберний посуд характеризується виразним переломом у верхній третині висоти, який утворює гостре ребро, з'являється чимало неорнаментованих гострореберних посудин і близьких їм форм. Дещо зростає питома вага орнаментальних композицій, виконаних прокреслюванням. Зубчастий штамп і відбитки шнура у техніці декору майже зникають. Для керамічного комплексу цього хронологічного горизонту зберігається практика орнаментатії по зрізу або внутрішній поверхні вінця. Зростає кількість посуду, прикрашеного закраїнами у дна, та питома вага «відкритих» банок зі слабо виділеною шийкою і відігнутих вінцем. У декорі посудин поширення набувають такі орнаментальні мотиви, як меандр, трикутний паркет, свастичні символи, складні горизонтальні композиції тощо. Заявляється посуд, прикрашений по всій площі геометричними композиціями. Продовжують використатись такі орнаментальні мотиви, як хрести, рівнобедрені трикутники (вершинами догори і донизу), зигзаги, бахрома з насічок (війки), а також паралельні горизонтальні лінії під вінцями і на плічках. З'являється рельєфна орнаментатія посуду (як посудин гострореберних форм, так і банок) одинарним валиком під краєм вінця та на плічках.

Керамічна серія *III хронологічного горизонту* курганних (рис. 70-74). У якості домішок в тісті посудин використовується дрібний пісок, шамот, жорства. Великозернистий пісок і товчена мушля майже зникають. Питома вага

керамічних посудин асиметричних форм зростає. Обробка поверхні дрібнозубим штампом зникає. Досить часто трапляється лискування зовнішньої поверхні посуду. Гострореберний посуд характеризується поступовим огрубінням, згладженими ребрами, спрощенням та поступовим зникненням орнаменталії. Класичні банки поступаються місцем різним слабо профільованим типам горщиків круглобоких форм, що характеризуються плавно відігнутими невисокими вінцями, м'яким перегином у верхній третині посудини, грубо сформованою закраїною у дна. Особливого поширення в цей період набуває рельєфна орнаменталія посуду одинарними (рідше двома) наліпними напівкруглими або овальними в перетині валиками під краєм вінця та на плічках (рис. 78). Зазвичай валики прикрашені відбитками пальців/нігтів, відбитками різноманітних штамів, косими насічками, виконаними торцем палички. Заглиблений орнамент (відбитки штампу, пальців/нігтів, прокреслені лінії тощо) співіснує в цей період з рельєфною орнаменталією посуду. У декорі посудин зберігаються спрощені орнаментальні мотиви, такі як паралельні прокреслені горизонтальні лінії, заглиблені композиції у вигляді поясу похилих насічок або відбитків нігтів під вінцями і на плічках. Відомі композиції з трикутників вершинами донизу, трикутників без основи, простих одинарних зигзагів.

В цілому, керамічний посуд зазнавав певні якісні зміни в просторі і в часі, що проявлялися у формі і пропорціях посудин, складі тіста, обробці поверхні й орнаменталії. Орнаментальні композиції на керамічних посудинах з поховань зрубної культури демонструють певну варіативність за рахунок комбінування обмеженої кількості відносно простих елементів (зигзагу, валику, вдавлень, трикутників, хрестів, ромбів тощо).

4.2. Вироби з металу

Вироби з металу є однією з найбільш вивчених категорій археологічних джерел, знахідкам, типології і хронології яких присвячена досить велика література. Металеві вироби традиційно привертати переважну увагу

дослідників, в порівнянні з оцінкою їх виробництва. Довгий час дослідницький інтерес був спрямований виключно на вивчення металевих виробів, а також найбільш масової і виразної категорії пристосувань – ливарних форм. Ця тенденція сьогодні вже не є визначальною, однак, зберігається стабільний інтерес до характеристики найбільш металомістких категорій знарядь різних функціональних груп та інших виробів з металу, при цьому в дослідженнях останніх десятиліть найпильніша увага приділяється питанням типології й хронології¹².

Матеріали могильників можуть дати певну інформацію щодо рівня розвитку металовиробництва, насамперед металообробки, зрубної культури Північного Приазов'я. Так, серед масиву досліджених 1515 захоронень бронзові предмети зафіксовано лише в 44 поховальних комплексах, що складає близько 2,9% від загальної кількості.

Загальна тенденція зниження питомої ваги поховань з металом при просуванні з півночі на південь наочно простежується при картографії зрубних могильників навіть для територіально обмеженого Північного Приазов'я (рис. 81). Показова частота розміщення такого порівняно металомісткого і рідкісного для поховань зрубної культури Північного Приазов'я виробу як ніж (рис. 82). Для власне приазовських могильників за нашими уточненими даними ці показники дорівнюють 0,19%.

Розглянемо детальніше приазовські поховання з бронзовими ножами (рис. 83). З 11 відомих тут ножів 9 походять з наступних поховань: Астахове к. 22 п. 8; Іванівка к. 1 п. 1; Шахтарськ (Рясні Могили) к. 9 п. 1; Басань (Бабакова могила) к. 3 п. 5; Клуннікове к. 1 п. 4; Калинове к. 1 п. 2; Донецьк (Текстильник) к. 2-3 п. 1; Дубовський к. 1 п. 1; Благівка к. 2 п. 1), а 2 – зі зруйнованих курганних поховань (Ханжонкове, Вугледар к. 1). Крім того, є непевна інформація про ніж з розкопок 1951 р. В.М. Євсєєва в межах п. Гладківка (нині Київський р-н м. Донецька). Тут у похованні в кам'яній скрині знаходився скелет дорослого чоловіка, головою на схід. У ногах

померлого стояла посудина, перед кістяком лежали кістки тварин, зерна проса. У правій руці – бронзовий ніж [Усачук 1993, с. 51].

Типологічно ножі з поховань Північного Приазов'я діляться на три групи: з ромбічним перехрестям (7 екз.) – типи Н-28, Н-30, Н-32 за Є.М. Чернихом [Черных 1976, табл. XXXV]; листоподібні без перехрестя (2 екз.) – типи Н-8, Н-10 за Є.М. Чернихом [Черных 1976, табл. XXXIV]; з масивним ребристим клинком і виділеним проковкою черешка перехрестям (2 екз.). У класифікації Є.М. Черниха останній різновид в особливий тип не виділено¹³.

Вже сам факт наявності бронзового ножа в інвентарному комплексі, враховуючи значну рідкість подібних знахідок, може в деякій мірі говорити про неординарність тих комплексів, з яких вони походять, що дозволяє ставити питання про особливий соціальний статус або ранг похованих в них індивідів. Можна припустити, що металевий ніж в поховальному обряді зрубної культури Північного Приазов'я не відображає якийсь особливий статус похованого, а виступає у якості ознаки підвищеного соціального рангу¹⁴.

З інших категорій металевого поховального інвентарю в похованнях Північного Приазов'я (південні відроги Донецького кряжа) по разі трапилися шило і голка. У похованні, дослідженому в м. Донецьк (Текстильник к. 2-3 п. 7), було знайдене загострене з обох кінців шило, вставлене до руків'я з трубчастої кістки (рис. 85, 18). Голка являла собою круглий в перетині, тонкий загострений стрижень з овальним вушком, утвореним загнутою у потай петлею (Тернове к. 1 п. 1) [Косіков, Кравець 1992; Литвиненко 1994, рис. 45, 3; 87, 3]. Знаряддя цих категорій типологічній класифікації не піддавалися [Черных 1976, с. 125].

Різноманітні прикраси з металу були виявлені в 25 похованнях. Серійною категорією інвентарю є бронзові скроневі підвіски. З 1356 поховань, розподілених за горизонтами, бронзові скроневі підвіски зафіксовано в 19 комплексах (1,4%): I горизонт – 7 (10,9%), II горизонт – 14 (1,7%), III горизонт – 1 (0,2%).

Загалом у них зафіксовано 28 підвісок різного ступеня збереженості (рис. 83, 9,12-14). Найчастіше у небіжчика знаходять одну підвіску, рідше – пару. В чотирьох могилах виявлено намисто з бронзи і сурми (рис. 83, 8,11), по разі – бронзовий перстень (рис. 83, 10), краплеподібну підвіску (рис. 83, 15), бронзову хрестоподібну прикрасу і свинцеве кільце біля шиї. У двох могилах були виявлені скроневі підвіски і намиста, один раз – поєднання бус і персня.

У 10 випадках могили, що містять прикраси з металу, були основними в курганах. У 9 випадках поховання з підвісками визначаються як дорослі, по одному разі підвіски були виявлені в дитячому та підлітковому похованні. Лише одне поховання з цією категорією похоронного інвентарю антропологічно визначене як жіноче. Наявність в могилі прикрас у вигляді бронзових браслетів, кілець, скроневих підвісок, сурм'яних і пастових бус було віднесено Р.О. Литвиненком до числа чистих ознак, характерних для жіночих поховань [Литвиненко 1996, с. 63].

Більшість підвісок можна віднести до одного типу – овальні у півтора оберти зі загнутими кінцями, напівкруглі в перетині. Вони можуть дещо різнитися морфологічними деталями. З поховання 10 кургану 3, дослідженого у с. Покровка Амвросіївського р-ну Донецької обл., походить бронзовий перстень із закрученими в спіралі плоскими щитками (рис. 83, 10). Виріб виконано з круглого в перетині дроту, спіралі закручені в протилежні сторони [Литвиненко, 1999, рис. 9, 10].

На сьогоднішній день в степовій зоні України, в ареалі зрубної спільноти, відомо всього 5 комплексів, які містили персні зі спіральними щитками [Литвиненко 1999, с. 14; Лысенко С.С. 2005, с. 32-33]. У тому числі два аналогічні вироби походять зі зрубних комплексів, досліджених на Сіверському Дінці [Литвиненко 1993, рис. 5, 6; 1994, рис. 86, 6,7]. Бронзові кільця з тонкого роз'ємного дроту, круглого в перетині, іноді трапляються в похованнях ПЗК [Отрощенко 2013, с. 162]. На теренах України аналогічні бронзові каблучки зі спіральними щитками також знайдені на пам'ятках, що відносяться до тшинецько-комарівської культури, у Польщі такі прикраси характерні для

тшинецької та ранньої лужицької культури [Лысенко С.С. 2005, с. 25], вони були широко поширені в епоху середньої і пізньої бронзи на території Центральної Європи (культури Монтеорур; Отомань; курганні культури) [Bârzu 1989, p. 66-67, fig. 16/T. 68, 1]. В східних регіонах бронзові каблучки відомі в пам'ятках досить широкого хронологічного діапазону [Литвиненко 1994, с. 159]. Аналогічні бронзові вироби, виготовлені з дроту з S-видним щитком у великій кількості представлені в матеріалах алакульських пам'яток [Калиева 2016, с. 177; Тигеева 2016, рис. 2, 43-51], а також синташтинської та петровської культур [Генинг 1992, рис. 126, 18-20; 184, 2; Кадирбаев 1992, рис. 76, 21; Потемкина 1985, рис. 82, 5-7; Сотникова 1990, с. 25].

Металографічний аналіз дозволив виявити технологічну схему з превалюванням високотемпературних режимів, яку використовували для виготовлення прикрас алакульського могильника. Сировиною служила олов'яниста бронза. Технологія виготовлення перснів уніфікована і полягає в отриманні заготовки шляхом кування на спеціальній округлій оправці, з витяжкою, плющенням і наданням відповідної форми виробу. Виготовлення оформлених спіраллю щитків здійснювалося навиванням на тонкому стрижні. Персні формували з прутка на ковадлі з округлим в перетині жолобком. У процесі кування проводилися витяжка дроту і надання йому напівкруглої форми, а також навивання щитка [Тигеева 2016, с. 26-27]. У браслетах і пернях некрополя епохи пізньої бронзи Джангільди 5 також зафіксовано високий вміст олова з домішкою миш'яку і свинцю. Подібний склад сплаву міг використовуватися для отримання сріблястого або жовтуватого кольору виробу [Калиева 2016, с. 147]

4.3. Реманент з деревини, каменю й кістки

Вироби з деревини. Далеко не завжди ступінь збереженості предметів з деревини дозволяє ідентифікувати і визначити їх функціональне призначення. У 8 випадках можна говорити про знахідки дерев'яного посуду, який пропонується поділити на три типи: блюда, чаші та черпаки (рис. 84).

До конструктивних елементів дерев'яного посуду доби бронзи відносяться бронзові або мідні накладки або оковки (іноді із залишками дерева), цвяхи або заклепки, можливо, колечка для підвішування. Тут же можна згадати і всілякі дужки або скріпки, що призначалися для з'єднання та кріплення деталей різних дрібних дерев'яних предметів, форма і призначення яких визначається далеко не завжди. За цими металевими елементами найчастіше і фіксується дерев'яний посуд в похоронних комплексах, саме тому вони використовуються найчастіше для вирішення ряду технологічних і культурно-хронологічних питань.

Ці категорії поховального інвентарю в зрубних похованнях Північного Приазов'я трапляються досить рідко. У похованні, дослідженому Маріупольською археологічною експедицією (Орловське к. 1 п. 7), було виявлено шматочок бронзової пласкої дротинки (скріпки), зігнутої у формі неправильного прямокутника. Розміри виробу: $1 \times 0,5$ см, ширина – 0,2 см, товщина – 0,1 см [Забавин 2010, с. 180].

У Північному Приазов'ї достовірно відомо два поховання, що містили дерев'яний посуд з бронзовими накладками (оковками), обидва були досліджені в західній частині досліджуваного регіону в межах Запорізької обл. У похованні дорослої людини (Високе к. 6 п. 1), основному у кургані, було виявлено дерев'яну посудину з бронзовими оковками, в якій знаходилися кістки барана. Дерев'яне блюдо овальної форми розмірами 30×25 см з широко відігнутими стінками. Пластини являють собою тонку бронзову стрічку, зігнуту навпіл, вигнуту з внутрішньої сторони вінця. Одна платівка шириною 2,5 см і довжиною близько 7 см кріпилася до деревини двома заклепками діаметром 0,3 см. Друга пластина аналогічна першій, але менших розмірів: ширина – 2 см, довжина – 5 см [Болтрик та ін. 1985].

Другий набір бронзових накладок (рис. 83, 16) походить з унікального поховання дорослої людини (Новоукраїнка к. 3 п. 7). Тут знаходилися залишки дерев'яної посудини з бронзовими оковками по ободу. Набір обкладинок для сильно деформованої дерев'яної посудини складався з підпрямокутних в плані

двох плоских і двох вигнутих за формою пластин. На кінцях встановлені заклепки у формі усіченого конуса, які виготовлені з плоскої пластинки, скрученої в трубочку. Один кінець був вставлений в отвір пластини і розвальцьований. Інший кінець пропускався через стінку чаші, потім загинався і теж був розвальцьований. Пластини кріпилися заходячи одна під іншу. Розміри пластин: плоских – $2,5 \times 3,3 \times 0,02$ см і $2,0 \times 3,3 \times 0,02$ см; вигнутих – $3,9 \times 2,1 \times 0,02$ см і $3,1 \times 2,0 \times 0,02$ см. Заклепки довжиною від 1,3 см до 2,0 см, діаметром від 0,3 см до 0,5 см біля основи і від 0,2 см до 0,3 см у вершини. У цьому ж похованні знаходився бронзовий предмет неясного призначення, який представляв собою виріб квадратної в плані форми, плоский в перетині. Виготовлено з плоскої двічі загнутої навпіл пластини, один з кутів деформований. Розміри – $1,3 \times 1,3$ см, товщина – 0,2 см [Антонов 2004, с. 23, рис. 3].

Вперше на цю категорію бронзових виробів звернула увагу О.О. Кривцова-Гракова (оклад дерев'яних посудин з Бессарабського скарбу) [Кривцова-Гракова 1949, с. 4-5]. Функціональне призначення металевих накладок (оковок) завжди викликало жваву дискусію серед дослідників. Так, Є.К. Максимов припустив, що подібні платівки використовувалися виключно з утилітарною метою – для лагодження посуду, що лопнув [Максимов 1956, с. 120-122]. Слідом за К.Ф. Смирновим [Смирнов 1960, с. 246] в 1970-1980-і рр. комплекси з дерев'яними посудинами, що мають металеві накладки, знову привернули увагу дослідників [Ковалева 1981, с. 65-66; Отрощенко 1976, с. 186-187 та ін.]. Першим з дослідників припустив зв'язок даних посудин зі жрецькою практикою М.М. Чередниченко [Чередниченко 1977а]. Пізніше ця ідея знайшла свій розвиток у ряді робіт, в яких за даними посудом закріпився термін «чаша» [Ковалева 1989, с. 27-28; Отрощенко 1984, с. 92; Чередниченко 1986, с. 60].

Досить логічне, на думку В.В. Циміданова, пояснення наявності на цих чашах металевих накладок запропонував І.І. Дремов: «при питье из сосуда губы не должны были касаться древесины» [Дремов 1997, с. 154; Цимиданов 2004, с.

20]. Таким чином, чаша, поміщена в поховання, у тому числі з металевими оковками, повинна була служити небіжчику для відправлення ритуальної функції [Антонов 2004, с. 25].

Присутність в могилі дерев'яного блюда або чаші, також як і бронзового ножа, шила або голки було віднесено Р.О. Литвиненком до числа чистих ознак, характерних для чоловічих поховань [Литвиненко 1996, с. 63]. Враховуючи вищевикладене, приєднаємося до припущення В.В. Отроценка про те, що бронзові накладки на дерев'яні посудини несли не функціональне або естетичне, а, насамперед, магичне навантаження. Відносно всіляких бронзових дужок, скріпок або петельок, що неодноразово фіксувалися в похоронних комплексах зрубної спільності, можна відзначити наступне. На думку В.В. Отроценка, зрубні чаші могли носити на поясі [Отроченко 1992, с. 72].

Блюда зафіксовані в 5 похованнях, причому у всіх випадках на них розміщалися кістки тварин, а одного разу з блюдом сполучався бронзовий ніж для м'яса. У всіх випадках блюда мали видовжену овальну або еліпсоїдну форму. У похованні 4 кургану 1 у с. Клуннікове Свердловського р-ну Луганської обл. знайдено рештки еліпсоїдного в плані блюда: збережені розміри 37×22 см (реконструйована довжина – 50 см). У похованні 1 кургану 10 Шахтарського могильника знайдене овальне блюдо розмірами 70×36 см (рис. 84, 11). У похованні 1 кургану 3 Донецького могильника «Текстильник» добре зберіглося блюдо еліпсоподібної в плані форми, розмірами 70×27 см і висотою 5 см. Блюдо мало пологий бортик висотою 2,5 см уздовж коротких сторін; у дна були вирізані ніжки висотою 1,2 см (рис. 84, 12) [Литвиненко 1994, с. 134]. У похованні 1 кургану 1 поблизу с. Захарівка зафіксовано рештки еліпсоїдного блюда, що збереглося фрагментарно, розмірами 37×25 см (реконструйована довжина – 45 см) [Моруженко та ін. 1989]. У згадуваному вище похованні (Високе к. 6 п. 1) було виявлено дерев'яне блюдо овальної форми розмірами 30×25 см з широко відігнутими стінками і бронзовими оковками, в якому знаходилися кістки барана [Болтрик та ін. 1985].

Дерев'яні чаші достовірно зафіксовані у двох випадках. У похованні 2 кургану 1 поблизу с. Благівка знайдено чашу округлої форми діаметром 14 см. Погане збереження виробу не дозволяє судити про його конструктивні особливості [Литвиненко 1994, с. 134]. Друга чаша з набором бронзових накладок походить з описаного вище поховання 3 кургану 7 поблизу с. Новоукраїнка. Тут знаходилися залишки дерев'яної посудини з бронзовими оковками по ободу [Антонов 2004, с. 23, рис. 3].

Присутність дерев'яних черпаків припускається чи зафіксовано у двох похованнях. У похованні 1 кургану 5 поблизу с. Бобрикове Свердловського р-ну Луганської обл. всередині керамічної посудини знайдено бронзову оковку з наскрізним отвором для кріплення, яка могла бути деталлю дерев'яного черпака. У згадуваному вище похованні з блюдом кургану 10 поблизу м. Шахтарська частково зберігся дерев'яний ківш човноподібної форми з округлим дном і загнутими всередину краями, довжиною 24 см, шириною 9 см, висотою 8 см, товщиною стінок 0,4 см [Литвиненко 1994, с. 135].

Крім поховань, супроводжуваних дерев'яним посудом, можна згадати чоловіче поховання 2 кургану 1 могильника Зінцева балка, де зафіксовано рештки дерев'яного виробу у формі муфти еліпсоїдного перетину (рис. 84, 13) [Усачук 2007, с. 391, рис. 4, б].

Всі приазовські поховання, що містили дерев'яний посуд, виділяються своєю соціальною значимістю. Так, всі 8 поховань були основними в курганах або були перекриті досипками; в 6 випадках поховання було вчинене у великій ямі або мало складну могильну споруду у вигляді ящика або цисти; 4 поховання були вчинені за неординарним обрядом (2 кенотафи і 2 кремації), а решта 4 належали дорослим; 6 поховань супроводжувалися виробами з кістки або металу (2 – бронзовими ножами)¹⁵.

Вироби з каменю знайдено в 29 похованнях (1,9%). З них у 23 випадках похвальний інвентар представлено виробами з кременю (рис. 84, 8-10): в 14 могилах знаходилися відщепи, в 2 – скребки, в 1 – нуклеус, в 6 – мікроліти або

пластини зі слідами вторинної обробки. Серед 23 поховань з кременем 11 з 12 з антропологічно визначених належали дорослим, а 1 – підлітку.

Одинична в Північному Приазов'ї знахідка кам'яної булави походить з поховання 5 кургану 1 поблизу с. Стила Старобешівського р-ну Донецької обл. (рис. 84, 3). Тут у впускному похованні дорослої людини біля лицьової частини черепа перебувала куляста булава з виділеним злегка згладженим ребром посередині, розміром 6×4,5 см, з круглим отвором діаметром 1,5 см [Косиков 1989, с. 117; Литвиненко 1999, рис. 8, 1-3; Цимиданов 2004, рис. 41, 4]¹⁶. В той же час сьогодні є досить репрезентативне зведення поховань зрубної спільноти з булавами [Житников 1999; Цимиданов 1993, табл. 2], в тому числі БМЗК [Baltic-Pontic Studies. – Vol. 11, p. 28-30].

У 8 похованнях до складу прикрас входили намиста з фаянсу: дископодібної, циліндричної та біконічної форм: 5 (7,8%) комплексів віднесено до I горизонту, 3 (0,4) – до II горизонту, в III горизонті подібна категорія невідома.

Одне таке поховання визначено як жіноче, ще чотири супроводжувалися типово жіночими прикрасами – бронзовими скроневиими підвісками, в одному випадку було відзначено присутність гребеня. Ці предмети у складі поховального інвентарю також можуть засвідчувати жіночу належність.

У двох похованнях знайдено кам'яний товкач. З поховання 5 кургану 2 у с. Приовражне (кенотаф?) походить кам'яний товкач видовжених пропорцій, овальній в перетині, розмірами 18,2×7,4×5,0 см (рис. 84, 1) [Привалов та ін. 1978]. Другий виріб походить з жіночого поховання 7 кургану 4, дослідженого біля м. Маріуполь (Зінцева балка). Товкач має видовжену форму, підквадратний перетин і згладжені різновеликі торці. Розміри знаряддя: довжина – 11,5 см, ширина вузького торця – 3,5 см, широкого – 5,9-6,0 см (рис. 84, 2). Матеріал – граніт, що походить, швидше за все, з приазовських відкритих виходів. Було здійснено трасологічний аналіз А.М. Усачуком.

Поверхня знаряддя сильно загладжена і заліскована, але при цьому вузький торець залощений слабкіше, ніж інша частина поверхні. На ньому є

сліди легкої затертості. Широкий торець має опуклу поверхню, на якій видно малочисельні слабо виражені сліди забитості. Разом з тим, і цей торець залощений. Ще більш залощені бічні грані. На них є відколи, пов'язані з використанням виробу як товкача, затерті торці – із застосуванням його як розтиральника, а сильна залощеність – з великою тривалістю використання знаряддя. Всі вони, крім одного, завальцьовані та залісковані. Знаряддя використовувалося при роботі з м'яким матеріалом. В роботі був задіяний не тільки широкий торець, але і вузький. Зазначений кам'яний предмет, який типологічно може бути трактований як товкач, насправді, як показують дані трасології, використовувався і як товкач, і як розтиральник [Підобід 2013, с. 210-212, рис. 6,2]¹⁷.

Вироби з кістки. На особливу увагу заслуговує предмет з підліткового поховання 4 кургану 2 поблизу с. Благовіщенка (Попорізівка) Куйбишевського р-ну Запорізької обл. Предмет виготовлений з трубчастої кістки тварини, має овальний перетин біля голівки і круглий біля торця (рис. 85, 5). Інкрустований різьбленням: на широких площинах – зображення, що з'єднуються на вузькій частині, на якій виконано поздовжні канавки. Голівка виробу утворена прорізаною зверху рискою, що оперізує всю ручку, яка має наскрізний отвір, що звужується до голівки. Розміри виробу: довжина – 10,2 см; торці – 1,4×1,7 см (у головки) і 1,7×1,7 см; торцеві отвори – 0,7×1,0 см і 1,1×1,1 см. Авторами розкопок виріб визначено як ручка нагайки [Самар, Антонов 1995]. Зазначається, що подібні вироби служили рукоятками батогів [Отрощенко 1986, с. 228]. Подальше вивчення кістяних виробів у зрубних похованнях дозволило дослідникам дійти висновку про приналежність зазначеного типу знахідок до категорії клейнодів («жезли-тростини» і «жезли-нагайки») [Отрощенко 1993, с. 105] або жезлів-батогів [Цимиданов 2004, с. 71], вироблених з дерева, кістки й рогу.

Кістяний предмет, виявлений у похованні 1 кургану 2 у с. Луганське Розівського р-ну Запорізької обл., також може бути віднесений до категорії клейнодів або до жезла IV типу за В.В. Цимидановим («жезли-тростини»)

[Цимиданов 2004, с. 71]. Тут в похованні дорослого індивіда був знайдений кістяний предмет у формі усіченого конуса з залощеною поверхнею. Діаметр верхнього майданчика – 1,1 см, нижнього – 1,8 см, діаметр отвору – 0,6 см. Висота виробу – 0,9 см. Авторами розкопок даний виріб також визначено як навершя скіпетра (рис. 85, б) [Самар, Антонов 1994].

Ще одна категорія кістяних виробів – це т.зв. гребені, які являють собою загострені і відполіровані з одного кінця стрижні з розколотих уздовж трубчастих кісток з одним загостреним кінцем. У Північному Приазов'ї знаходження гребенів було відзначено в чотирьох випадках, коли вони розташовувалися в похованнях компактними групами по 7-8 штук.

У похованні 2 кургану 2 у с. Цимлянка Антрацитівського р-ну Луганської обл. перед грудьми дорослої людини знаходилися дві посудини. Набір з 8 спиць лежав під перевернутою догори дном невеликою посудиною у вигляді банки (рис. 85, 1). Дослідниками відзначається цікава деталь: у зрубному похованні 1, що знаходиться на такій же глибині (1,25 м) в 0,5 м на південний схід від поховання 2, у заповненні ями виявлено керамічне пряслице (рис. 85, 4). Кістяні вироби трасологічно не вивчались, ідентифікувалися як спиці на підставі малюнка, де досить чітко фіксуються перехвати, що відокремлюють робочу частину від рукояті [Усачук 1999, с. 205]. У похованні 1-2 кургану 2 у с. Семенівка Амвросіївського р-ну Донецької обл. був досліджений набір з 8 спиць (рис. 85, 2), розламаних навпіл і розміщених компактною групою на рівні стародавнього горизонту на підкурганному майданчику, що представляє собою місце кремації або сліди вогняного ритуалу [Литвиненко 1994, с. 121]. У похованні 2 кургану 2 у с. Петровське Тельманівського р-ну Донецької обл. набір з 7 стрижнів з різьбленими голівками перебував під черепом похованого (рис. 85, 3) [Цимиданов 1995, с. 35]. Ще один гребінь з 7 спиць відбувається зі згадуваного вище поховання біля с. Покровка Амвросіївського р-ну Донецької обл., к. 3 п. 10 (рис. 85, 4).

На корпусі добре зношеної спиці розпізнають: «рукоять» без слідів зносу, стрижень зі слідами зносу, «перехват» – поглиблену, деформовану смужку, яка

відокремлює рукоятку від стрижня; іноді перехватів буває декілька [Литвиненко 1994, с. 121; Усачук 2003, рис. 1, 7]. На думку В.Б. Панковського, торці виробів майже не оброблялися, тому справляють враження зламаних [Панковский 2012, с. 73]. На стрижнях видно: рівномірні сліди по колу від обертання, круглий перетин, блиск і полірування, найчастіше до знебарвлення, а також потертість [Литвиненко 1994, с. 121; Усачук 1997, с. 21].

З проблемою кістяних спиць тісно пов'язані питання розпізнавання знарядь текстильного виробництва і гребінців в якості аксесуарів для догляду за волоссям. Цій категорії похоронного інвентарю, у тому числі історіографії проблеми, пильна увага була приділена в дисертаційній роботі В.Б. Панковського [Панковский 2012, с. 71-82]. Що стосується призначення кістяних спиць, то вперше подібні вироби були інтерпретовані М.П. Грязновим як деталі примітивного ткацького снаряда – спиці для натягу основи [Грязнов 1953, с. 142], пізніше В.В. Кілейніков прийшов до висновку, що спицями вили або пряли вовняну нитку [Килейников 1989, с. 125]. Вперше набори кістяних стрижнів з поховань до гребінок, якими чесали вовну або рослинні волокна, відніс І.А. Післарій [Післарій 1982, с. 73, 77-79]. Потім ця точка зору отримала розвиток в роботах В.В. Циміданова [Цимиданов 1995; 2004].

Паралельно з аналізом спиць розроблялися і питання ознак гребенів. Мікроознаки зносу їх зубів являють собою численні лінійні сліди різних розмірів, розташованих уздовж або з невеликим відхиленням [Усачук 1997, с. 21]. Прикладом може бути гребінь з покровського комплексу. Заполіровані короткі поперечні і діагональні сліди є додатковими ознаками його зносу [Литвиненко 1994, с. 121, рис. 1, 8; Усачук 1999, с. 208].

Таким чином, гребені поділяються на предмети особистої гігієни і знаряддя праці, ознаками останніх є масивність і сильний знос стрижнів [Панковский 2012, с. 77]. Згідно контексту знахідок, дослідниками виділяються комплекси з залишками гребенів, предметів невиробничого призначення – засобів гігієни, деталей одягу, прикрас (Покровка к. 3 п. 10, Петровське к. 2 п. 2) [Цимиданов 1995, с. 36, 38]. До групи чисельних гребінок (чесалок) або

інших складових зубчастих виробів, причетних до текстильного виробництва [Панковский 2012, с. 77], можна віднести знахідки з двох поховань (Цимлянка к. 2 п. 2 і Семенівка к. 2 п. 1).

Згідно з В.В. Цимідановим, гребені в якості прикрас і засобів гігієни знаходилися в могилах дорослих носіїв зрубної культури, зокрема, чоловіка 35-40 років [Цимиданов 2004, с. 54]. Згідно з іншими даними, з гребенями і спицями в трьох могилах були поховані чоловіки, а в одному випадку (Покровка к. 3 п. 10) – жінка з прикрасами [Литвиненко 1994, с. 122]. Тому можливо припустити, що гребінь як похоронний аксесуар, прижиттєва прикраса або знаряддя асоціювався з дорослими чоловіками, які в статусному відношенні були носіями виробничої функції [Цимиданов 2004, с. 274-278].

Отже, серед розглянутих комплексів зі «спицями» слід розділяти поховання з гребенями і поховання зі знаряддями прядіння.

Звертає на себе увагу серія кістяних рурок, зустрінutih в 8 приазовських похованнях. Кількість рурочок в одному похованні, деталі та їх розміри відрізняються деякою різноманітністю. У п'яти випадках було знайдено по одній рурочці: невелика полірована всередині і зовні рурочка з поховання 6 кургану 2 біля с. Запорожець Тельманівського р-ну Донецької обл. (рис. 85, 10) [Литвиненко 1992, рис. 5, 5]; рурочка з поховання 1 кургану 7 біля с. Благівка Свердловського Луганської обл. (рис. 85, 9) [Усачук 1999, рис. 5, 4]; рурочка з поховання 1 кургану 1 біля с. Захарівка Першотравневого р-ну Донецької обл. (рис. 85, 11) [Литвиненко 1999, рис. 2]; рурочка в посудині з поховання 3 кургану 1 біля с. Сокіл Ясинуватського р-ну Донецької обл. [Кульбака, Гнатко 1990]; уламок рурочки з кістки дрібної тварини або великого птаха з поховання 9 кургану 1 біля с. Орловське Тельманівського р-ну Донецької обл. [Забавин 2010, рис. 5, 9].

Особливо виділяються три поховання, що містять цілі набори подібних рурочок. У похованні 10 кургану 1 у с. Полкове Волноваського р-ну Донецької обл. біля живота небіжчика, поряд з кистями рук, знаходився набір з 8 рурочок, виконаних з кісток птахів (рис. 85, 8). Рурочки мали лисковану поверхню і

акуратно підрізані торці. Внутрішня поверхня рурочок не оброблена [Санжаров 1988, с. 333; Усачук 1999, рис. 5, 2]. У похованні 6 кургану 4 Миколаївського могильника Волноваського р-ну Донецької обл. в посудині знаходився набір з 6 порожнистих кістяних рурочок. У північній стіни ями була знайдена сьома, найдовша, порожниста кістяна рурка (рис. 85, 12,13) [Привалова 1999, с. 90, рис. 3, 3,4]. У парному похованні 7 кургану 2 курганної групи III біля с. Шевченко Володарського р-ну Донецької обл. біля голови чоловіка похилого віку був виявлений фрагмент обпаленої рурки із залишками отвору. У районі пояса другого кістяка, що належить підлітку, знаходилося 12 астрагалів дрібної рогатої худоби з заглаженою поверхнею і 3 рурочки (рис. 85, 7). Дві з них (одна ціла і одна в уламках) акуратно вискоблені всередині. Зовні їх поверхня оброблена абразивом і заліскована. Торці рурочок злегка витончені. Особливий інтерес представляє рурочка з ділянками різного діаметру. Поверхня її залощена, переходи до іншого діаметру завальцьовані. Торець рурочки частково стертий. Зафіксовані від подальшої експлуатації поперечні неглибокі надрізи. Було висловлено припущення, що спочатку на цих ділянках намічалось потоншення трубочки. Судячи з спрацьованості, на обидва кінці трубочки впливало щось м'яке, еластичне [Усачук 1999, с. 79, рис. 4, 2-5].

Наявність заготовок рурок з ненаскрізними отворами дозволила реконструювати технологію їх виготовлення. Сировиною для більшості виробів служили трубчасті кістки дрібної рогатої худоби, за винятком набору з 8 рурочок з кісток птахів з поховання Полкове к. 1 п. 10. Металевим лезом без зубців кістку надпилюють по периметру. Ймовірно, довжина рурочок строго не лімітувалася. Про це може свідчити як різниця в кінцевих розмірах виробів, так і те, що ділянка пиляння в деяких випадках могла переноситися, трохи збільшуючи довжину рурочок. Після різання по периметру кістку ламали, потім обробляли скрібленням внутрішню поверхню рурочки і абразивом – торці. Остання операція – просвердлювання отвору [Усачук 1999, с. 74].

Щодо функціонального призначення кістяних рурочок, що знаходилися в похованнях в одному екземплярі, висловлювалися різні точки зору. На думку

Л.Л. Галкіна, рурки застосовувалися для доїння, а особи, яким вони клалися у могили, були чаклунами [Галкин 1975, с. 189-190]. На думку деяких авторів, такі знаряддя скотарства, як кістяні рурочки для доїння, могли виступати в якості символів влади [Бунятян 1995, с. 122]. Деякі рурки, можливо, використовувалися як горлечок для бурдюків [Гершкович 1982, с. 230]. Не виключено також, що однією з функцій рурочки було роздмухування вогню або використання для пиття з джерела [Панковський 2012, с. 101]. Більш оригінальне пояснення запропонував В.К. Кульбака: частина рурочок могла застосовуватися в ритуалі жертвопринесення священного напою Соми/Хаоми, де вони, крім узливань, використовувалися також як культові символічні атрибути [Кульбака 2002, с. 6-8].

Деякі рурочки з прорізаним в одній зі стінок отвором могли бути аерофонами – деталями пастушачої дуди або вабиками-сюрчками, що імітували голоси різних птахів [Панковський 2012, с. 98-99; Петерс 1986, с. 74; Усачук 1999, с. 74-75]. Разом з тим наголошується, що ці «вабики-сюрчки» могли мати не тільки мисливське призначення, але і використовуватися в культових цілях [Подобед 2012, с. 49]. Складність класифікації аерофонів загальновідома. Фрагменти різноманітних духових інструментів зустрічаються в матеріалах різних археологічних культур, але найбільш зрозумілі знахідки різновеликих рурочок в комплекті, що отримали загальну назву в літературі «флейта Пана». Велику інформацію про знахідки подібних виробів і широкі етнографічні паралелі наводить у своїй спеціальній роботі А.Н. Усачук [Усачук 1999].

Флейти присутні в трьох приазовських комплексах, у двох випадках (Шевченко к. 2 п. 7 і Миколаївка к. 4 п. 6) вони поєднувалися з предметами культу (астрагалами). Цікаво, що в похованні Полкове к. 1 п.10 була імітація флейти – незавершений виріб, який мав високий семіотичний статус, а тому міг використовуватися як ритуальний атрибут сам по собі [Подобед 2012, с. 49; Усачук 1999, с. 80]. Ці факти дозволяють також припустити використання музичних інструментів не тільки в утилітарних, а й в культових цілях, оскільки самі пастухи наділяються надприродними силами [Усачук 1999, с. 81-82;

Цимиданов 2004, с. 57-58]. Таким чином, з певною часткою ймовірності можна говорити про наявність у приазовських пастухів епохи пізньої бронзи різноманітного музичного інвентарю.

У трьох випадках до складу похоронного інвентарю входили кільця, вирізані з кістки. У похованні 12 кургану 12 біля с. Покровка Амвросіївського р-ну Донецької обл. в районі кистей рук знаходилося поліроване кільце, розчавлене плитою [Шаповалов 1987]. У похованні 9 кургану 7 біля с. Зрубне Шахтарського р-ну Донецької обл. у заповненні придонної частини ями біля західної стінки було знайдено кільце з гофрованою зовнішньою поверхнею і двома отворами [Моруженко 1993, с. 86, рис. 13, 4]. У похованні 8 кургану 7 біля с. Федосіївка Некліновського р-ну Ростовської обл. РФ на фаланзі безіменного пальця правої руки знаходилося кільце (рис. 85, 14). У перетині дугоподібне, навколо отвору – бортик. Товщина виробу 7 мм, зовнішній діаметр – 21,5 мм, внутрішній – 18 мм [Парусимов 2000, с. 122; 2005, с. 93, рис. 11, 4]. У всіх трьох випадках в похованнях знаходилися дорослі, причому в останньому випадку – чоловік 35-40 років.

У двох випадках було відмічено наявність в поховальному інвентарі кістяної стріли. У дитячому (10-12 років) похованні 1 кургану 1 могильника Малий Кут біля с. Миколаївка Волноваського р-ну Донецької обл. біля тазових кісток знаходився кістяний тригранний втулковий наконечник стріли (рис. 85, 15). Кінці граней зламані. Довжина збереженої частини – 3 см, діаметр втулки – 0,4 см [Привалова 2004, с. 170, рис. 13, 6]. Друга стріла була знайдена у похованні Азов к.2, п.4. Тут між кістками тварини і річковими черепашками знаходився кістяний тригранний наконечник стріли з прихованою втулкою (рис. 85, 16). Вістря наконечника сточене, на двох площинах відзначені сліди обробки металевим рашпілем, що залишив рівні неглибокі паралельні борозенки. На площинах паралельно граням нанесені неглибокі врізані борозенки. Довжина збереженої частини наконечника 5,5 см [Самар, Антонов 1996; Самар 1998, рис. 2, 7].

Більшість дослідників схильні відносити кістяні і рогові наконечники до мисливської зброї, а металеві розглядаються як військово озброєння. Однак приналежність кістяних наконечників стріл до мисливської та/або військової зброї залишається дискусійною [Панковський 2012, с. 102]¹⁸. Вочевидь, стріли, виявлені в могилах Північного Приазов'я, мають іншу семантику, ніж стріли з військових похованнях Поволжя. Тому ці поховання, ймовірно, можна трактувати як поховання служителів культу. Проте знаходження стріли в поховальному інвентарі можна вважати ознакою неординарності похованого індивіда.

В одному випадку в поховальному інвентарі присутня рукоятка бронзового шила (п. 7 к. 2 «Текстильник» (м. Донецьк). На думку авторів розкопок, рукояткою для кріплення шила або ножа є ще одна трубка, вирізана з кістки кінцівки великої тварини, яка була виявлена в похованні 1 кургану 2 могильника Петрово-Ханжоновка біля с. Васильєво-Ханжоновка Некліновського р-ну Ростовської обл. РФ [Рогудеев 2000, рис. 1, 14; 2005, с. 131, рис. 1, 8].

В окрему категорію похоронного інвентарю можна виділити таранні кістки копитних – астрагали і бабки (скакальні суглоби), які були зустрінуті в 41 (2,7%) комплексі (36 і 5 похованнях відповідно).

Проблема дослідження та інтерпретації поховань степових культур Східної Європи з астрагалами неодноразово ставали темою для окремого всебічного вивчення [Грищук 2013; Литвиненко 2005; Панковській 2012, с. 84-89; Санжаров 1988; Сотникова 2014; 2014а; Стрельник 2009; 2010; Цимиданов 2001], у тому числі поховань зрубної культури [Ковалева 1990; Рослякова 2013; Цимиданов 1997; 2004, с. 53-54, 77-78]. У процесі дослідження нами був використаний позитивний досвід і напрацювання попередників і колег.

Наведений показник питомої ваги поховань з астрагалами в цілому досить близький аналогічним даним по інших степових культурах бронзової доби Східної Європи і в різних регіонах поширення зрубної культури [Цимиданов 1997, с. 50, табл. 1; 2004, с. 124, табл. 27]. Якої-небудь жорсткої

залежності між стратиграфічною позицією поховання в кургані і наявністю в ньому астрагалів не виявлено. З 36 поховань з астрагалами 18 (50%) були впускними, 18 (50%) були основними в курганах або впускними і мали досипку. Щодо хронологічної позиції поховань з астрагалами можна відзначити, що вони відомі у всіх горизонтах могильників Північного Приазов'я.

У приазовських похованнях жодного разу не було зафіксовано спільне знаходження астрагалів і бабок. У всіх досліджених поховальних комплексах бабки належали коню (*Equus caballus*), у двох випадках їх кількість дорівнювала трьом. У всіх випадках комплекси, що розглядаються, включали в себе астрагали малої рогатої худоби (*Ovis aries* *Capra hircus*). У більшості залучених нами комплексів були виявлені звичайні, додатково не оброблені таранні кістки. Лише в 8 похованнях астрагали мали сточені бічні сторони, на яких іноді вирізалися певні знаки у вигляді насічок, косих хрестів, паралельних ліній тощо (рис. 85, 17,19,20). Особливо виділяється астрагал з неодноразово згадуваного поховання Азов, к. 2 п. 4. Тут виріб мав дві зашліфовані бічні площини, на одній з яких було виконано поглиблення округлої форми діаметром 0,5 см. На протилежній стороні були вирізані три поперечні канавки. Середня канавка коротше бічних. На торці астрагала гострим знаряддям зроблено 6 насічок (рис. 46, 17) [Самар 1996].

Якщо у похованні кількість астрагалів була більше одного, то в абсолютній більшості випадків вони розміщувалися компактною групою. Лише в одному випадку (Азов к. 2 п. 1) астрагали в кількості 27 штук були покладені в три ряди перед похованим: 6 – перед лицьовою частиною, 12 – перед кистями рук і ще нижче – 9 [Самар 1996]. У похованні астрагали могли розміщуватися в різних зонах. Можливо виділити п'ять основних позицій: в головах, перед померлим, в ногах, за спиною і в посудині. У більшості випадків астрагали в похованні перебували в зоні перед померлим. Загальна статистика, що відображає кількість астрагалів і присутність їх у похованнях різних статевовікових груп, відображена в таблиці 10. Як видно з наведених даних,

кількість астрагалів в могилі коливається від 1 до 27, але найчастіше вони були зустрінуті по одному. Спостерігається деяка повторюваність варіантів з 2, 3, 4 і 8 астрагалами. Астрагали зустрічаються в похованнях всіх статевовікових категорій, крім жіночих.

Розгорнута історіографія та аналіз різних точок зору щодо інтерпретації знахідок астрагалів в могилах зрубної та інших культур бронзового та раннього залізного віку Східної Європи вже були приведені дослідниками [Грищук 2013; Цимиданов 1997; 2001 та ін.], серед існуючих точок зору щодо місця і призначення астрагалів в системі поховального обряду степових культур епохи бронзи Східної Європи та суміжних територій найбільш аргументованим вважається підхід, згідно якого ці артефакти слід розглядати в якості атрибутів деяких ритуальних маніпуляцій, в тому числі ритуальних ігор та ворожби [Грищук 2013, с. 29-31; Ковалева 1990, с. 66-69; Литвиненко 2005, с. 82; Цимиданов 1997, с. 57; 2001, с. 222-229; 2004, с. 53-54, 77-78]. Таким чином, поховальні пам'ятки зрубної культури Північного Приазов'я в цілому відображають єдину традицію використання астрагалів в системі поховального обряду. Є підстави вважати цю традицію місцевою і шукати її витоки в попередніх культурах Причорномор'я – Дніпро-Донській бабинській і катакомбних [Литвиненко 2005, с. 84].

Досить рідкісною категорією похоронного інвентарю можна визнати пряслиця, зустрінуті в Північному Приазов'ї у трьох комплексах (0,2% вибірки): в похованні 1 кургану 2 біля с. Цимлянка (рис. 84, 4) [Литвиненко 1994, рис. 89, 11], похованні 3 кургану 1 біля с. Захарівка (рис. 84, 5) [Литвиненко 1999, рис. 2] і похованні 2 кургану 2 біля с. Дараганівка [Ларенок 1998 табл. LXXXIV-5]. Два поховання віднесено до II горизонту, 1 – до III горизонту, в похованнях I горизонту пряслиця невідомі. Дуже близькі цифри (0,19%) були отримані В.В. Цимидановим для території України [Цимиданов 1999, с. 224]. Аналогічна ситуація простежується і в східній частині поширення зрубної культури [Шендаков 1970, с. 238].

Всі пряслиця, виявлені в приазовських похованнях, відносяться до одного типу – керамічні з просвердленим отвором посередині. Поховання з пряслицями, ймовірно, відображають розвиток прядильно-ткацького ремесла в зрубному суспільстві [Шендаков 1970, с. 241] і є похованнями майстрів, що займалися прядінням [Цимиданов 2004, с. 55]¹⁹.

Висновок до 4 Розділу. Таким чином, головним джерелом для вивчення культури, побуту і господарства племен зрубної культури Північного Приазов'я є матеріальні рештки, одержувані в ході археологічних досліджень побутових та поховальних пам'яток. Корпус артефактів включає керамічний посуд, вироби з каменю, кістки, кременю, дерева і кольорових металів. При цьому, у поховання через специфіку формування як археологічного джерела попадає лише певна частина речей матеріального комплексу культури.

Одним з основних критеріїв культурної атрибуції пам'яток епохи бронзи є керамічний посуд – найбільш масовий матеріал в інвентарі поховань зрубної культури. В цілому, керамічний посуд зазнавав певні якісні зміни в просторі і в часі, що проявлялися у формі і пропорціях посудин, складі тесту, обробці поверхні і орнаменталі. Орнаментальні композиції, що зустрічаються на керамічних посудинах з поховань зрубної культури, демонструють надзвичайну варіативність, хоча їх різноманітність і досягається шляхом комбінування невеликого числа відносно простих знаків (зигзага, валика, ряду вдавлень, фриза трикутників, хрестів, ромбів тощо).

Аналіз джерел, наявних в нашому розпорядженні, показує, що матеріали могильників можуть дати істотну інформацію про рівень розвитку металообробного виробництва в епоху пізньої бронзи. Зрубне населення Приазов'я у своїй повсякденності відчувало певний дефіцит металу, на відміну від зрубних популяцій Донецького кряжа, які мали доступ до місцевих мідистих піщаників. Очевидно, зрубне населення Приазов'я не входило в число тих, хто контролював це родовище, тому було відстороненим або обмеженим у можливостях металовиробництва на цій сировинній базі.

Вироби з деревини, каменю, кістки і рогу, відомі за матеріалами могильників Північного Приазов'я, були покликані обслуговувати виробничу та сакральну сферу життя зрубного населення (господарство, промисли, побут, культу). Ці сфери, у свою чергу, вимагали функціонально ефективних знарядь, наявності відповідних навичок і вмінь, а також знань, необхідних для відбору сировини та організації виробництва.

РОЗДІЛ 5. ПРОБЛЕМИ ХРОНОЛОГІЇ ТА КУЛЬТОРОГЕНЕЗИ

5.1. Місце зрубної культури Північного Приазов'я в системі західного ареалу зрубної ойкумени.

Тенденції що намітилися у вивченні зрубних старожитностей зрубної культури Північного Приазов'я, викликали необхідність систематизації та аналізу всіх наявних поховальних пам'яток, спрямованого на виявлення їх локальної специфіки, визначення місця в системі зрубної спільноти в цілому та сусідніх культур доби пізньої бронзи. В результаті досліджень до теперішнього часу накопичена значна в кількісному і якісному відношенні джерельна база, яка характеризує могильники зрубної культури Північного Приазов'я та прилеглих територій (табл. 1).

Таким чином, накопичений і доступний авторові корпус джерел зрубної культури Північного Приазов'я в цілому є достатнім для розробки обраної теми, досягнення поставленої мети і визначених дослідницьких завдань: створити загальний реєстр поховальних пам'яток; упорядкувати й систематизувати джерельну базу; дати всебічну формалізовано-статистичну характеристику поховальних пам'яток; охарактеризувати матеріальну культуру за даними некрополів; створити періодизації, визначити відносну та абсолютну хронології поховальних пам'яток; побудувати модель регіональної культурогенези; зіставити пам'ятки Північного Приазов'я зі зрубними старожитностями інших регіонів, визначити їх місце в системі зрубної культурної області.

Для того щоб з'ясувати місце зрубної культури Північного Приазов'я в системі західного (Надчорноморського) ареалу зрубної культурної області, необхідно зіставити приазовські пам'ятки зі зрубними старожитностями інших регіонів та виявити їх локальну специфіку.

Що стосується особливостей возведення курганних насипів, то використання каменю в курганному будівництві поширене нерівномірно і є

характерним не для всього досліджуваного регіону: кам'яні кургани тягнуть до зони Донецького кряжа [Литвиненко 1994, с. 77-83], поширюючись далі на південь, до Приазовської височини поблизу річкових долин і балок, багатих виходами каменю. Оскільки зведення кам'яних конструкцій (поховальних, житлових) пов'язане з природними умовами (наявність виходу каменю), починаючи від правобережжя Нижньої Донщини, що межує з Північно-Східним Приазов'ям, пам'ятки доби бронзи містять кам'яні споруди різних типів. Таким чином, донська дельта є східним кордоном широкого застосування каменю не тільки в поховальному обряді, а й в житлобудівництві [Шарафутдінова 1985, с. 150; Братченко 2000, с. 212].

У західних районах Донецького кряжа, у верхів'ях річок басейну Дніпра, використання каменю в курганному будівництві не практикувалося. Невідомі також масштабні кам'яні конструкції в Приазов'ї західніше Берди (рис. 35). Ця тенденція є ще виразнішою в Степовій Наддніпрянщині, де кам'яні конструкції у формі кромлехів були простежені лише в 6 курганах. Проте, в цьому регіоні досліджено 25 підкурганних ровиків, які демонструють дивовижне розмаїття форм (круглі, овальні, грушоподібні, прямокутні, суцільні й переривчасті) [Отрощенко 1981, с. 84].

Аналіз поховальної споруди як складової частини поховального обряду та її конструктивних особливостей також дозволив виявити деяку локальну регіональну специфіку (рис. 91, 1-4). Унікальний для Північного Приазов'я випадок було зафіксовано в похованні 1 кургану 2 поблизу с. Луганське Розівського р-ну Запорізької обл. Тут перед спорудженням могильної ями було підготовлено підпрямокутні уступи. Стінки уступів звужуються в напрямку могильної ями. На дні уступів був зафіксований потужний тлін поперечних дерев'яних плах. На прямокутному дні ями по кутах виявлено чотири ямки діаметром 0,15-0,2 м і глибиною 15-0,2 м від вертикальних стовпчиків для підтримки дерев'яних і шкіряних елементів конструкції перекриття [Самар, Антонов 1994].

Примітно, що поховання в ямах зі стовповими конструкціями відсутні в Орільсько-Самарському межиріччі [Ковальова 1981, с. 59], не відомі вони і в басейні Сіверського Дінця та Північно-Східному Приазов'ї. При цьому авторами наголошується, що подібний тип поховальної конструкції територіально та за обрядом близький комплексам, дослідженим у басейні р. Вовчої [Антоненко 1977, с. 31-35; Марина 1988, с. 5-20] і разом з ними утворюють своєрідну локальну групу басейну р. Вовчої [Литвиненко 1992, с. 32]. Однак похованню, дослідженому біля с. Луганське, також територіально та за обрядом близькі поховання, досліджені в межиріччі Дніпра й Молочної, де 2,5% ям містили перекриття, що спираються на чотири-шість дерев'яних стовпчиків [Салий 1987, с. 92]. Наголошується, що поховання зі стовповими конструкціями трапляються по всій території від Подніпров'я до Сіверського Дінця, але найбільша їх концентрація припадає саме на Подніпров'я [Цимиданов 2004, с. 48, табл. 4].

Картографування великих за площею могильних ям дозволило виявити певне тяжіння подібних могильних споруд до районів, прилеглих до верхів'їв річок лівобережного басейну Дніпра (рис. 36). Так, в Орільсько-Самарському межиріччі питома вага великих за площею могильних ям значно перевищує аналогічні показники Північного Приазов'я [Ковалева 1981, с. 55, табл. 5].

Доволі рідкісним типом поховальних споруд для Північного Приазов'я слід визнати дерев'яні зруби. Зрубні конструкції відомі практично на всіх теренах зрубної області, але для різних регіонів їх питома вага є неоднаковою (рис. 91, 1). Подібні споруди в Північному Приазов'ї є поодинокими. Рідше за Приазов'я зрубні конструкції трапляються хіба що в Криму [Тощев 2007, с. 182]. Відносно рідко трапляються зруби і в Степовій Наддніпрянщині, де їх питома вага не перевищує 2% загальної кількості поховань [Шарафутдинова 1982, с. 60]. Водночас і в самому Приазов'ї поховання в зрубах поширені нерівномірно. За винятком згаданого поховання з курганної групи «Баба», всі поховання в зрубах відомі на південних і південно-західних відрогів Донецького кряжа, територіально тяжіючи до північно-степових районів (рис.

37). Так, в басейні Сіверського Дінця враховано 85 зрубів, що становить 11% всіх поховань регіону [Литвиненко 1992, с. 32]. Так само часто (12% поховань) зруби трапляються й на Середній Донщині [Синюк 1985, с. 124]. Відповідні показники для Східноукраїнського Лісостепу складають 15% [Берестнев 2001, с. 84], для басейну Середньої Волги – до 17,5% [Крамарев 2003, с. 283], а в Орільсько-Самарському межиріччі сягають 20,4% [Ковалева 1981, с. 58]. З 34 поховань в зрубках, відомих у Степовій Наддніпрянщині, 21 припадає на Дніпропетровську обл., тяжіючи до Орільсько-Самарського межиріччя [Отрощенко 1981, с. 94]. Таким чином, чітко простежується тенденція зменшення кількості поховань з дерев'яними конструкціями з просуванням на південь у безлісні степові райони.

Значно поширенішими на теренах Північного Приазов'я є поховання в кам'яних скринях різної конструкції (рис. 40-41). Цей тип поховальних споруд представлено 157 комплексами (11,7% всієї вибірки), що навіть дещо перевищує питому вагу ящикних конструкцій, досліджених у басейні Сіверського Дінця – 10,3% (загалом для басейну) [Литвиненко 1994, с. 102] і значно – на теренах Степової Наддніпрянщини та Нижньої Донщини: відповідно – 4,9% і 0,7% (підрахунки наші – В.З.) [Отрощенко 1981, с. 96; Шарафутдинова 1985, с. 150, 155]. При цьому, 58 поховань (36,9%) були основними в курганах, а в 97 випадках (61,8%) над похованням у скрині зведено насип або досипку. У лісостепових районах поховання в кам'яних скринях практично невідомі, їх кількість поступово збільшується з просуванням на південь, вглиб степу. Дослідниками ця обставина пов'язується з деякими етнографічними відмінностями в поховальному обряді носіїв зрубної культури, зумовленими, насамперед, наявністю виходів природного каменю [Отрощенко 1981, с. 94; Литвиненко 1992, с. 44; Цимиданов 2004, с. 47 та ін.]. Цікаво відзначити, що більш насиченою кам'яними скринями територією зрубної культури є лише Кримський півострів (23%). Тут подібні споруди було виявлено також в районах з виходами каменю – Передгірському Криму, на Тарханкуті й прилеглому до нього степу, а також на Керченському півострові

[Тощев 2007, с. 180]. Метод картографії дозволив виявити локалізацію поховань з кам'яними конструкціями в безпосередній близькості від сировинної бази (рис. 37).

Важливим елементом поховальної споруди є перекриття. У Північному Приазов'ї поширення набули два основних види перекриття могил – дерев'яне та кам'яне. На відміну від Подінців'я, де доля дерев'яних і кам'яних перекриттів була приблизно однаковою (відповідно 14,1% і 14,4%) [Литвиненко 1992, с. 30], у Приазов'ї це співвідношення зазнає суттєвих змін в бік вираженого збільшення кількості кам'яних конструкцій. Для порівняння можна навести такі цифри. У Степовій Наддніпрянщині дерев'яне перекриття було зафіксовано у 18,2% випадків, а кам'яне – у 15,5% поховань [Отрощенко 1981, с. 97]. У Середньому Поволжі дерев'яне перекриття зафіксоване у 23% зрубних поховань [Агапов 1983, с. 24]. На Середній Донщині цей показник сягає 36% всіх могил [Синюк 1985, с. 124], а на Нижній Донщині дерев'яне перекриття було відмічене лише для 5,6% зрубних поховань [Шарафутдинова 1985, с. 150]. Для Східноукраїнського лісостепу залишки дерев'яних перекриттів з колод, плах, жердин або товстих дошок були зафіксовані у 85% випадків для основних поховань і 30% для впускних, [Берестнев 2001, с. 84], що в середньому по регіону становить 57,5% (підрахунки наші – В.З.).

Аналіз останків похованого також дозволив виявити деяку локальну регіональну специфіку. В приазовських могильниках представлені чотири способи поховання померлих: інгумація, трупопокладення з розчленуванням, кремація, кенотаф. Найхарактернішою позою є положення на боці з різним ступенем зігнаності в тазостегнових і колінних суглобах. В похованнях з визначеним положенням кістяка: в 92,5% небіжчика було покладено на лівий бік; у 7,5% – на правий. Відповідні показники для інших регіонів зрубної області були наступними: Сіверський Донець – 95% і 5%; Нижня Донщина – 90% і 10%; Межиріччя Орелі й Самари – 67% і 26,5%; Степова Наддніпрянщина – 85,5% і 10,5% [Ковалева 1981, с. 59; Литвиненко 1994, с. 110; Отрощенко 1981, с. 103; Шарафутдинова 1985, с. 156]. Близько 95%

курганних поховань зрубної спільноти в східноукраїнському лісостепу здійснено за обрядом інгумації [Берестнев 2001, с. 85].

Зведена інформація по досліджуваному регіону показала, що домінуючим напрямком орієнтації був східний сектор – 79,31% поховань (рис. 91, б). Відповідні показники по суміжних регіонах зрубної області виявилися наступними: Степова Наддніпрянщина – 88,3% [Отрощенко 1981, с. 103]; Сіверський Донець – 64,6% [Литвиненко 1994, с. 111]. На Нижній Донщині в орієнтації похованих також переважає східний і північно-східний напрями. При цьому, в північній частині регіону відзначається збільшення частки північних орієнтацій [Шарафутдинова 1985, с. 150].

На теренах Північного Приазов'я за обрядом кремації здійснено 1,6% поховань (рис. 92, 1). Найбільш близькі показники було отримано для Середнього Подінців'я (1,7%) [Литвиненко 1994, с. 114]. Відома схожа статистика і для вибірки з розкопок Донецького університету для Донбасу загалом (1,9%) [Посередников 1992, с. 53]. Водночас відзначимо нижчу питому вагу кремацій Приазов'я, порівняно з сусідніми регіонами: Степова Наддніпрянщина – 6,9% [Отрощенко 1981, с. 104], межиріччя Орелі й Самари – 9% [Ковальова 1981, с. 60].

Статистичні підрахунки дозволили встановити, що в Північному Приазов'ї найбільш масовою формою поховання є індивідуальне трупопокладення (інгумація), скорчено на лівому боці, з руками зігнутими в ліктях і розташованими у обличчя або перед грудьми померлого. Даний вид поховання, поширений по всьому ареалу зрубної культури, слід визнати стандартом або «зрубною» обрядовою нормою.

Головним джерелом для вивчення культури, побуту і господарства племен зрубної культури Північного Приазов'я є матеріальні рештки, одержувані в ході археологічних досліджень. Корпус артефактів включає керамічний посуд, вироби з каменю, кістки, кременю, дерева і кольорових металів. Із залучених для аналізу поховань зрубної культури Північного Приазов'я 15,2% не мали жодного супровідного інвентарю (рис. 92, 3). Цей

показник є дещо нижчим за наведений для Степової Наддніпрянщини (22,3%) [Отрощенко 1981, с. 118] і набагато вищим за відповідний показник басейну Сіверського Дінця (5%) [Литвиненко 1994, с. 118].

Одним з основних критеріїв культурної атрибуції пам'яток епохи бронзи є керамічний посуд – найбільш масовий матеріал в інвентарі поховань зрубної культури. У приазовських похованнях дослідниками відзначається збільшення долі орнаментації наліпним валиком, попри загальну її нечисленність, порівняно, наприклад, зі Степовим Подніпров'ям і Передстепом [Литвиненко 1999, с. 17] (рис. 92, 2). Вже зверталася увага на тенденцію збільшення питомої ваги оздоблення керамічного посуду гладкими та карбованими валиками в зрубних могильниках при русі в південно-західному і західному напрямках, і навпаки [Бровендер, 2000а, с. 132; Ковалева, 1997, с. 11; Литвиненко, 1999а, с. 100; 2009б, с. 74; Отрощенко, 2006, с. 25-26, 27], що може свідчити про успадкування населенням БМЗК від своїх бабинських пращурів вказаної традиції. Ця обставина підтверджується такими даними: на Сіверському Дінці посудини з валиком складають 2,8% керамічної серії, в Приазов'ї – 5,5%, в Степовому Подніпров'ї – 10,8% [Литвиненко 1999а, с. 100].

Картографія комплексів зрубної культури Північного Приазов'я, що містять керамічні форми з орнаментацією наліпним валиком, дозволила нам наочно (враховуючи нерівномірність насиченості досліджуваного регіону дослідженими пам'ятками) підтвердити намічену раніше тенденцію (рис. 79-80).

Серед масиву досліджених захоронень бронзові предмети зафіксовано лише в 2,9% поховальних комплексів (табл. 20, рис. 92, 4). Про насиченість металом зрубних поховань на суміжних територіях свідчить наведена Р.О. Литвиненком статистика: питома вага поховань з металом в Середньому Поволжі та на Середній Донщині складає 13%, в басейні Сіверського Дінця – 7,8%, в межиріччі Орелі й Самари – 5,5%, на Нижній Донщині – 6,4% [Литвиненко 1996, с. 19], в Лівобережному Українському Лісостепу – 6% [Берестнев 2001, с. 93], в лісостепу Волго-Донського межиріччя – 2,7%

[Луцькова 2002, с. 183], в Криму – 4,6% [Тоцев 2007, с. 303, таб. XV], в межиріччі Дніпра і Молочної – 3,5% [Салий 1987, с. 93].

Таким чином, південна лісостепова зона, а також райони північного лісостепу дають більші показники насиченістю зрубних поховань металом. Попри те, що асортимент бронзових виробів доби пізньої бронзи є досить широким, на поселеннях і в похованнях зрубної культури досліджуваного регіону металеві вироби є доволі рідкісною категорією знахідок. Загальна тенденція зниження питомої ваги поховань з металом при просуванні з півночі на південь, наочно простежується при картографії зрубних могильників навіть для територіально обмеженого Північного Приазов'я (рис. 81): виявляється, що переважна більшість приазовських поховань з металом зосереджені на теренах Донецького кряжа, у верхів'ях річок басейну Азовського моря, тоді як в могильниках власне Приазовської низовини і Приазовської височини поховання з металом трапляються набагато рідше. Приазовські поселення також дають незначні свідчення металовиробництва. Показово, що всі відповідні випадки пов'язуються з пізніми, «сабатинівським» або «білозерським», етапами поселень зрубної культури і представлені ливарними формами з тальку для виготовлення виробів західного вигляду [Горбов 1993, с. 90-93].

Знахідка бронзового ножа є доволі рідкісним явищем для поховань зрубної культури Північного Приазов'я, цей аспект докладно вивчено Р.О. Литвиненком [Литвиненко 2013]. З 11 відомих у Північному Приазов'ї поховань з ножами 9 локалізуються на Донецькому кряжі, а лише 2 – на теренах Приазовської височини. При цьому, за зауваженням Р.О. Литвиненка, Приазовська низовина, незважаючи на значну насиченість розкопаними курганными могильниками, взагалі не дає поховань з ножами [Литвиненко 2013, с. 163], хоча вони відомі вже при незначному просуванні на захід від ареалу, що цікавить нас, в Нижньому Подніпров'ї [Кубышев 1986; 1988]. Показова частота розміщення такого порівняно металомісткого і рідкісного для поховань зрубної культури Північного Приазов'я виробу як ніж (рис. 92, 5). Для

власне приазовських могильників за нашими уточненими даними ці показники дорівнюють 0,19%. Свого часу Р.О. Литвиненком неодноразово наводилася статистика щодо питомої ваги поховань з ножами в зрубних могильниках Приазов'я. В публікаціях різних років ці дані становили: 0,5% [Литвиненко 1996, с. 19], 0,75% [Литвиненко 1999, с. 15-17], 0,45% [Литвиненко 2013, с. 162].

Для порівняння наведемо статистику поховань з бронзовими ножами (питома вага) для сусідніх територій: Середнє Подонье – 4,6%, басейн Сіверського Дінця – 3,3%, межиріччя Орелі і Самари – 3%, Нижнє Подніпров'я – 2,2%, Нижнє Подонье – 0,2% [Литвиненко 1996, с. 19]; Крим – 3,5% [Тощев 2007, с. 303, табл. XV]; лісостепова зона Волго-Донського межиріччя – 2,7% [Луцькова 2002, с. 183]. Питому вагу поховань з ножами по областях, що входять до складу Дніпровсько-Донецького регіону, наводить у своїй роботі В.В. Циміданов: Полтавська, Сумська та Харківська обл. – 4,2%; Луганська обл. – 3,5%; Херсонська та Миколаївська обл. – 2,8%; Крим – 1,9%; Дніпропетровська та Кіровоградська обл. – 1,4%; Донецька обл. – 1,4%; Запорізька обл. – 0,8%. При цьому питома вага поховань з ножами в цілому по Дніпровсько-Донецькому регіону склала 1,8% [Циміданов 2004, с. 123, табл. 24]. Звертає на себе увагу той факт, що найбільш близькі показники питомої ваги поховань з ножами простежено саме в суміжному з Приазов'ям регіоні – на Нижньому Дону [Литвиненко 2013, с. 162]. Ми пропонуємо ілюстрацію наведених даних та виявленої тенденції, здійснивши картографію приазовських поховань з такою категорією металевого реманенту, як бронзові ножі (рис. 82).

Типологія розвитку ножів з перехрестям для пам'яток зрубної культури різних регіонів показує, що при русі зі сходу на захід (від Волго-Уральського межиріччя до Дніпра) зменшується кількість ранніх типів ножів і, відповідно, збільшується частка пізніх екземплярів [369, с. 162]. Вочевидь, така ситуація відбиває хронологічне співвідношення зрубних старожитностей різних регіонів, відповідно до якого при просуванні від Волги до Дніпра зрубна культура

«омолоджується», на що вже неодноразово звертали увагу дослідники [Бочкарев 1978; Литвиненко 1994, с. 162; Шарафутдинова 1985, с. 167].

В цілому, розподіл за горизонтами поховань зрубної культури Північного Приазов'я (курганних та ґрунтових) дав наступні результати (табл. 3). З 1356 поховань до I горизонту (раннього) віднесено 4,7% комплексів, до II горизонту (розвиненого) – 59,1%; до III горизонту (пізнього) – 36,2% (рис. 24). Картографія розповсюдження поховань зрубної культури Північного Приазов'я за горизонтами (рис. 25-27) наочно ілюструє намічену раніше тенденцію деякого зменшення ранніх і збільшення пізніх комплексів при русі в південному напрямку [Литвиненко 1994, с. 62].

Для розуміння культурних та міграційних процесів, а також історичних доль носіїв зрубної культури Північного Приазов'я є надзвичайно важливим усвідомлення відмінності «механізмів» зрубної культурогенези на Дінці, у Приазов'ї та Наддніпрянщині. З урахуванням тенденції поступового послаблення покровського імпульсу в західному напрямку можна говорити про певне запізнювання процесу зміни бабинської культури зрубною в Дніпро-Донецькому регіоні, порівняно з Доно-Донецьким.

У Північному Приазов'ї яскраві покровські пам'ятки відсутні. Тут відомо лише кілька поховань з розмитими покровськими рисами в обрядово-інвентарному комплексі. Саме ці комплекси визнавалися найбільш ранніми для зрубної культури Приазов'я і саме вони в часі слідуєть за похованнями культурного кола Бабине. Найвиразніші з цих комплексів, порівнювані з покровськими старожитностями, територіально тяжіють до північного сходу. Картографія приазовських поховальних пам'яток зрубної культури з покровськими рисами показала, що поодинокі комплекси розташовуються на південних і південно-східних відроггах Донецького кряжа, території Приазовської височини, спорадично поширюючись далі на південь, до Азовського моря, і на захід, в Нижнє Придніпров'я і Надпоріжжя (рис. 46). В цілому ж переважна частина покровських пам'яток тяжіє до басейну

Сіверського Дінця та Нижнього Дону, окреслюючи передбачуваний ареал, з якого вони проникали в Приазовські степи.

Зрубна культура Північного Приазов'я достатньою мірою виступає суцільним і гомогенним археологічним утворенням. В той же час в рамках досліджуваного регіону виділяється дві області, зрубні старожитності яких при загальнокультурної єдності характеризуються деякими відмінностями та демонструють локальну (локально-хронологічну) неоднорідність: Донецький кряж і власне Приазов'я (Приазовські низовина і височина). Отримані результати відобразили кількісні, а в цілому і якісні, відмінності між поховальними пам'ятками Донецького кряжа і безпосередньо Приазов'я. Реальне існування виявлених відмінностей між пам'ятками Кряжа і Приазов'я підтверджується тією обставиною, що в сусідніх з ними регіонах локальні тенденції ще більше посилюються. Порівняння обрядово-інвентарних особливостей поховань зрубної культури Північного Приазов'я з пам'ятками суміжних територій наочно це показує (рис. 91-92). Так, ряд обрядово-інвентарних особливостей, характерних для комплексів, досліджених на території південних відрогів Донецького кряжа, більш яскраво простежуються в басейні Сіверського Дінця та на Нижньому Дону. І навпаки, деякі відмінні риси, властиві приазовським пам'яткам, представлені переважно в Нижньому Подніпров'ї. Таким чином, зрубні старожитності Північного Приазов'я займають своєрідне проміжне положення між пам'ятками Сіверського Дінця, Нижнього Дону та Нижнього Подніпров'я.

5.2. Абсолютна хронологія

Проблеми абсолютного датування культур енеоліту-бронзи постійно залишаються в центрі уваги дослідників, оскільки їх успішне розв'язання дозволить не тільки зрозуміти регіональні особливості культурно-історичного процесу, а й правильно описати характер міжрегіональних зв'язків з точки зору їх динаміки та напрямку. В основі використання історичної хронології для датування безписемних культур, як правило, знаходяться результати

порівняльно-типологічного аналізу. При значній віддаленості від центрів цивілізацій таке датування набуває характеру багатоступінчастої процедури, результати якої прямо залежать від точності побудови численних типологічних порівнянь. Порівняльний аналіз регіональних періодизацій підвищує достовірність такого датування, але не є незалежним способом перевірки його результатів. У такій ситуації особливого значення набувають результати абсолютного датування пам'яток культур, у тому числі методом радіовуглецевого датування [Трифонов 2001, с. 71].

При визначенні абсолютних дат зрубної культури Північного Приазов'я ми в основному будемо орієнтуватися на більш скориговані між собою хронологічні шкали, побудовані за допомогою природничо-наукових методів датування. Залишаючи поза увагою так звану традиційну систему літочислення дослідники здебільшого керуються тією обставиною, що абсолютна хронологія бронзового віку Європи вже протягом двох десятиліть визначається саме на шкалі радіовуглецевого датування. Як зазначає Р.О. Литвиненко, для сучасної європейської археології бронзового віку ніякої іншої абсолютної хронології, окрім визначеної за допомогою радіовуглецевого, дендрохронологічного та інших природничих методів, просто не існує. [Литвиненко 2009, с. 317]. Крім того, Р.О. Литвиненко звертає увагу на необхідність більш глибокого аналізу доступних сьогодні матеріалів для більш обґрунтованих висновків щодо синхронізації, а відтак і абсолютної хронології пам'яток зрубної культури. На переконання дослідника, «систематизація та повна публікація цих матеріалів, а також ретельне зіставлення їх з аналогічними артефактами Карпато-Подунав'я, Пелопоннесу та Малої Азії дозволить надійніше розробити питання відносної хронології культурних утворень пізнього бронзового віку навколопонтійської області» [Литвиненко 2013а, с. 194].

Слідом за М.М. Чередниченком та іншими дослідниками [Березанская 1990, с. 106, 110; Бровендер, Отрощенко 1996; Бровендер 2000; 2007, с. 225, 230-232; Вангородская 1987, с. 44; Ковалева 1981, с. 32; Литвиненко 1994, с. 147-153; 1994а, с. 13-15; Смирнов, Кузьмина 1977, с. 146-150; Тереножкин

1965; Чередниченко 1977; 1986, с. 63-77; Hüttel 1981, S. 28-30, Abb. 3; Müller-Karpe 1980; Penner 1998] Р.О. Литвиненко для встановлення абсолютної хронології та синхронізації горизонтів зрубної культури з культурами Карпато-Подунав'я та Мікенської Греції звернув увагу на західні паралелі [Литвиненко 2013, с. 189].

Для дослідження проблем абсолютної хронології та синхронізації культур пізньобронзового віку Надчорномор'я зі старожитностями Південно-Східної Європи та Малої Азії важливе значення мають ключові діагностичні комплекси. Так, аналіз та зіставлення рідкісної знахідки орнаментованого кістяного диску, що походив з поховання зрубної культури, дослідженого в кургані бронзового віку на правобережжі Сіверського Дінця (Шипилівка 1/1), дозволив зробити низку висновків. Спостереження курганної стратиграфії дозволило авторам засвідчити хронологічне слідування цього захоронення за похованням з покровськими рисами, а обрядово-інвентарна характеристика – віднести поховання з диском до пам'яток II (середнього) хронологічного горизонту зрубної культури. Найближчі відповідники диску з поховання Шипилівка 1/1 надали можливість авторам синхронізувати його з горизонтом пам'яток, що відносяться до ПЕ ІА (ЛН ІА / ШН ІА) періоду, або періоду В1а модернізованої схеми П. Рейнеке, який наразі датується щонайпізніше другою половиною XVI ст. до Р.Х. [Литвиненко 2013, с. 195].

Для визначення абсолютної хронології могильників зрубної спільноти дослідниками традиційно залучалися комплекси, що містять бронзові ножі. Так, Я.П. Гершкович стосовно ножів з листоподібним клинком з найбільшим розширенням в його основі, відокремленим від черешка перехватом, що походять з розкопок на Донецькому кряжі (межиріччя рр. Лозової і Вільхової), зазначає, що подібні вироби характерні для зрубного осередку металообробки. Далі наводяться найближчі аналогії глиняних ливарних форм для їх виготовлення, які походять зі зрубних поселень Подінців'я і Донщини [Гершкович 1996, с. 165]. Ливарна форма з негативом подібного ножа була знайдена в житлі 11 на поселенні Усове Озеро. Для цього житла була отримана

дата по ^{14}C – 1270 +/- 50 pp. до н.е. [Березанская 1990, с. 107, рис. 15, 2]. Ливарні форми з негативами подібних ножів були знайдені і на Мосоловському поселенні [Пряхин 1989, рис. 16, 5]. Аналіз дерева з основи і заповнення котловану одного з жител тут дав дві дати – 1530 +/- 40 і 1370 +/- 40 pp. до н.е. [Пряхин 1993, с. 91]. В цілому, Я.П. Гершкович, з урахуванням цих дат, вік подібних ножів визначає в рамках кінця XVI / початку XV – кінця XIV / початку XIII ст. до н.е. [Гершкович 1996, с. 166].

Хронологічні рамки розвиненого етапу зрубної культури Сіверського Дінця Р.О. Литвиненко в більш ранніх працях, ґрунтуючись на часі існування ножів з пласким упором і привівши відповідні паралелі, визначає XV – початком XIV ст. до н.е. і, в цілому, співвідносить зі старожитностями пізньої Еллади та центральноєвропейським періодом ВВ₂ за Рейнеке [Литвиненко 1994, с. 167].

На теренах України вироби, аналогічні бронзовій каблучці зі спіральними щитками з поховання Покровка к. 3 п. 10, також знайдені на пам'ятках, що відносяться до тшинецько-комарівської культури (тшинецького культурного кола). За розмірами їх зазвичай ділять на гривни, браслети і персні. Вироби з бронзового дроту з кінцями, завитими в спіральні щитки, були широко поширені в епоху середньої і пізньої бронзи на території Центральної Європи (культури Монтеору; Отомань; курганні культури). У Польщі такі прикраси характерні для тшинецької культури, деякі знахідки (зі скарбів) віднесено до ранньої лужицької культури [Лысенко С.С. 2005, с. 25]. Так, в некрополі, вивченому у с. Серат-Монтеору в Румунії, був виявлений виріб, аналогічний бронзовому персню, знайденому в похованні біля с. Покровка [Bârzu 1989, p. 66-67, fig. 16/T. 68, 1].

М.М. Чередниченко персні зі спіральними щитками відніс до старшого ступеню раннього (покровського або архаїчного) періоду зрубної культури [Чередниченко 1977, с. 4; 1986, с. 65], навівши близькі аналогії в культурі Монтеору Карпато-Дунайського басейну, де подібні вироби існують впродовж двох періодів (ДШ-МД за Б. Хенселем або ВА₂ – ВВ₁ за П. Рейнеке)

[Чередниченко 1977, с. 12, рис. 3, 7]. Р.О. Литвиненко вищезгадані вироби відносить до раннього (покровського) етапу зрубної культури [Литвиненко 1994а] і співвідносить їх з першим стратиграфічним горизонтом зрубних могильників Північно-Східного Приазов'я [Литвиненко 1999, с. 14, рис. 13]. В.В. Отрощенко подібні персні Сіверського Дінця відносить до першого етапу ПЗК [Отрощенко 2001, рис. 31].

Картографування гривен, браслетів і пернів зі спіральними щитками дозволило С.С. Лисенко дійти висновку, що практично всі вони походять з пам'яток груп комарівської лінії розвитку Тщинецького культурного кола. На підставі того факту, що на сьогоднішній день в степовій зоні України, в ареалі зрубної спільності, відомо всього 5 комплексів, які містили персні зі спіральними щитками, автор доходить висновку, що ці вироби «явно инородны и являются, вероятно, следствием контактов с культурами Карпато-Дунайского региона, где известны десятки, если не сотни, подобных изделий, и сформировавшегося под их влиянием Тщинецкого культурного круга» [Лысенко 2005, с. 32-33]. Пам'ятки Середнього Подніпров'я з гривнами і браслетами зі спіральними щитками на підставі радіовуглецевих дат віднесені до теклінського горизонту Києво-Черкаської групи Тщинецького культурного кола і датовані періодом 1500 – 1400 рр. до н.е. [Лысенко 2001, с. 13].

Щодо такої категорії прикрас, як бронзові персні зі спіральними щитками, Р.О. Литвиненко зазначає, що їх можливості датування далеко неоднозначні. Вже в пам'ятках Донеччини дані вироби трапилися як в комплексах покровського, так і розвиненого етапів. На схід від Дінця вони відомі в пам'ятках досить широкого хронологічного діапазону. Тому спиратися на східні аналогії, що датуються в межах XVII – XII ст. до н.е., не має сенсу, вважає дослідник. Слідом за М.М. Чередниченком автор звернув увагу на західні, дунайські, паралелі, що датуються Б. Хенселем періодом ДШ – МДІ або ВА₂ – ВВ₁ за Рейнеке, що відповідає XVII – XVI ст. до н.е. [Литвиненко 1994, с. 159].

Абсолютне датування овальних скроневиx підвісок із загнутими кінцями встановлюється за аналогіями в дунайських комплексах періоду $VA_2 - VB_1$ за Рейнеке [Чередниченко 1977, с. 12] або XVII – XVI ст. до н.е. за Рандсборгом [Randsborg 1991]. При цьому наголошується, що в степах Східної Європи вони існують дещо довше [Литвиненко 1994, с. 159]. Д.П. Куштан також звертає увагу на західні паралелі. Автор вважає жолобчасті скроневі підвіски у півтора оберти та персні зі спіральними шитками характерними для III періоду центральноєвропейських скарбів *Kosziderpadlas*, який відповідає пізньому етапу культури Фюзешабонь-Отомань, датованому періодами MD II-III (за Хензелем) та $VzB_1 - VzB_2$ (за Рейнеке) [Балагури 2001, с. 222-223; Куштан 2013, с. 170; Hansel 1968, p. 165-170; Mozsolics 1967].

Дрібний бісер з самородної сурми також характерний для ПЗК, на відміну від класичних абашевських культур, де існували прикраси з миш'якової бронзи і срібла [Горбунов 1976, с. 53-54; Кузьмина 1992, с. 49-58]. Сотні виробів з сурми, переважно намистин, виявлені в похованнях ПЗК на Нижній Волзі [Малов 1992, с. 8]. Є вони і в похованнях покровського типу на сході України [Методические рекомендации 1990, с. 12, 73, рис. 18а; Литвиненко 1995, с. 77]. В.Ю. Луньков і Ю.В. Лунькова згадують 13 місцезнаходжень з прикрасами епохи пізньої бронзи – підвісками з сурми в похованнях, відзначаючи найбільшу концентрацію їх в Доно-Волзькому межиріччі [Луньков 2005]. Наявність в поховальному інвентарі прикрас у вигляді пастового і сурм'яного бісеру Р.О. Литвиненко вважає симптоматичною рисою ранньозрубних поховань і традицією пам'яток покровського типу [Литвиненко 1999, с. 14]. В.В. Отрощенко, враховуючи, що на території України родовища сурми не відомі, припустив, що сировина або вже готова продукція імпортувалися [Отрощенко 2013, с. 163].

Як зазначає Д.П. Куштан, на територію Середнього Подніпров'я на початку розвиненого етапу пізньої бронзи (БМЗК-I) продовжують надходити вироби доно-волго-уральського осередку металообробки покровсько-мосоловської зрубної культури. З етапу БМЗК-II на території регіону починає

активно діяти власний лобойківський осередок металообробки, що охопив Середнє Подніпров'я і басейн Сіверського Дінця, сировинною базою якого служили мідисті пісковики Донбасу. Крім того, на території регіону фіксуються знахідки металевих виробів інших осередків постсейминського горизонту Євразійської металургійної провінції: інгуло-червономаяцького (Північне Причорномор'я), дербеденівського (Волго-Кам'я) та андронівського (Південний Урал, Північний і Центральний Казахстан, Алтай). Пам'ятки початку зрубно-сабатинівського часу (БМЗК-I) автор синхронізує з горизонтом центральноєвропейських скарбів *Kosziderpadlás* (період VzB_2 – VzC_1 , за Рейнеке), а розвиненого етапу пізньої бронзи (БМЗК-II) – *Órályi-Uriu-Domănești* (період VzC_2 – VzD , за Рейнеке) [Куштан 2013б].

У Північному Приазов'ї, як уже зазначалося, яскраві покровські пам'ятки відсутні. Тут відомо лише кілька поховань з розмитими покровськими рисами в обрядово-інвентарному комплексі, що дозволило Р.О. Литвиненку синхронізувати їх з кінцем раннього – початком розвиненого етапу могильників Подінців'я [Литвиненко 1994б]. Таким чином, саме ці комплекси визнавалися найбільш ранніми для зрубної культури Приазов'я і саме вони в часі слідуєть за похованнями культурного кола Бабине [Литвиненко 1994, с. 168; Отрощенко 2002, с. 17].

Синхронізація знахідок лобойківського металу з горизонтом скарбів *Órályi-Uriu-Domănești* (період VzC_2 – VzD , за П. Рейнеке) Карпатського басейну дозволила В.В. Отрощенку надійно датувати час фіналу БМЗК. Цей хронологічний рубіж, на думку дослідника, тепер представлений не тільки характерним комплексом металевих речей, але й виразним поховальним ритуалом на елітному рівні [Отрощенко 2001, с. 162]. Рубіж XIII – XII ст. до н.е., коли сформувалася білозерська культура, був заключною віхою для БМЗК і зрубної спільності в цілому [Отрощенко 1999, с. 191-194; 2001а, с. 70]. Згідно з В.А. Ромашком, «деструкція БМСК и, одночасно, сложеніе ББК происходит в хронологических рамках этапа прото-ББ (вторая половина XIII – начало XII вв. до н.э.), соответствующего формированию заключительного

культурно-хронологического горизонта бронзового века Евразии». Дослідник підкреслює, що спрямованість процесу культурогенезу, його темпи і динаміка матеріальної культури відбивають загальні для племен спільноти КВК тенденції. Вони проявляються у поширенні в середовищі нащадків БМЗК нових, відмінних від зрубних, форм кераміки, орнаментальних компонентів і композицій, зразків бронзових знарядь і зброї, зміні поховальної обрядовості. Одночасно відбувається витіснення зрубних культурних елементів новими, притаманними більш пізнім культурам заключного етапу пізньої бронзової доби [Ромашко 2013, с. 217].

Абсолютна хронологія могильників зрубної культури Північного Приазов'я знаходиться у повній відповідності з ^{14}C датами передуючих і наступних археологічних утворень. Так, згідно з Р.О. Литвиненком, існуючі ^{14}C дати формально окреслюють хронологічний діапазон для культурного кола Бабине загалом в межах 22 – сер. 18 ст. до Р.Х. Водночас пізні фази культурного кола Бабине (ІІБ-ІІІ етапи ДДБК) загалом є синхронними середньоевропейському періоду ВА_{2а}, або FD-ІІІ, або початку середньоєладського (МН-І), що мають абсолютні дати близько 2000 – 1800 BC cal (рис. 59) [Литвиненко 2009, рис. 180; 2009а, с. 22]. Найпізніші ж пам'ятки культурного кола Бабине, переважно локальні варіанти ДПБК, можуть синхронізуватися з петровською культурою (або петровським етапом алакульської культури), ^{14}C дати якої – 1940 – 1690 BC cal [Литвиненко 2009, с. 321].

Горизонт ПЗК регіону Середнього Дону – Сіверського Дінця та Нижньої Волги забезпечений радіовуглецевими датами в інтервалі 1900 – 1600 BC cal [Трифонов 2001, табл. 1-2]. Незначна серія ^{14}C дат для БМЗК Нижньої та Середньої Наддніпрянщини, а також Сіверського Дінця окреслює діапазон між 1524 – 1175 BC [Chernych 2003, tab. 1]. Водночас останні пакети дат по картамиському мікрорайону БМЗК дозволили понизити початкову дату цієї культури, принаймні, на сторіччя. За кістками тварин отримано п'ять радіовуглецевих дат із техногенної ділянки копальні Червоне озеро. За

середніми показниками калібровані дати вкладаються у XVI ст. до н.е. За ймовірності в одну сигму діапазон дат охоплює 1681 – 1447 pp. до н.е., а за ймовірності у дві сигми – 1741 – 1411 pp. до н. е. [Бровендер 2010, с. 92].

Матеріали БМЗК Середньої Наддніпрянищини контекстуально пов'язані з пам'ятками Малополовецького типу (Києво-Черкаська група Тшинецького культурного кола) [Лысенко 2005, с. 44], що дозволяє дослідникам екстраполювати тшинецькі дати на БМЗК (1600 – 1400 BC) [Chernych 2003, p. 334; Литвиненко 2009, с. 20-21].

Абсолютна хронологія наступного горизонту постзрубних культурних утворень (богуславсько-білозерської і отрадененської культур) належним чином відсікає верхню дату існування зрубної культури в досліджуваному регіоні. Згідно з В.А. Ромашком, формування ББК в Північному Приазов'ї відбувається в останні десятиліття XIII ст. до н.е. [Ромашко 2013, с. 212]. Пропонована В.А. Ромашком хронологія етапів ББК в цілому підтверджується наявними радіовуглецевими датами пам'яток пізнього бронзового віку Східної Європи [Ромашко, 2013, с. 208]. Запропоновані Я.П. Гершковичем хронологічні рамки третього періоду сабатинівської культури (друга половина XIII – початок XII ст. до н.е.) [Gerškovič, p. 62], представляються В.А. Ромашку найбільш прийнятними в плані синхронізації двох культурних феноменів заключного етапу пізньої бронзової доби Північного Причорномор'я – пізньосабатинівського (третього періоду) і раннього богуславсько-білозерського (прото-ББ). Безпосередньо чи опосередковано матеріали прото-ББ автор синхронізує з такими хронологічно близькими культурами, як пізня Ноуа, Кослоджень, сосницька, сусканська, черкаскульсько-федорівська та ін., із скарбами горизонту Уріу-Доманешті (BrC – BrD, за Рейнеке), культурою курганних поховань Дунаю та Угорщини, мікенським періодом SH III B, Троєю VII а. Відзначається, що подібний прото-ББ етап, що поєднує ознаки культури зрубного і постзрубного часу, виділяється поволзькими археологами (зрубно-хвалинський етап хвалинської культури) і датується XIII – XII ст. до н.е. [Ромашко, 2013, с. 209].

На Нижньому Дону і в Північно-Східному Приазов'ї поховання XII – X ст. до н.е. В.В. Потаповим були виділені в окремий постзрубний хронологічний горизонт (в пізніх роботах – отрадненська культура) [Потапов 1997, с. 128-129; 1998, с. 61-63 та ін.]. Отрадненська культура охоплює регіон Нижнього Дону, степового Передкавказзя і Нижньої Волги. На основі цього самобутнього в культурному відношенні утворення, сформованого на основі пізньозрубних пам'яток, на початку епохи раннього залізного віку складається чорногорівська культура [Потапов 2010, с. 23]. В.В. Потапов в результаті аналізу інвентарного фонду отрадненської культури фіналу доби бронзи виділив ряд своєрідних культурно-хронологічних виробів-маркерів, які з'являються ще до XII ст. до н.е. на великій території і продовжують існувати в фінальний період бронзового століття [Потапов 2007; 2010 б; 2016].

В цілому, як зазначають дослідники, ранні пам'ятки фіналу пізньої бронзи одночасні пам'яткам кінця пізнього елладського періоду (LN III C), синхронні з горизонтом центральноєвропейських скарбів Kurd-Kisapati-Cincu-Suseni (періоди SD за Хензелем та II НаА₁ за Рейнеке) і датуються XII – першою половиною XI ст. до н.е. [Куштан 2013, с. 176].

Використавши порівняльно-типологічний та природничі методи, Д.П. Куштан розробив хронологію основних етапів регіону Центральної України (Середнє Подніпров'я) в епоху пізньої бронзи (рис. 86). Враховуючи, що на сьогодні спостерігається неузгодженість традиційних дат пам'яток пізньої бронзи і каліброваних радіовуглецевих, автором наводяться обидва варіанти. Таким чином, хронологічні рамки «зрубно-сабатинівського» етапу визначаються XV-XIII ст. до н.е., що за новими каліброваними радіовуглецевими датами відповідає 1700 – 1300 рр. до н.е. В рамках самого «зрубно-сабатинівського» часу виділяється два етапи: БМЗК-I (XV – сер. XIV ст. до н.е.) – 1700 – 1500 рр. до н.е. і БМЗК-II (сер. XIV – XIII ст. до н.е.) – 1500-1300 рр. до н.е. [Куштан 2013б, с. 84, табл. 1]. Отримані дати не суперечать часу функціонування Донецького ГМЦ впродовж двох періодів БМЗСК (XV-XIII ст. до н.е.) [Отрощенко 2003а, с. 51], враховуючи ту

обставину, що населення цієї культури переважно споживало продукцію Донецького ГМЦ [Бровендер 2001, с. 13-16; Татаринов 1977, с. 192-207].

Спираючись на досить презентабельний пакет радіовуглецевих дат (37) поселенських, а також поховальних пам'яток бережнівсько-маївської зрубної культури Дніпро-Донського межиріччя, в тому числі й з території Донецького гірничо-металургійного центру, Ю.М. Бровендер перший період бережнівсько-маївської зрубної культури датує XVII (можливо кінцем XVIII ст. до н.е.) – XV ст. до н.е., а другий період – XV – XIII ст. до н.е. [Бровендер 2016, с. 18].

Підбиваючи підсумок наведеним фактам і враховуючи позитивний досвід попередників, можна стверджувати, що нижня межа існування зрубної культури Північного Приазов'я доволі надійно обмежується верхніми датами існування культурного кола Бабине. Пізні фази ДДБК загалом є синхронними середньоевропейському періоду ВА₂а, або FD-III, або початку середньоєладського (МН-I), що мають абсолютні дати близько 2000 – 1800 BC cal. Найпізніші ж пам'ятки культурного кола Бабине, переважно локальні варіанти ДДБК, можуть синхронізуватися з петровською культурою (або петровським етапом алакульської культури), ¹⁴C дати якої (1940 – 1690 BC cal). Абсолютна хронологія наступного горизонту близьких в часі культурних утворень (богуславсько-білозерської культури в західній частині дослідженого регіону і отрадненської культури в східній частині) належним чином відсікає верхню дату існування зрубної культури в досліджуваному регіоні (XIII – початок XII ст. до н.е.).

Таким чином, завдяки порівняльно-типологічному та природничим методам, а також методу екстраполяції з використанням предметів-хроноіндикаторів (бронзові ножі, жолобчасті скроневі підвіски у півтора оберти та персні зі спіральними шитками) хронологічні рамки зрубної культури Північного Приазов'я визначаються в межах 1700 – 1200 pp. до н.е.

Вибудована схема відносної та абсолютної хронології зрубної культури Північного Приазов'я зведена до таблиці 23.

5.3. Культурогенеза та фінал зрубної культури Північного Приазов'я

До питань, пов'язаних з появою і початковим етапом розвитку зрубної культури у Північному Приазов'ї та басейні Сіверського Дінця, неодноразово звертався у своїх працях Р.О. Литвиненко [Литвиненко 1993; 1994; 1995; 1999]. На думку дослідника, в Приазов'ї немає яскравих пам'яток покровського типу, які розглядаються в якості перехідного і найбільш раннього пласта формування зрубної культури. Тут представлено вже сформовану зрубну культуру, в найбільш ранніх пам'ятках якої фіксуються лише окремі покровські елементи [Литвиненко 1994б]. У Північному Приазов'ї відомо лише кілька поховань з розмитими покровським рисами в обряді й інвентарі, які, «очевидно, соответствуют по времени концу раннего – началу развитого этапа могильников Подонцовья. Но именно эти комплексы являются наиболее ранними для срубной культуры Приазовья, следующими по времени за КМК» [Литвиненко 1994, с. 172].

Особливу увагу автор звертає на ту обставину, що найвиразніші з цих комплексів, порівнювані з покровськими старожитностями, територіально тяжіють до північного сходу, звідки поширювалися пам'ятки покровського типу. Це вкотре підтверджує тенденцію поступового послаблення покровського імпульсу в західному напрямку, що неодноразово зазначалося в літературі [Литвиненко 1995, с. 81; 1999, с. 21; Шарафутдинова 1993, с. 89; 1995, с. 100; Отрощенко 2013, с. 162]. Аналіз поховань покровського типу дозволив дослідникові дійти висновку, що ці комплекси фіксують не короткочасний хронологічний зріз, а охоплюють значний проміжок часу. При цьому більш ранні поховання є майже аналогічними класичним пам'яткам покровського типу, а пізні, до яких належить більшість виявлених тут комплексів, при збереженні окремих покровських рис, характеризуються сформованими зрубними поховальними традиціями [Литвиненко 1995, с. 79].

До проблеми культурогенези зрубної культури Північного Приазов'я звертався у своїх працях і В.О. Самар. Так, покровська культура (за термінологією автора), будучи на території Приазов'я периферійною, «несет в

себе черты одновременной ей КМК и формирующейся срубной» [Самар 1998, с. 75]. У межах Приазовської височини поховання з «покровськими» і «покровсько-багатоваляковими» рисами перекривають саме ранні бабинські комплекси. Пізні бабинські комплекси і поховання «покровської» культури в Північному Приазов'ї зближуються північною орієнтацією і слабо скорченим положенням померлих, деякими формами і орнаментальними композиціями кераміки, а також положенням рук при похованні. Дослідник відзначає також, що на зміну валику в «покровській» культурі приходять грубі розчоси, краплеподібні і фігурні наколи на посуді, при цьому зберігається ідея рельєфності орнаменту. З'являються нові види прикрас і зброї [Самар 1998, с. 82].

Існування так званих перехідних, «покровсько-зрубних» поховань пояснюється Е.С. Шарафутдиноюю відносно плавною і поступовою еволюцією пам'яток покровського типу в зрубну культуру, що ускладнює їх точну культурну атрибуцію. Основною культурною ознакою чи критерієм для їх виділення автором визнається кераміка (будь-які покровські деталі у формі або орнаменті), оскільки інші категорії виробів в пізніх пам'ятках покровського типу зустрічаються рідко [Шарафутдинова 1995, с. 103].

При виділенні комплексів покровського типу на Сіверському Дінці Р.О. Литвиненко вирішальну роль також надавав кераміці. В цілому, на думку дослідника, в пізніх покровських комплексах з'являється кераміка, що вирізняється певною аморфністю, за формою і орнаментом вже нагадує посуд розвиненої зрубної культури, але ще зберігає деякі характерні особливості покровських посудин [Литвиненко 1995, с. 73-74].

Враховуючи досвід попередників [Литвиненко 1994б; 1999] і спираючись на розроблені критерії пам'яток покровського типу сусідніх регіонів (Сіверський Донець і Нижня Донщина), автор спробував виділити і охарактеризувати найдавніші пам'ятки зрубної культури Північного Приазов'я. Проведена робота показала, що найраніші приазовські поховання зрубної культури також характеризуються певними покровськими рисами: поховання в

грунтових ямах, перекритих деревом, рідше каменем; лівобічне слабо або середнє зібгане положення; орієнтація в північний сектор; в керамічному комплексі виділяється серія посудин, що відрізняється цілим рядом архаїчних рис, висхідних до покровських традицій; бронзові ножі зі слабо вираженими виїмками, що намічають ромбічне перехрестя [порівн.: Литвиненко 1994б; 1999].

З іншого боку, можна стверджувати, що обрядово-інвентарний комплекс найбільш ранніх приазовських поховань зрубної культури в рівній мірі також характеризується певним набором рис, що відображають автохтонну бабинську традицію (позиція рук, орієнтація небіжчиків, пережитки в матеріальному комплексі тощо).

Виходячи з того, що орієнтації в північний сектор традиційно пов'язуються з похованнями покровської зрубної культури, нами окремо по Приазов'ю та Донецькому Кряжа були укладені гістограми орієнтацій. Отримані результати відобразили кількісні, а в цілому і якісні, відмінності між поховальними пам'ятками. Доля північних відхилень в обох регіонах виявилася приблизно однаковою, східний сектор дещо переважав в орієнтації приазовських поховань. Враховуючи той факт, що пізній пласт пам'яток культурного кола Бабине (ДДБК) характеризується орієнтацією в східний сектор і лівобічним положенням померлих [Литвиненко 2009 с. 72], дана тенденція видається не випадковою. Таким чином, зрубні старожитності Північного Приазов'я посідають своєрідне проміжне положення між областями з переважанням північних і східних відхилень в орієнтації похованих.

Зіставлення двох підобластей Північного Приазов'я (Донецький кряж і Приазов'я) за показником «поза рук» кількісних і якісних відмінностей між ними майже не виявило. Єдина відмінність – шосту позицію (L J) було зафіксовано винятково у похованнях, досліджених на теренах Приазовської низовини і височини (рис. 45). На досліджуваній території така позиція рук була характерною для бабинських поховань раннього хронологічного горизонту ДДБК [Литвиненко 2009, с. 73, табл. 2,4]. Слід зазначити, що спільне

картографування вищевказаних поховань і поховань з покровськими рисами показало деяку розбіжність ареалів їх поширення (рис. 47). У цілому спостерігається близькість приазовських показників нижньодніпровським і донецьким, де відсоток відхилень від провідної позиції дорівнює відповідно 30% і 31% [Отрощенко 1981, с. 114; Литвиненко 1994, с. 197].

Картографія приазовських курганних могильників культурного кола Бабине свого часу дозволила виявити цікаву ситуацію. Попри значну щільність досліджених могильників, поховання бабинської культури повністю відсутні в приморській смузі Азовського моря шириною близько 30 км. Диференційоване картографування пізніх бабинських поховань виявило повну їхню відсутність в басейнах Єланчиків і Кальміусу, крім верхньої течії. Подібна ситуація відзначається дослідниками і щодо поселенських пам'яток. Таким чином, поява в Приазов'ї пам'яток кінця раннього – початку розвиненого етапів зрубної культури, відомих за матеріалами курганних могильників, пояснюється наявністю «лакуни», що утворилася [Санжаров 1993, с. 24-25].

Як зазначає Р.О. Литвиненко, «просування на Нижню Донщину й Сіверськодонецчину абашевсько-покровських племен обумовило суттєвий відтік бабинського населення з сусіднього Азово-Донецького регіону на захід, у Наддніпрянщину, де в цей період спостерігається значна концентрація відповідних пам'яток. Реальність покровської загрози для наддніпрянського населення засвідчується відкриттям у Присивашші підбійної могили пізнього етапу ДПБК, небіжчика з якої було вбито стрілою» [Литвиненко 2009б, с. 72-73; Отрощенко, 2001, с. 96, рис. 17, 4-6]. Таким чином, автор приходять до висновку, що «покровська експансія» на захід спричинила процес, який зрештою привів до відходу з історичної арени культур бабинського кола і утворення на їх підґрунті культур пізньобронзового віку» [Литвиненко 2009б, с. 73].

У зв'язку з останнім зауваженням буде цікаво відзначити, що серед приазовських зрубних комплексів є одне поховання, досліджене біля с. Полкове Волноваського р-ну Донецької обл. (к. 3 п. 1), що здійснене в поховальній

споруді у формі підбою. Можна припустити, що ця особливість типу поховальної споруди також відображає автохтонну бабинську традицію (ДПБК). Зіставлення ДПБК з ДДБК за показником «тип поховальної споруди» дозволило Р.О. Литвиненку виявити між ними суттєві розбіжності на рівні форм і пропорцій ямних споруд: для ДДБК типовими є прямокутні споруди середніх і коротких пропорцій, тоді як для ДПБК – овальні й підпрямокутні ями видовжених і середніх пропорцій. Водночас для останньої не менш показовою є споруда у формі підбою, що трапилася трохи менш ніж у половині випадків (45,5%), тоді як для ДДБК вона виступає винятком (2,5%) [Литвиненко 2009, с. 147]. Підбійний тип поховальної споруди розглядається автором в якості одного з критеріїв для диференціації пізніх комплексів ДДБК і ДПБК та своєрідної візитівки захоронень дніпро-дністровського варіанту ДПБК [Литвиненко 2014, с. 29].

Зазначається, що «переважна більшість території Лівобережної України, зокрема і Приазов'я, входила до ареалу ДДБК. Проте на цих теренах також відомі пам'ятки дніпро-дністровського степового варіанту ДПБК, які тяжіють до Наддніпрянщини. Загалом ареал цього локального варіанту, що його окреслено на підставі картографії діагностичних курганних поховань, обмежується ... на сході лівобережним Дніпровським Надпоріжжям та Дніпро-Молочанським межиріччям. Східніше окреслених кордонів, у Надазов'ї та прилеглих районах правобережжя Сіверського Дінця, кількість комплексів ДПБК різко спадає» [Литвиненко 2014, с. 28].

Враховуючи дещо пізнішу появу зрубної культури у Північному Приазов'ї, порівняно з регіоном Сіверського Дінця [Литвиненко 2009, с. 19], де стратиграфічна ситуація дозволила припустити синхронність пам'яток покровського типу та пізньої бабинської культури, Р.О. Литвиненку не вдалося впевнено синхронізувати названі горизонти в досліджуваному регіоні [Литвиненко 1999, с. 21]. У якійсь мірі прояснити ситуацію щодо часу появи зрубної культури у Північному Приазов'ї можна, звернувшись до матеріалів поселенських пам'яток.

Особливе значення для розуміння процесу складання зрубної культури в досліджуваному регіоні мають побутові пам'ятки, досліджені в Приазов'ї. Вперше питання про можливість контактів «ранньозрубного» і «багатоваликового» населення за поселенськими матеріалами Приазов'я було порушене О.Г. Шапошніковою, якою в середині 1960-х рр. були проведені дослідження багаточарового поселення Роздольне в середній течії р. Кальміус [Шапошнікова 1965]. Матеріали четвертого горизонту поселення авторкою були визначені як ранньозрубні. Тут було зафіксовано спільне залягання кераміки «ранньозрубної» і «багатоваликової» традицій. Застосування каменю в домобудівництві також розглядалося автором як вплив місцевої традиції. Таким чином, О.Г. Шапошнікова припустила, що «в Северном Приазовье срубная культура сформировалась на основе КМК и восточного компонента» [Шапошнікова 1970, с. 147-150].

Незабаром на підставі матеріалів донецьких поселень Т.О. Шаповалов дійшов висновку, що під впливом «абашевського» (покровського) населення місцевий «багатоваликовий» етнос на певному етапі набуває «багатоваликово-абашевського» вигляду. На користь цього може свідчити не тільки спільне залягання кераміки на ряді поселень, але також наявність певної кількості синкретичної кераміки, що поєднує «багатоваликові» і «абашевські» риси [Шаповалов 1979, с. 71-72]. У 1980-х – 1990-х рр. В.М. Горбовим і А.М. Усачуком на теренах Приазовської низовини були проведені масштабні стаціонарні дослідження зрубних поселень. На поселенні Безіменне-І був відкритий комплекс, який характеризується покровськими ознаками, що дозволило авторам віднести його до першого горизонту поселень Північно-Східного Приазов'я [Горбов 1996]. Однак тут не була зафіксована присутність бабинського компонента. Це дозволило припустити, що на пізньому своєму етапі носії бабинської культури полишають посушливу Приазовську низовину, але одночасно продовжують жити на височині з її більш м'яким кліматом [Горбов 2000, с. 55; 2001а, с. 156; Литвиненко 1994б, с. 29].

Звернувшись до матеріалів розкопок 1960-х рр. О.Г. Шапошникової і провівши власні комплексні стаціонарні дослідження на поселенні Роздольне, В.М. Горбову і А.М. Усачуку вдалося надалі підтвердити припущення О.Г. Шапошникової про можливість контактів «ранньозрубного» і «багатоваликового» населення. В цілому, особливості керамічного комплексу поселення дозволили авторам розкопок співвіднести його з виділеною в Північно-Східному Приазов'ї групою поховальних пам'яток з покровськими рисами, вираженими в «розмитому вигляді». Крім того, при оцінці можливості міжкультурних контактів особливу увагу було приділено наявності синкретичної кераміки, що відображає бабинську і покровську керамічну традиції [Горбов 2001а, с. 181; Литвиненко 1999, с. 19]. Проте В.М. Горбов і А.М. Усачук, на відміну від О.Г. Шапошникової, появу у «багатоваликівців» на пізньому етапі стаціонарних жител з облицьованими каменем стінами, пов'язують зі впливом прийшлого «ранньозрубного» населення [Горбов 2001а, с. 194]. Застосування каменю в житлобудівництві «ранньозрубно-багатоваликовського» горизонту пов'язується зі східною традицією [Горбов 1997], а сам комплекс Роздольного цього часу також відноситься до першого горизонту поселень Північно-Східного Приазов'я [Горбов 1996]. В цілому, «раннесрубно-многоваликовский» (за термінологією авторів – В.3) горизонт Роздольного, згідно з теорією двох ліній розвитку зрубної культури В.В. Отроценка, розглядається авторами в контексті формування БМЗК на основі бабинських пам'яток, під впливом покровського імпульсу [Горбов 2001а, с. 194; Отроценко 2001, с. 83].

Таким чином, приазовські поселенські матеріали, порівняно з Наддніпрянщиною, свідчать про раннє проникнення східного населення в регіоні. Особливості домобудівництва і керамічного комплексу поселення Роздольне дозволили авторам розкопок віднести його до кінця «пізньопокровського – початку ранньозрубного» часу, а хронологічні маркери і аналіз кераміки – синхронізувати з пізньою бабинською культурою [Горбов 2001, с. 220]. Носії зрубної культури вже на самому ранньому етапі освоюють

приазовські степи: на Приазовській низовині вони займають практично порожні землі, а на височині – вступають в контакт з носіями бабинської культури.

На цьому тлі цілком закономірними виглядають спроби дослідників, спираючись на матеріали археології та палеогеографії, визначити найбільш оптимальні шляхи, якими здійснювалося проникнення покровського населення до приазовських степів. Так, В.В. Отрощенко припустив, що за доби пізньої бронзи між Доном і Сіверським Дінцем обмін і пересування, зокрема міграції ранньозрубних (покровських) племен, здійснювалися за двома напрямками (рис. 89). Перший напрям пов'язаний зі шляхом, що проходив від Дону вздовж р. Біла і вздовж неї на р. Айдар. Другий шлях – від Дону вздовж р. Тиха Сосна на р. Валуй і р. Оскіл [Отрощенко 1995, с. 18-19].

В пізньозрубний час просування зрубних племен на захід В.А. Ромашко пов'язує з напрямками, що продовжують намічені вище шляхи. Перший напрямок пов'язував Нижнє Подінців'я і Північно-Східне Приазов'я зі степовою зоною Лівобережної України. Однак дослідником відзначаються деякі труднощі у визначенні в більшості випадків конкретних географічних прив'язок шляхів пересування, враховуючи широкий діапазон зручних для пересування рівнинних ділянок на цій території і відсутність серйозних водних перешкод. Один з таких шляхів, згідно з В.А. Ромашком, міг проходити вздовж р. Вовчої. Цей шлях пов'язував Приазов'я та басейн р. Самари, чим пояснюється близькість керамічних комплексів нижнього горизонту поселень Богуславського археологічного мікрорайону і Обіточної-12. Ще один шлях проходив уздовж північного узбережжя Азовського моря в напрямку переправи через Буго-Дніпровський лиман [Ромашко 2013, с. 221]. Цей шлях, на думку ряду дослідників, наприкінці бронзового і в ранньому залізному віці був частиною континентальної магістралі, що зв'язує південні райони Північного Причорномор'я з Поволжям і Приураллям [Копылов 1994, с. 91; Ромашко 2013, с. 221]. Другий напрямок передбачає наявність у бронзовому віці шляхів, що проходили по межиріччю річок Самара і Оріль, що зв'язують басейн Сіверського Дінця з Подніпров'ям [Ковалева 1981, с. 3; Ромашко 2013, с. 221].

Згідно з Е.С. Шарафутдиноюю, «хронологическая позиция памятников покровского типа (ППТ) выяснена достаточно определенно. Они следуют за памятниками заключительной эпохи средней бронзы и предшествуют срубным. Среднедонская катакомбная культура и связанные с ней памятники КМК были сменены покровским культурным типом». Така послідовність підтверджується випадками прямої стратиграфії, що неодноразово простежені на Сіверському Дінці та Нижньому Дону. При цьому автором відзначається «определенное взаимовлияние поздней КМК и вытесняющих ее ППТ; это происходило при стыковке обеих культурных групп, а также в связи с их пограничным расположением в результате смены и вытеснения первых (КМК) вторыми (ППТ)» [Шарафутдинова 1995, с. 103-104]. У свою чергу, численні стратиграфічні спостереження дозволили В.В. Отрощенко дійти висновку, що фізичні контакти між носіями бабинської культури і покровської зрубною культури мали місце. При цьому місцеве населення явно перебувало в підлеглому положенні щодо прийшлого. Далі автор доходить висновку, що «потомки КМК под влиянием покровского населения изменили свой погребальный ритуал, а не восприняли механически обряды покровских пришельцев. Последние же, составляя этническое меньшинство, со временем перешли на обряд БМСК и окончательно растворились в местном окружении» [Отрощенко 2001, с. 152].

На думку Р.О. Литвиненка, у Північному Приазов'ї та Нижній Наддніпрянщині в окреслений період спостерігається наступна ситуація. Старожитності ПЗК у регіоні відсутні, тому в курганній стратиграфії спостерігається слідування за бабинськими ранніх комплексів БМЗК [Литвиненко 1999, с. 19-21]. Враховуючи хронологічний пріоритет ПЗК перед БМЗК, надійно підтверджений стратиграфією могильників і поселень, а також типологією знахідок, автор доходить висновку про певне запізнювання процесу зміни бабинської культури зрубною в Дніпро-Донецькому регіоні, порівняно з Доно-Донецьким. Загальна послідовність культурних змін наприкінці середньої – початку пізньої бронзи в розглянутому регіоні, згідно з Р.О. Литвиненком,

має наступний вигляд: пізньокатакомбна культура (переважно дніпро-азовська / інгульська, менше бахмутська) → бабинська (ДДБК III + ДПБК) → зрубна (БМЗК) [Литвиненко 2009, с. 19].

Стратиграфічні колонки курганів Надпоріжжя дозволили В.В. Отрощенко розглядати поховальні комплекси в контексті послідовної зміни археологічних культур: ДДБК – ПЗК – БМЗК з визнанням факту певної синхронізації відносно пізніх поховань ПЗК з ранніми похованнями БМЗК. Ці культурні горизонти відображають послідовність процесів перехідного періоду в епоху пізньої бронзи. Зокрема, простежується процес трансформації ДДБК в БМЗК за участю ПЗК. Принципово важливим, на думку дослідника, є присутність виразних покровських елементів на початковому етапі епохи пізньої бронзи. Однак, судячи з наявних матеріалів, покровський вплив мав місце лише на пізньому, заключному етапі ДДБК [Отрощенко 2013, с. 164].

Деякі особливості обрядово-інвентарного комплексу курганів Надпоріжжя, на думку дослідника, в цілому не суперечать більш ранній даті поховань ПМЗК і дають можливість говорити про участь її носіїв у формуванні БМЗК на території Дніпровського Лівобережжя. Водночас, ці матеріали дозволили чітко окреслити межі проникнення на захід окремих покровських проявів. Своєрідність існуючої картини взаємопроникнення культурних традицій В.В. Отрощенко пояснюється складним процесом трансформації ДДБК у БМЗК на теренах Дніпровського Лівобережжя. Роль каталізатора тут виконали відносно нечисленні групи носіїв ПЗК. Таким чином, в Нижньому Придніпров'ї та Надпорожжі мала місце не послідовна зміна культур (ДДБК – ПЗК – БМЗК), а накладення покровських рис на пізній пласт пам'яток культурного кола Бабине [Отрощенко 2013, с. 165]. Згідно з В.В. Отрощенко, бабинський субстрат для формування БМЗК визнається базовим від Дніпра до Волги. Другою важливою складовою формування БМЗК визнається населення ПЗК, яке проникло до степу на першому етапі свого розвитку. При цьому підкреслюється, що БМЗК сформувалася саме в зоні покровських проникнень і впливів [Отрощенко 2001, с. 155; 2002, с. 20] (рис. 88-90).

Все це є надзвичайно важливим для розуміння культурних та міграційних процесів, а також історичних доль носіїв зрубної культури Північного Приазов'я за доби пізньої бронзи. Однак з приводу покровського компонента в Наддніпрянщині та бачення В.В. Отрощенко процесу формування БМЗК в Дніпровському Лівобережжі – за участі місцевої ДДБК і східного покровського компонента – вважаємо за необхідне наголосити на відмінності «механізмів» зрубної культурогенези на Дінці, у Приазов'ї та Наддніпрянщині. З урахуванням тенденції поступового послаблення покровського імпульсу в західному напрямку [Литвиненко 1995, с. 81; 1999, с. 21; Шарафутдінова 1993, с. 89; 1995, с. 100; та ін.] та того факту, що у Північному Приазов'ї та Нижній Наддніпрянщині в окреслений період старожитності ПЗК відсутні, в курганній стратиграфії спостерігається слідування за бабинськими ранніх комплексів БМЗК [Литвиненко 1999, с. 19-21], можна говорити про певне запізнювання процесу зміни бабинської культури зрубною в Дніпро-Донецькому регіоні, порівняно з Доно-Донецьким.

Особливу увагу дослідників також традиційно привертало питання, пов'язані з визначенням верхніх хронологічних меж зрубної культури на теренах Лівобережної України та Північного Приазов'я зокрема – рубежів, які маркують зникнення або трансформацію зрубної культури в нові культурні утворення заключного етапу пізнього бронзового віку. У зв'язку зі загальним прогресом знань про добу пізньої бронзи Східної Європи і постійним поповненням джерельної бази неодноразово змінювалися і уявлення про конкретний археологічний зміст пізньозрубних і постзрубних племен. Розгорнута історіографія та аналіз різних точок зору з даної проблематики були наведені в монографічному дослідженні В.А. Ромашка, присвяченому заключному етапу пізнього бронзового віку Лівобережної України [Ромашко 2013].

Особливістю варіантів у вирішенні питання про хронологію і культурну складову заключних етапів існування зрубної спільності є те, що більшість їх ґрунтується переважно на стратиграфії поховальних пам'яток. В історіографії

поступово затверджується положення про припинення існування зрубної культури в XIII – XII ст. до н.е. [Ковалева 1981, с. 16-32; Березанская 1982, с. 39-40; Чередниченко 1986, с. 44-82; Литвиненко 1994, с. 168; 1999, с. 4-23; Отрощенко 2001, с. 160-162]. Найбільш обґрунтований сучасний підхід до вирішення питань походження, розвитку та зникнення культур зрубної спільності, заснований на принципах «короткої» концепції, запропонований В.В. Отрощенко. Концепція розроблена в контексті періодизації культур середньої і пізньої бронзи Східної Європи, в якій, зокрема, висвітлюються питання формування та хронології культур постзрубного часу [Отрощенко 2001; 2002; 2003].

На завершальному етапі розвитку БМЗК, згідно з В.В. Отрощенко, відбувається відхід від традиційного поховального ритуалу, що неминуче вело до втрати культурної ідентичності, а в археологічному плані – до зникнення зрубної культури [Отрощенко 2001, с. 162]. Автор послідовно доводить, що в епоху фінальної бронзи немає жодного поховання з ознаками обряду БМЗК, а, отже, немає і такої культури. Населення в степу сильно скорочується, проте не зникає зовсім. На окремих поселеннях життя тривало, але вже в іншому культурному середовищі і часі. [Отрощенко 2002, с. 22].

Таким чином, якщо виходити з методологічного принципу, що найважливішою ознакою археологічної культури є більш-менш стандартизований поховальний обряд, мало змінюваний у часі, то приазовські поховання заключного етапу пізньої бронзової доби репрезентують іншу культуру, оскільки багато з них демонструють обрядові риси, не типові для зрубної культури. Це питання докладно вивчено В.В. Потаповим за матеріалами Нижнього Дону та О.С. Пробийголовою за матеріалами нижньої течії Сіверського Донця та Донецького кряжа [Потапов 2010; Пробийгорова 2012; 2017, с. 114-152]. Пізні стратиграфічні горизонти приазовських поселень, які дослідники відносять до пізньої зрубної культури, можна визнати «постзрубними», зі зникненням зрубного курганного обряду в Північному Приазов'ї зникає і сама зрубна культура.

Під впливом ідей В.В. Отроценка також В.А. Ромашко поступово приходять до висновку, що в епоху фінальної бронзи в Північному Приазов'ї поселення продовжують існувати вже в рамках виділеної їм богуславсько-білозерської культури (ББК) [Ромашко 2013, с. 28]. Формування ББК відбувається в XIII ст. до н.е., у всякому разі, згідно з В.А. Ромашком, в останні десятиліття цього століття вже існують пам'ятки нової культури, відмінні від пам'яток другого періоду БМЗК по наявності виразних серій кераміки інноваційного вигляду. При цьому БМЗК розглядається автором як генетична підоснова нового культурного утворення [Ромашко 2013, с. 212].

На думку В.В. Отроценка, можливість оперувати закритими комплексами, які в змозі забезпечити більшу надійність висновків, дають саме поховальні пам'ятки [Отроченко 2001, с. 161]. Для пам'яток лівобережного Дніпра та Приазов'я деякі успішні кроки по виділенню поховань фінального етапу зрубної культури були зроблені дослідниками ще в 80-х рр. минулого сторіччя [Гаврилюк 1982; Отроченко 1987]. У розробці даної проблематики значне місце належить дослідженням Е.С. Шарафутдінової, яка на матеріалах Нижнього Дону і степового Прикубання виділила ряд поховань, що містять ножі «білозерського типу» [Шарафутдінова 1991а; 1991б].

У середині 1990-х рр. Ю.Б. Полідович і В.В. Циміданов на підставі стратиграфічних даних зробили спробу датувати часом білозерської культури (XII – X ст. до н.е.) зрубні поховання верхнього стратиграфічного горизонту з поховальним обрядом і керамічним комплексом, характерними для БМЗК. Авторами пізні поховання другого періоду БМЗК були синхронізовані з комплексами білозерської культури [Полидович 1996, с. 44-46]. Проте ні в одному з розглянутих поховань подібний посуд в комплексі з артефактами, характерними для білозерської культури, не був виявлений. Пізніше В.В. Потаповим на Нижньому Дону і в Північно-Східному Приазов'ї поховання XII – X ст. до н.е. були виділені в окремий постзрубний хронологічний горизонт [Потапов 1997, с. 128-129; 1998, с. 61-63]. Згодом В.В. Потапов в результаті детального аналізу у своєму дисертаційному дослідженні

«Памятники финальной бронзы Нижнего Подонья» приходиться до загального висновку про приналежність цих пам'яток до окремої отрадненської культури, тим самим підвівши підсумок своїм багаторічним дослідженням [Потапов 2010]. Проведений В.В. Потаповим аналіз дозволив виділити дві обрядові групи. Кількісно переважає перша група, яка характеризується перш за все орієнтацією небіжчиків головою у східний сектор, середньо зібганим станом померлих на правому або лівому боці за помітного переважання останньої позиції. До другої групи віднесені поховання з південною, південно-західною і західною орієнтацією небіжчиків [Потапов 2010, с. 14-19]. Однак і після цього дана тема в контексті дискусії про верхню межу зрубної культури не втратила свою злободенність. Дискусія продовжилася на сторінках Донецького археологічного збірника.

У своїй статті В.А. Підобід, А.М. Усачук і В.В. Циміданов призводять нову аргументацію на користь високих дат зрубної культури, розглядаючи «фінальнобронзові» поховальні пам'ятки в якості останніх поховань зрубної спільності. У результаті проведеного дослідження авторами було зроблено коригування списку поховань епохи фінальної бронзи за рахунок залучення нових комплексів з території Лівобережної України, Подоння, Передкавказзя і Нижнього Поволжя. Був переглянутий статус виділених раніше В.В. Потаповим двох обрядових груп (отрадненська культура). Залежно від орієнтування і положення похованих, було запропоновано виділити чотири групи. Провівши аналіз виділених обрядових груп, автори об'єднують їх у два масиви, які інтерпретуються як різнокультурні. Поховання першого масиву відносяться дослідниками до зрубної культури, а за комплексами другого масиву пропонується залишити статус окремої «отрадненської» культури. При цьому культура позбавляється статусу автохтонної, а її походження зв'язується з міграцією східного населення. На думку авторів, взаємодія різних груп, однією з яких були носії «фінальнозрубної» культури, ймовірно, і породила ту обрядову строкатість в орієнтуванні і позах похованих, яку демонструють

поховання фіналу бронзи, виявлені на схід від Дніпра [Подобед 2012, с. 194-245].

Дійсно, на думку Я.П. Гершковича, до початку «білозерського» періоду в Східній Україні, на поселеннях з'являються групи кераміки західного (пізньосабатинівського), східного і північно-східного походження, які автор представляє як багатокомпонентні, зіставні з різнокультурними керамічними комплексами. Що ж стосується поховань, то міграційна трансформація могла позначитися і на поховальному обряді, могли бути сприйняті місцеві похоронні традиції, особливо, якщо процес інфільтрації відбувався не в короткі терміни, а був розтягнутий у часі [Гершкович 1998, с. 75-76]. У Північному Приазов'ї кераміка, що відображає контакти зі східними культурами, неодноразово була простежена і на поселенських комплексах [Горбов 1995; 1996].

Дещо пізніше В.А. Підобід, А.М. Усачук і В.В. Циміданов підтвердили свою прихильність гіпотезі, розробленій В.М. Горбовим, що на території Північно-Східного Приазов'я в XII – X ст. до н.е. продовжувала існувати зрубна культура, досить скептично поставившись до думки про культурну зміну в Приазов'ї в XII ст. до н.е. Проблему обрядової строкатості приазовських поховань заключного етапу доби пізньої бронзи автори запропонували розглядати під кутом зору циклічних теорій. Виходячи з вищезазначеного, автори вважають більш коректним щодо поховань кінця епохи бронзи досліджуваного регіону використовувати термін «фінальнозрубні». «Постзрубними» ж пропонується називати чорногорівські пам'ятки (а на лівобережжі Сіверського Дінця – бондарихінські) [Підобід 2014, с. 94, 101].

В.В. Отрощенко також порушив проблему виділення поховальних комплексів епохи фінальної бронзи на Лівобережжі України (на схід від р. Молочної) і проблему контактів населення отрадненської і білозерської культур в контексті поховального ритуалу [Отрощенко 2012]. Дещо пізніше, повернувшись до вищезазначеної дискусії, В.В. Потапов, порівнявши ще раз матеріали поховань I і II груп, простежив риси, що їх об'єднують: виключно

впускний характер поховань; поєднання положення на лівому і правому боці при абсолютному домінуванні положення на лівому боці; одні й ті ж варіанти положення рук; наявність м'ясної напутньої їжі; присутність посуду в похованнях обох груп і розташування його в більшості випадків перед обличчям похованого. Незважаючи на деякі відмінності між зазначеними групами, основні риси поховального обряду, локалізація обох обрядових груп в рамках одного ареалу, специфіка кераміки дозволили В.В. Потапову стверджувати, що всі ці явища укладаються в рамки однієї отрадненської культури. Автор приходиться до висновку про те, що поховання фінальної бронзи України та поховання першої обрядової групи отрадненської культури – явища, безсумнівно, близькі, але, тим не менш, різнокультурні. Слідом за В.В. Отрощенком, Я.П. Гершковичем і В.А. Ромашком В.В. Потапов схильний відносити східноукраїнські поховання кінця епохи бронзи до постзрубної групи [Потапов 2013, с. 240-254].

В свою чергу висловимо підтримку ідеї виділення В.В. Потаповим отрадненської культури епохи фінальної бронзи, генетично пов'язаної з БМЗК і синхронної білозерській. Ще раз наголосимо, що приазовські поховання заключного етапу пізньої бронзової доби репрезентують іншу культуру, оскільки демонструють обрядові риси, не типові для зрубної культури.

Після зникнення ПЗК населення БМЗК розвивалося ще протягом двох століть, що дозволило В.В. Отрощенку припустити, що теоретично вона могла увібрати в себе певну частку носіїв зниклої ПЗК, хоча об'єктивних свідчень такого процесу немає. На думку автора, завершення розвитку БМЗК пов'язано з процесом дроблення протоіранської гілки зрубної спільності, до якої належить населення цієї культури. Цей процес також визначається лінгвістами кінцем II тис. до н.е. На думку В.В. Отрощенка, в епоху різкої зміни клімату в степовій смузі Східної Європи мало місце істотне скорочення населення, пов'язане з міграцією протомідоперсів на південь. Саме в цей час присутність зрубного населення фіксується на схід від Каспійського моря і в Надкубанні. Рух до Іранського нагір'я в такій ситуації міг здійснюватися уздовж обох берегів

Каспію – через Копет-Даг і Дербентські ворота. У підсумку свого дослідження автор намічає три головні напрями відтоку населення зі степової зони (закаспійський, чорноморсько-каспійський; західно-чорноморський, пов'язаний з рухом «народів моря») [Отрощенко 1991а, с. 72; 2002, с. 22-27].

У «білогрудівсько-білозерський» час низкою дослідників також зазначається рух (міграції або інвазії) культур в меридіональному напрямку: малобудковсько-бондарихінської з Подінців'я і білозерської з Північно-Західного Причорномор'я. До цього ж періоду відноситься час завершення функціонування Донецького гірничо-металургійного центру [Куштан 2013, с. 84]. В якості основної причини таких міграційних процесів називається завершення періоду кліматичного оптимуму, який настав наприкінці суббореалу і викликав похолодання і засуху внаслідок аридизації клімату, що в підсумку призвело до зміщення природно-кліматичних зон [Гершкович, 1998. с. 81; Отрощенко 2002, с. 25; Ромашко, 1986. с. 132-134].

Міграційна трансформація не могла не позначитися і на поховальному обряді зрубних племен, що населяли приазовські степи, особливо якщо процес інфільтрації відбувався не миттєво, а мав деяку протяжність в часі. Таким чином, на завершальному етапі розвитку зрубної культури в Північному Приазов'ї відбувається відхід від традиційного поховального ритуалу, що неминуче вело до втрати культурної ідентичності, а в археологічному плані – до зникнення самої культури. Зі зникненням зрубного курганного обряду в досліджуваному регіоні на рубежі XIII – XII ст. до н.е. зникає і сама зрубна культура. Населення в приазовських степах, значно скоротившись, не зникає повністю, на окремих поселеннях життя тривало, але вже в іншому культурному середовищі. Формування на зрубній генетичній підоснові в XIII ст. до н.е. нових культурних утворень (богуславсько-білозерської і отрадненської культур) знаменувало собою фінал зрубної культури в досліджуваному регіоні.

Висновок до 5 Розділу. У Північному Приазов'ї зрубна культура представлена у вже сформованому вигляді, в найбільш ранніх комплексах якої фіксуються окремі покровські риси чи прояви. Стратиграфічні спостереження фіксують перекривання бабинських горизонтів комплексами з покровськими елементами. Підтверджується тенденція поступового ослаблення покровського імпульсу при просуванні в західному напрямку. У культурно-історичному плані появу зрубної культури в Північному Приазов'ї ми пов'язуємо з просуванням в цей регіон носіїв пам'яток покровського типу (абашевсько-покровських племен) через басейн Сіверського Дінця й Нижню Донщину за активної участі автохтонного бабинського населення.

Тут мала місце не послідовна зміна культур (бабинська (ДДБК III + ДПБК) – ПЗК – БМЗК), а накладення покровських рис на пізній пласт пам'яток культурного кола Бабине. Оскільки покровські риси в пам'ятках зрубної культури Північного Приазов'я виражені вкрай слабо, в розмитому вигляді, то вони дуже швидко зникають на початку її раннього етапу.

Наприкінці доби пізньої бронзи, у зв'язку із загальним процесом дезінтеграції і розпадом на окремі локальні групи, характерним для всієї зрубної спільноти, на значних обширах Степу відбувалося становлення ряду постзрубних культур. На завершальному етапі розвитку зрубної культури в Північному Приазов'ї відбувається відхід від традиційного поховального ритуалу, що неминуче вело до втрати культурної ідентичності, а в археологічному плані – до зникнення самої культури. Зі зникненням зрубного курганного обряду в Приазов'ї зникає і сама зрубна культура. Формування на зрубній генетичній підоснові нових культурних утворень знаменувало собою фінал зрубної культури в досліджуваному регіоні.

ВИСНОВКИ

Проведене в рамках дисертаційної роботи дослідження дозволило створити загальний кадастр поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я, упорядкувати й систематизувати джерельну базу. На підставі залучення великих масивів поховань було подано всебічну характеристику могильників зрубної культури Північного Приазов'я, запропоновано уточнену схему відносної та абсолютної хронології зрубної культури, що дозволило вийти на проблему культурогенези та певних аспектів історичного розвитку людності зрубної культури досліджуваного регіону в системі зрубної культурної області. Основні результати дослідження можуть бути зведеними до наступних висновків.

На підставі курганної порівняльної стратиграфії і типологічного аналізу обрядово-інвентарного комплексу було уточнено періодизацію зрубних некрополів Північного Приазов'я. В результаті проведеного детального аналізу курганних могильників на широкій територіальній та джерельній базі було протестовано базові положення попередників і зроблено деякі істотні уточнення. В ході дослідження основна маса поховальних пам'яток була розподілена за трьома виділеними хронологічними горизонтами – раннім, розвиненим, пізнім, які відповідають основним хронологічним етапам розвитку поховальних пам'яток зрубної культури Північного Приазов'я. Запропонована хронологічна схема, незважаючи на реальне підґрунтя, являє собою штучно створену модель, яка тим не менш, відбиває основні тенденції історичної дійсності минулого. Не зафіксовано будь-яких стрибків від періоду до періоду, що могли привести, зокрема, до різких змін у матеріальній культурі та поховальному обряді. Оскільки всі ці зміни відбувалися поступово, еволюційно, то позначені періоди і кордони між ними слід розуміти в якійсь мірі умовно.

Простежено залежність матеріальної культури та поховальної практики племен зрубної культури досліджуваного регіону від природно-кліматичних

умов, що відрізнялися контрастністю. Так, картографування поховань з використанням різних матеріалів (дерево, камінь) дозволило виявити їх зумовленість наявністю відповідних природних ресурсів. Всі поховання в зрубках територіально тяжіють до лісостепових районів. Чітко простежується тенденція зменшення кількості поховань, що містять дерев'яні конструкції, з просуванням на південь у степові райони, де їх з успіхом замінив камінь.

Як правило, могильники з кам'яними конструкціями тяжіли до багатих каменем районів Донецького кряжа і Приазовської височини. Східним кордоном широкого застосування каменю в поховальній практиці можна вважати Донську дельту, а західним – західні схили Донецького кряжа, на порубіжжі з річками басейну Дніпра.

Розгорнута характеристика поховальних споруд дозволяє дійти висновку про певне розмаїття могильних конструкцій, а також про стійкість тих чи інших проявів та елементів обряду. Приазовські поховальні споруди відображають загальні поховальні традиції, характерні для всієї зрубною спільності, незважаючи на деякі регіональні особливості у поховальному обряді, зумовлені чинниками природно-географічного та історичного характеру. Відзначається наявність зрубів серед гробниць ранніх хронологічних горизонтів і переважання кам'яних скринь – для пізніх.

Найбільш масова форма поховання в регіоні – індивідуальне трупопокладення (інгумація) в підпрямокутній могилі, в зібганому стані на лівому боці, з руками зігнутими в ліктях і розташованими у обличчя або перед грудьми померлого (поза адорації) з орієнтуванням головою до сходу – поширена по всьому ареалу зрубною культури та визнана стандартом або «зрубною» обрядовою нормою. Значний відсоток північних відхилень в орієнтації померлих пов'язується з похованнями покровського типу, зосередженими в північній частині досліджуваного регіону. Всі відмінні від «стандарту» способи поховання розглядаються як особливі види поховань.

Корпус артефактів, що включає керамічний посуд, вироби з каменю, кістки, кременю, дерева і кольорових металів, є головним джерелом для

характеристики матеріальної культури за даними некрополів зрубної культури Північного Приазов'я. Найбільш масовий матеріал – керамічний посуд – було визнано одним з основних критеріїв для культурної атрибуції. Загалом керамічний посуд зазнавав певних якісних змін у просторі й часі, що проявлялися у формі, пропорціях посудин, складі тіста, обробці поверхні та орнаментатії.

Було виділено п'ять основних зон локалізації керамічного посуду в могилі відносно небіжчика. Найхарактернішою для розміщення кераміки в приазовських зрубних похованнях виявилася I зона – перед головою (обличчям) і грудьми. Виділені зони II-V для поховальної практики носіїв зрубної культури Північного Приазов'я визнано «неординарними». Знаходження кераміки в цих позиціях розглядається в якості ознаки, що побічно вказує на приналежність комплексу до більш ранніх хронологічних горизонтів.

Обслуговувати виробничу та сакральну сфери життя зрубного населення Північного Приазов'я були покликані вироби з деревини, каменю, кістки і рогу, відомі за матеріалами могильників. Що, у свою чергу, вимагало наявності функціонально ефективних знарядь, відповідних навичок і вмінь, а також знань, необхідних для організації виробництва і відбору сировини. Крім того, своє відображення в знаковій системі зрубного суспільства також знайшло профанне значення вищезазначених виробів і знарядь, що використовувались в якості супровідного інвентарю в обрядах переходу.

Матеріали могильників дали певну інформацію щодо рівня металовиробництва за доби пізньої бронзи. Судячи з рівня насиченості поховань металевим реманентом, зрубне населення Приазов'я у своїй повсякденності відчувало певний дефіцит металу, на відміну від зрубних популяцій сусіднього Донецького Кряжу, які мали доступ до місцевих мідистих пісковиків.

Зрубна культура Північного Приазов'я виступає цільним і гомогенним археологічним утворенням. Водночас в межах досліджуваного регіону виділяються дві області, пам'ятки яких, попри загальнокультурну єдність,

характеризуються певними відмінностями й демонструють локальну (локально-хронологічну) специфіку: 1) Донецький кряж; 2) Приазовські низовина і височина. Було виявлено кількісні та якісні відмінності між поховальними пам'ятками Кряжа і Приазов'я. Реальність виявлених відмінностей між пам'ятками Донецького кряжа і Приазов'я підтверджується на тлі суміжних регіонів. Так, ряд обрядово-інвентарних відмінностей поховань з південних відрогів Донецького кряжа ще яскравіше простежуються в суміжних регіонах Сіверського Дінця й Нижнього Дону. І навпаки, деякі відмінні риси, властиві приазовським пам'яткам, ще виразніше представлені в могильниках Нижньої Наддніпрянщини. Таким чином, зрубні старожитності Північного Приазов'я займають своєрідне проміжне положення між пам'ятками Сіверського Дінця, Нижнього Дону та Нижнього Подніпров'я.

В цілому, згідно концепції В.В. Отроценка про дві поховальні традиції або лінії розвитку зрубної культурної спільноти, пам'ятки зрубної культури Північного Приазов'я територіально та за своїми культурно-хронологічними ознаками належать до зони абсолютного переважання бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК).

БМЗК у Північному Приазов'ї представлена вже у сформованому вигляді. Щоправда в регіоні відома нечисельна серія пам'яток ПЗК. Останні в курганах перебивають комплекси дніпро-донської бабинської культури (ДДБК), причому лише її раннього і середнього періодів, займаючи стратиграфічну позицію, подібну пізньобабинським комплексам. Це натякає на можливість певної синхронності пам'яток ПЗК з пізніми бабинськими. У Північному Приазов'ї також фіксується відома тенденція поступового послаблення покровського імпульсу в західному напрямку. Проте цей імпульс з басейну Сіверського Дінця та Нижньої Донщини розглядається в якості каталізатора, що зумовив або прискорив трансформацію місцевого пізньобабинського субстрату в БМЗК. Слід враховувати, що разом з основним масивом пам'яток ДДБК, у Північному Приазов'ї представлено незначний масив комплексів

дніпро-прутської бабинської культури (ДПБК), виключати участь яких у культурогенетичних процесах не варто.

На значних обширах Степу наприкінці доби бронзи, у зв'язку із загальним процесом дезінтеграції, характерним для всієї зрубної області, що супроводжувався розпадом на окремі локальні групи, відбувалося становлення ряду постзрубних культур. У Північному Приазов'ї відбувається відхід від традиційного поховального ритуалу на завершальному етапі розвитку зрубної культури. Це призвело до втрати культурної ідентичності, а в археологічному плані – до зникнення самої культури. У Приазов'ї зі зникненням «зрубного» курганного обряду зникає і сама зрубна культура. Формування нових культурних утворень на зрубній генетичній основі (богуславсько-білозерська культура – в західній частині досліджуваного регіону, отрадненська культура – в східній частині) знаменувало собою фінал зрубної культури в Північному Приазов'ї.

Час існування зрубної культури в Північному Приазов'ї охоплює відтинок часу 1700 – 1200 рр. до н.е. Початок окресленого періоду збігається з завершенням існування культур Бабинського кола, а кінець – формуванням культурних утворень фінальної бронзи, генетично пов'язаних зі зрубним світом. Завершення бронзового віку пройшло під знаком масштабних кліматичних змін і викликаних ними демографічних та міграційних зрушень. У досліджуваному регіоні відзначається значний вплив населення, однак та частина, що залишилася в степу, ймовірно, взяла участь у формуванні богуславсько-білозерської та отрадненської культур фінальної бронзи.

Загальна культурна динаміка за доби пізньої та фінальної бронзи в Північному Приазов'ї виглядає наступним чином: пізня бабинська (ДДБК + ДПБК) + ПЗК → БМЗК → ББК і ОК. Зміст початкової фази культурогенези може розумітися як трансформація місцевої бабинської культури в БМЗК за незначної участі мігрантів-ПЗК. Процеси дезінтеграції на пізньому етапі мали своїм наслідком появу постзрубних культурних утворень – ББК і ОК.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні джерела

1. Андриенко В.П., Литвиненко Р.А. Отчет о раскопках курганов у г. Угледар Донецкой области в 1993 г. – НА ІА НАН України. – № 1993/140.
2. Антоненко Б.А., Бондарь Н.Н., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работах хоздоговорной археологической экспедиции КГУ в зонах строительства оросительных систем Ворошиловградской обл. в 1982 г. – НА ІА НАН України. – № 1982/131.
3. Антоненко Б.А., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе хоздоговорной археологической экспедиции КГУ в Ворошиловградской обл. в 1984 г. – НА ІА НАН України. – № 1984/107.
4. Антоненко Б.А., Пиоро И.С., Самойленко Л.Г. Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции КГУ в 1988 г. – НА ІА НАН України. – № 1988/200.
5. Басова Е.Н. Символография доисторического гончарства. Знаки на глиняном сосуде из кургана близ Таганрога. – Архив РОМК. – 1928.
6. Беспалая Н.Е. Отчет. Охранные археологические раскопки курганного могильника «Авиловский» в зоне строительства многостороннего автомобильного пункта пропуска «Матвеев-Курган» постоянной схеме на российско-украинской границе. – Архив Ростовского регионального отделения ВООПИиК. – № 2007/.
7. Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е., Ковалев Н.В., Воронцов Д.О. Отчет о работе Приазовской новостроечной экспедиции в 1983 г. – НА ІА НАН України. – № 1983/3.
8. Болтрик Ю.В., Гаврилюк Н.А., Фиалко Е.Е., Буйских С.Б. Отчет о работе Приазовской новостроечной экспедиции в 1984 г. – НА ІА НАН України. – № 1984/17.

9. Болтрик Ю.В., Гаврилюк Н.А., Фиалко Е.Е. Отчет о работе Приазовской археологической экспедиции в 1985 г. – НА ІА НАН України. – № 1985/215.
10. Болтрик Ю.В., Левченко В.Н., Фиалко Е.Е. Отчет о работе Приазовской новостроечной экспедиции в 1987 г. – НА ІА НАН України. – № 1987/17.
11. Болтрик Ю.В., Левченко В.Н., Фиалко Е.Е. Отчет о раскопках курганов в Мелитопольском р-не и разведках в Приазовском р-не Запорожской обл. – НА ІА НАН України. – № 1988/22.
12. Болтрик Ю.В., Левченко В.Н., Фиалко Е.Е., Колосов Ю.Г. Отчет о работе Приазовской экспедиции в 1990 г. – НА ІА НАН України. – № 1990/11.
13. Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е. Отчет о работе Приазовского отряда экспедиции «Сула» в 1993 г. – НА ІА НАН України. – № 1993/149.
14. Братченко С.Н., Писларий И.А., Зарайская Н.П., Горелик А.Ф., Дубовская О.Р., Шилов Ю.А., Гершкович Я.П., Смирнов А.М., Константинеску Л.Ф., Швецов М.Л., Балонов Ф.Р., Самойленко В.Г. Отчет Второй Северскодонецкой экспедиции об археологических исследованиях в Донецкой и Ворошиловградской областях в 1976 г. – НА ІА НАН України. – № 1976/106.
15. Братченко С.Н., Кротова А.А., Швецов М.Л., Гершкович Я.П., Константинеску Л.Ф., Смирнов А.М., Самойленко В.Г., Шкарбан А.С. Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1977 г. (курганы у с. Кременевка и Волонтеровка у г. Жданова и у с. Н. Бараниковка Беловодского р-на Ворошиловградской обл.). – НА ІА НАН України. – № 1977/12.
16. Братченко С.Н., Гершкович Я.П., Константинеску Л.Ф., Левченко В.Н., Смирнов А.М., Швецов М.Л., Шкарбан А.С., Кротова А.А. Отчет Донецкой экспедиции за 1978 г. Исследование курганов в Славяносербском р-не Ворошиловградской обл. (с. Смелое, Пришиб, Знаменка, Сокольники, Крипаки) и в Амвросиевском р-не Донецкой обл. (с. Петро-Павловка, Лисичье). – НА ІА НАН України. – № 1978/1.

17. Горбов В.Н., Усачук А.Н. Отчет о работе Новоазовской экспедиции в 1986 г. – НА ІА НАН України. – 1986/46.
18. Горбов В.Н., Усачук А.Н. Отчет о полевых исследованиях Новоазовской археологической экспедиции в 1988 г. – НА ІА НАН України. – 1988/201.
19. Горбов В.Н., Клименко В.Ф., Усачук А.Н., Гриб В.К. Отчет о полевых исследованиях Новоазовской археологической экспедиции в 1991 г. – НА ІА НАН України. – 1991/41.
20. Граков Б.Н. Отчет Скифской степной экспедиции ИИМК об археологических раскопках и разведках в 1951 г. – НА ІА НАН України. – № 1951/19.
21. Даниленко В.Н., Гершкович Я.П., Гусар В.В. Отчет о работе Донецкой постоянной экспедиции и разведках Приазовской экспедиции ІА АН УССР за 1974 г. – НА ІА НАН України. – № 1974/15.
22. Даниленко В.Н., Гершкович Я.П., Швецов М.Л. Отчет об археологических исследованиях курганов Донецкой экспедицией ІА АН УССР в зоне строительства жилого массива «Текстильщик». – НА ІА НАН України. – № 1975/.
23. Дегерменджи С.М., Кузин В.И., Подобед В.А. и др. Отчет об археологических исследованиях на территории Донецкой области в 1993 г. – НА ІА НАН України. – Ф.е. – № 1993/32.
24. Евдокимов Г.Л., Симоненко О.И., Загребельный О.М. Отчет о раскопках курганов у с. Астахово Свердловского р-на Ворошиловградской обл. в 1975 г. – НА ІА НАНУ. – № 1975/50.
25. Забавін В.О., Небрат С.Г. Звіт про розвідки археологічної експедиції МДУ в Володарському р-ні Донецької обл. у 2010 р. – НА ІА НАН України. – № 2010/.
26. Забавін В.О., Небрат С.Г. Звіт про розкопки археологічної експедиції МДУ в Новоазовському р-ні Донецької обл. у 2011 р. – НА ІА НАН України. – № 2011/.

27. Забавін В.О., Небрат С.Г. Звіт про розвідки археологічної експедиції МДУ на півдні Донецької обл. у 2012 р. – НА ІА НАН України. – № 2012/.
28. Забавин В.О., Небрат С.Г., Гордиенко Р.А. Отчет о раскопках археологической экспедиции МГУ на территории Лебединского сельсовета Новоазовского р-на Донецкой обл. в 2013 г. – НА ІА НАН України. – № 2013/.
29. Забавін В.О., Небрат С.Г. Звіт про розкопки кургану на території Ялтинської селищної ради Мангушського (Першотравневого) району Донецької області у 2016 році. – НА ІА НАН України. – № 2016/.
30. Каталог палеоантропологических коллекций ИА АН УССР. – НА ІА НАН України. – № 1986/118.
31. Клименко В.Ф. Исследования курганов близ г. Енакиево. – НА ІА НАН України. – № 1969/3.
32. Клименко В.Ф. Исследования курганов Ольховатской и Авиловской курганных групп близ г. Енакиево. – НА ІА НАН України. – № 1970/52.
33. Клименко В.Ф. Исследование курганов близ г. Енакиево. – НА ІА НАН України. – № 1971/49.
34. Клименко В.Ф. Археологические исследования в районе г. Енакиево. Донецкая обл. – НА ІА НАН України. – № 1972/45.
35. Клименко В.Ф. Археологические исследования в районе г. Енакиево. Донецкая обл. – НА ІА НАН України. – № 1974/57.
36. Клименко В.Ф. Раскопки курганов у с. Орловское, Приморского р-на г. Жданова Донецкой обл. – НА ІА НАН України. – № 1976/112.
37. Клименко В.Ф. Раскопки курганов у г. Волноваха и с. Новоандреевка Волновахского р-на Донецкой обл. в 1986 г. – НА ІА НАН України. – № 1986/41.
38. Клименко В.Ф. Раскопки курганов у с. Новоандреевка и Ровнополь Волновахского р-на Донецкой обл. – НА ІА НАН України. – № 1987/89.

39. Клименко В.Ф. Раскопки курганов у с. Рыбинское Волновахского р-на Донецкой обл. – НА ИА НАН України. – № 1988/41.
40. Клименко В.Ф. Раскопки курганов у с. Малоигнатьевка и Валерьяновка Волновахского р-на Донецкой обл. – НА ИА НАН України. – № 1989/114.
41. Клименко В.Ф. Раскопки курганов у с. Егоровка, Новоандреевка, Ивановка, Лесное Волновахского р-на и п. Каменка Шахтерского р-на Донецкой обл. в 1990 г. – НА ИА НАН України. – № 1990/162.
42. Колесник А.В., Подобед В.А., Дедов В.Н., Литвиненко Р.А. Отчет о работах археологической экспедиции творческого объединения «Фонд» при Донецком отделении УФК в 1988-1989 гг. – НА ИА НАН України. – № 1989/239.
43. Косиков В.А. Отчет о работе отдельного отряда археологической экспедиции ДонГУ в 1976 г. – НА ИА НАН України. – № 1976/152.
44. Косіков В.А., Кравець Д.П. Звіт про розкопки курганів на терені Донеччини у 1992 р. – НА ИА НАН України. – № 1992/161.
45. Круц С.И., Шепель Е.А., Сегеда С.П., Потехина И.Д., Покас П.М., Назарова Т.А., Литвинова Л.В., Рудич Т.А. Каталог палеоантропологических коллекций ИА АН УССР: В 2 т. – К., 1986. – Т. 1. – 300 с. – НА ИА НАНУ. – ПТ № 118.
46. Кубышев И.А., Дорофеев В.В., Гошко Т.Ю., Марченко И.Л., Сердюков В.В. Отчет о раскопках ХАЭ ИА АН УССР в зоне строительства орошаемых участков Каховской оросительной системы в Херсонской обл. в 1979 г. – НА ИА НАНУ. – № 1979/32.
47. Кубышев И.А., Дорофеев В.В., Шилов Ю.А., Полин С.В., Шевченко Н.П., Черных Л.А., Марченко И.Л., Солтыс О.Б., Сердюков В.В., Якунов С.А. Отчет о работах ХАЭ ИА АН УССР у с.с. Волчанск, Владимировка, Красное Акимовского района Запорожской и у с.с. Громовка, Сивашовка Новотроицкого р-на Херсонской обл. в 1980 г. – НА ИА НАНУ. – № 1980/15.

48. Кубышев И.А., Дорофеев В.В., Шилов Ю.А., Куприй С.А., Полин С.В., Николова А.В., Нечитайло А.Л., Шевченко Н.П., Шилова Т.П. Отчет об исследованиях ХАЭ ИА АН УССР в 1982 г. – НА ИА НАНУ. – № 1982/4.
49. Кубышев И.А., Дорофеев В.В., Нечитайло А.Л., Симоненко А.В., Шилов Ю.А., Куприй С.А., Ковалев Н.В., Амирханов А.Ш., Боталов С.Г., Лысенко Г.И., Толкачев Ю.И., Ян С.А. Отчет о раскопках ХАЭ ИА АН УССР в зоне строительства Каховской оросительной системы в 1984 г. в Херсонской и Запорожской обл. – НА ИА НАНУ. – № 1984/11.
50. Кубышев И.А., Болтрик Ю.В., Симоненко А.В., Фиалко Е.Е., Куприй С.А., Ковалев Н.В., Лысенко Г.И. Отчет о работах ХАЭ ИА АН УССР в зоне строительства Каховской оросительной системы в Херсонской, Запорожской обл. УССР в 1986 г. – НА ИА НАНУ. – № 1986/13.
51. Кубышев И.А., Ковалев Н.В., Куприй С.А., Симоненко А.В., Полин С.В., Шилов Ю.А. Отчет о работах ХАЭ ИА АН УССР в Херсонской и Запорожской обл. УССР в 1987 г. – НА ИА НАНУ. – № 1987/19.
52. Кульбака В.К. Отчет об исследовании курганов у с. Калиновка Новоазовского р-на Донецкой обл. в 1985 г. – НА ИА НАН України. – № 1985/103.
53. Кульбака В.К. Отчет об исследовании курганов у с. Коминтерново Новоазовского р-на Донецкой обл. в 1986 г. – НА ИА НАН України. – № 1986/39.
54. Кульбака В.К. Отчет об исследованиях на юге Донецкой области в 1987 г. – НА ИА НАН України. – 1987/197.
55. Кульбака В.К. Отчет об исследованиях курганов в зонах строительства оросительных систем на землях совхоза “Берестовой” у с. Берестовое и с. Кондратьевка Константиновского р-на и совхоза “Грузской” г. Макеевка Донецкой обл. в 1988 г. – НА ИА НАН України. – № 1988/105.
56. Кульбака В.К., Гнатко И.И. Отчет об исследованиях курганов в зонах новостроек: у с. Калиновка Новоазовского р-на, у с. Раздольное

- Старобешевського р-на, у с. Камышеватое Першотравневого р-на, у с. Кондратьевка Константиновського р-на і г. Мариуполя Донецької обл. в 1989 г.– НА ІА НАН України. – № 1989/87.
57. Кульбака В.К., Гнатко І.І. Отчет об исследованиях курганов у с. Коминтерново Новоазовського р-на, с. Октябрьское Добропольського р-на, с. Красногоровка і с. Сокол Ясиноватського р-на і г. Мариуполь Донецької обл. в 1990 г.– НА ІА НАН України. – № 1990/147.
58. Кульбака В.К., Гнатко І.І., Никитин В.І. Отчет об исследовании курганов в зонах новостроек у с. Приволье Луганської обл., у с. Орловское і Приморское Новоазовського р-а Донецької обл., у с. Андреевка Скадовського р-на Херсонської обл. і с. Щербаки Вознесенського р-на Николаевської обл. в 1991 г.– НА ІА НАН України. – № 1991/113.
59. Кульбака В.К. Отчет об исследовании кургана в западной части г. Мариуполя Донецької обл. в 1993 г.– НА ІА НАН України. – № 1993/148.
60. Кульбака В.К. Звіт про дослідження курганів та ґрунтового могильника на території м. Маріуполя в 1998 р.– НА ІА НАН України. – 1998/26.
61. Кучугура Л.І. Научная справка на тему: История археологической коллекции Мариупольского краеведческого музея. Собиратели. Исследователи (с дополнениями 2006 г. и 2013 г.). - Научный архив МКМ № И-15/2001.
62. Макаренко М.О. Короткий звіт за археологічні дослідження на території Сталінської округи в 1930 р. – НА ІА НАН України. – Фонд ВУАК. – № 327/19.
63. Макаренко М.О. Звіт про роботу археологічної експедиції по дослідженню на території Азовсталі і біля Маріуполя на протязі осені 1931 р. – НА ІА НАН України. – Фонд ВУАК. – № 539.
64. Михлин Б.Ю. Отчет о работе Азовской археологической экспедиции Донецкого областного Общества охраны памятников истории и культуры и

- Ждановского краеведческого музея в 1971 г. – НА ІА НАН України. – № 1971/77.
65. Моруженко А.А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого государственного университета о разведках и раскопках в 1973 г. – НА ІА НАН України. – № 1973/33.
66. Моруженко А.А., Посредников В.А., Зарайская Н.П., Привалов А.И. Раскопки курганов в зонах новостроек Донецкой обл., проведенные экспедицией Донецкого университета в 1979 г. – НА ІА НАН України. – № 1979/89.
67. Моруженко А.А., Посредников В.А., Привалов А.И., Зарайская Н.П. Отчет об археологических раскопках курганов в зоне строительства мелиоративных систем на территории Володарского и Тельмановского р-нов Донецкой обл. в 1980 г. – НА ІА НАН України. – № 1980/98а.
68. Моруженко А.А., Посредников В.А., Привалов А.И., Зарайская Н.П. Археологические работы ДонГУ в Донбассе в 1981 г. – НА ІА НАН України. – № 1981/132.
69. Моруженко А.А., Посредников В.А., Привалов А.И., Зарайская Н.П. Археологические работы в зонах строительства мелиоративных систем в Донецкой обл. в 1982 г. – НА ІА НАН України. – № 1982/143.
70. Моруженко А.А., Зарайская Н.П., Санжаров С.Н., Посредников В.А., Косиков В.А., Отчет об археологических раскопках курганов в зоне строительства мелиоративных систем на территории Амвросиевского, Марьинского, Першотравневого и Славянского р-нов Донецкой обл. в 1983 г. – НА ІА НАН України. – № 1983/50.
71. Моруженко А.А., Санжаров С.Н., Посредников В.А. Отчет об археологических исследованиях в Донецкой обл. в 1984 г. – НА ІА НАН України. – № 1984/84.

72. Моруженко А.А., Кравец Д.П., Посредников В.А., Шаповалов Т.А., Евглевский А.В., Литвиненко Р.А. Археологические исследования курганов в Донецкой обл. – НА ІА НАН України. – № 1988/63.
73. Моруженко А.А., Зарайская Н.П., Кравец Д.П., Литвиненко Р.А., Евглевский А.В., Шепко Л.Г. Отчет об археологических исследованиях курганов в Донецкой обл. в 1989 г. – НА ІА НАН України. – № 1989/52.
74. Папанова В.А. Итоги археологической разведки и научно-спасательных работ в Бердянском р-не Запорожской обл. в 2011 г. – НА ІА НАН України. – № 2011/.
75. Петри Э.Ю. Краткое описание раскопок, произведенных проф. Императорского СПб ун-та Э.Ю. Петри близ станции Юзово Донецкой ж.д. в Бахмутском уезде Екатеринославской губ. в августе месяце 1888 г. – Архив ИИМК РАН. – Д.ИАК. – 1888. – № 34.
76. Пиневич П.М. Отчет об археологических раскопках в Мариупольской округе, произведенных в 1927 г. – Фонды МКМ. – № 6937-К.
77. Пиневич П.М. Отчет об археологических раскопках в Мариупольской округе, произведенных в 1927 г. – Фонд ВУАК. – № 116/39.
78. Пиневич П.М. Археологические обследования на Мариупольщине и археологические раскопки 1928 г. – Фонды МКМ. – № 6935-К.
79. Пиневич П.М. Археологические обследования на Мариупольщине и археологические раскопки 1928 г. – НА ІА НАН України. – Фонд ВУАК. – № 202/26.
80. Полидович Ю.Б., Цимиданов В.В., Кузин В.И. Отчет об археологических раскопках новостроечной экспедиции отдела ОПА ДОКМ в 1992 г. – НА ІА НАН України. – № 1992/.
81. Посредников В.А., Кравец Д.П., Евглевский А.В., Литвиненко Р.А., Зарайская Н.П., Косиков В.А. Отчет о работах новостроечной экспедиции Донецкого университета в 1991 г. – НА ІА НАН України. – № 1991/133.

82. Посредников В.А., Кравец Д.П., Евглевский А.В., Косиков В.А. Отчет о раскопках курганных групп у с. Великое Орехово и Нижняя Крынка Шахтерского р-на Донецкой обл. в 1993 г. – НА ІА НАН України. – № 1993.
83. Привалов А.И., Андриенко В.П., Моруженко А.А. Отчет новостроечной экспедиции Донецкого госуниверситета за 1978 г. – НА ІА НАН України. – № 1978/73.
84. Привалова О.Я., Привалов А.И. Исследования памятников археологии. – НА ІА НАН України. – № 1975/38.
85. Привалова О.Я., Зарайская Н.П., Привалов А.И. Отчет о научно-исследовательской работе по археологии за 1976 г. – НА ІА НАН України. – № 1976/92.
86. Привалова О.Я., Привалов А.И., Санжаров С.Н. Отчет о научно-исследовательской работе по археологии за 1979 г. – НА ІА НАН України. – № 1979/85.
87. Привалова О.Я., Привалов А.И. Отчет о раскопках курганов из группы «Баба» у с. Николаевка Волновахского р-на Донецкой обл. в 1980 г. – НА ІА НАН України. – № 1980/103.
88. Пузаков Е.В. Отчет об археологических исследованиях Харьковского государственного исторического музея в бассейне р. Северского Донца в 1956 г. – НА ІА НАН України. – № 1956/25.
89. Рязанов С.В. Отчет о работе археологического отряда Таганрогского музея-заповедника в 1986 году. – Фонды Таганрогского государственного литературного и историко-архитектурного музея-заповедника.
90. Самар В.А., Саенко В.Н., Андреев В.Н. Отчет об археологических исследованиях Восточного отряда АЭ Запорожского краеведческого музея в 1992 г. – НА ІА НАН України. – № 1992/80.
91. Самар В.А., Андреев В.Н., Шкаликова Е.В. Отчет об археологических исследованиях Восточного отряда АЭ Запорожского краеведческого музея в 1993 г. – НА ІА НАН України. – № 1993/114.

92. Самар В.А., Антонов А.Л. Отчет об археологических исследованиях Восточного отряда АЭ Запорожского краеведческого музея в 1994 г. – НА ІА НАН України. – № 1994/104.
93. Самар В.А., Антонов А.Л. Отчет об археологических исследованиях Восточной археологической экспедиции Запорожской областной инспекции по охране памятников истории и культуры в 1995 г. – НА ІА НАН України. – № 1995/97.
94. Самар В.А., Антонов А.Л. Отчет об археологических исследованиях Восточной АЭ ЗОИОПИК в 1996 г. – НА ІА НАН України. – № 1996/89.
95. Шаповалов Т.А., Санжаров С.Н., Косиков В.А., Подобед В.А., Евглевский А.В., Литвиненко Р.А. Отчет об археологических исследованиях курганов в Донецкой обл. в 1986 г. – НА ІА НАН України. – № 1986/45.
96. Шаповалов Т.А., Кравец Д.П., Привалов А.И., Посредников В.А., Кульбака В.К., Косиков В.А., Евглевский А.В., Подобед В.А. Отчет об археологическом исследовании курганов в Донецкой обл. в 1987 г. – НА ІА НАН України. – № 1987/130.
97. Шапошнікова О.Г. Звіт про роботу Кальміуського загону Приазовської експедиції ІА УРСР і 1964-65 рр. – НА ІА НАН України. – № 1964-65/11-б 4751.
98. Швецов М.Л. Отчет об археологических исследованиях в Донецкой обл. в 1981 г. – НА ІА НАН України. – № 1981/108.
99. Шепель Е.А. Отчет об исследовании палеоантропологических материалов из раскопок ДонГУ 1983-84 гг. – НА ІА НАН України. – № 1983-84/197.
100. Шрамко Б.А. Отчет о работе скифской археологической экспедиции Харьковского государственного университета в 1961 г. – НА ІА НАН України. – № 1961/24.

Література

101. Авдусин Д.А. Полевая археология СССР / Д.А. Авдусин. – М.: Высш. шк., 1980. – 335 с.
102. Андриенко В.П. О семантике орнамента сосуда из Владимировки / В.П. Андриенко // Проблемы эпохи бронзы Юга Восточной Европы. – Донецк, 1979. – С. 70.
103. Андриенко В.П. Раскопки кургана близ г. Угледар / В.П. Андриенко, Р.А. Литвиненко // АДУ 1993 року. – К., 1997. – С. 6-7.
104. Агапов С.А. Срубная культура лесостепного Поволжья (итоги работ Средневожской археологической экспедиции) / С.А. Агапов, И.Б. Васильев, О.В. Кузьмина, А.П. Семенова // Культуры бронзового века Восточной Европы. – Куйбышев, 1983. – С. 6-58.
105. Андросов А.В. Курган эпохи бронзы у с. Новый Мир / А.В. Андросов // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1986. – С. 67-78.
106. Антоненко Б.А. О результатах работы Ивановской археологической экспедиции / Б.А. Антоненко, С.А. Васильченко, И.С. Пиоро, Л.Г. Самойленко // Некоторые вопросы археологии Украины. – К.: Выща шк., 1977. – С. 31-35.
107. Антонов А.Л. Особливості ритуального посуду зрубної спільноти / А.Л. Антонов, В.В. Отрощенко // Археологія. – 2004. – № 1. – С. 18-29.
108. Археология Украинской ССР: в 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – 568 с.
109. Балагури Э.А. Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы / Э.А. Балагури. – Ужгород: УжНУ, 2001. – 392 с.
110. Березанская С.С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине / С.С. Березанская // СА. – 1960. – № 4. – С. 26-42.
111. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы / С.С. Березанская. – К.: Наук. думка, 1982. – 212 с.
112. Березанська С.С. Валиковий орнамент на кераміці зрубної культури / С.С. Березанська, А.А. Косарева // Археологія. – 1982. – Вип. 39. – С. 3-14.

113. Березанская С.С. Андроновские элементы в срубной культуре на Украине / С.С. Березанская, Я.П. Гершкович // *Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья*. – Челябинск, 1983. – С. 100-110.
114. Березанская С.С. Срубная культура / С.С. Березанская, Н.Н. Чередниченко // *Археология Украинской ССР: в 3-х т.* – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 462-473.
115. Березанская С.С. Абашевская культура на территории Украины (миграции или контакты) / С.С. Березанская // *Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины*. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 26-37.
116. Березанская С.С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце / С.С. Березанская. – К.: Наук. думка, 1990. – 152 с.
117. Берестнев С.И. Новые погребения эпохи бронзы с производственным инвентарем в лесостепи Левобережья Украины / С.И. Берестнев // *Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини*. – Полтава, 1990. – С. 110-112.
118. Берестнев С.И. О погребальном обряде населения срубной общности Восточноукраинской лесостепи / С.И. Берестнев // *Древности*. – Харьков, 1994. – С. 15-28.
119. Берестнев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.) / С.И. Берестнев. – Харьков: ПФ Амет, 2001. – 264 с.
120. Беседин В.И. Числа в орнаментации керамики срубной культуры / В.И. Беседин, И.Е. Сафонов // *РА*. – 1996. – № 2. – С. 22-23.
121. Блажевич Н.В. Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог / Н.В. Блажевич, Н.Б. Бурдо, І.С. Вітрик, А.О. Денисова, І.В. Карашевич, Є.Г. Карнаух, В.М. Корпусова, Л.В. Павленко, Н.О. Сон. – К.: Академперіодика, 2007. – 356 с.
122. Бобринский А.А. Курганы и случайные находки близ местечка Смела / А.А. Бобринский. – СПб., 1901. – Т. 3. – 174 с.
123. Бобринский А.А. О методике изучения форм глиняной посуды из археологических раскопок / А.А. Бобринский // *Культуры Восточной*

- Европы I тысячелетия. – Куйбышев: Изд-во Куйбышевского гос. ун-та, 1986. – С. 137-157.
124. Бобринский А.А. Функциональные части в составе емкостей глиняной посуды / А.А. Бобринский // Проблемы изучения археологической керамики. – Куйбышев: Изд-во Куйбышевского гос. ун-та, 1988. – С. 5-21.
125. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи / М. Бойс. – М.: Наука, 1987. – 304 с.
126. Борисов А.В. Реконструкция содержимого глиняных сосудов из курганных погребений срубной культуры / А.В. Борисов, В.А. Демкин // Проблемы археологии Нижнего Поволжья. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2004. – С. 356-358.
127. Борисов А.В. Реконструкция пищи в керамических сосудах из курганных погребений / А.В. Борисов, В.А. Демкин, А.А. Бобров // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. – Луганськ, 2005. – С. 99-101.
128. Борисяк Н.Д. Несколько слов о новейших археологических находках в Харьковской и Екатеринославской губерниях / Н.Д. Борисяк // Труды III Археологического съезда. – Т. II. – К., 1878. – С. 205-211.
129. Бочкарев В.С. О хронологическом соотношении памятников эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья с Подоньем, Поволжьем и Северным Кавказом / В.С. Бочкарев, А.М. Лесков // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Т. 221. – Куйбышев, 1978. – С. 23-26.
130. Бочкарев В.С. Лобойковско-дербеденевский этап эпохи поздней бронзы на юге Восточной Европы (по данным металлических изделий): доклад на Междунар. конф. по проблемам хронологии культур энеолита – бронзового века Украины и юга Восточной Европы (Днепропетровск, 27 апреля 1994 г.).
131. Бочкарев В.С. Пространственный анализ памятников археологии Нижнего Поволжья (по материалам погребений энеолита – раннего железа) /

- В.С. Бочкарев, М.Б. Рысин // Археология Восточно-Европейской степи. – Саратов, 2006. – Вып. 4. – С. 58-69.
132. Бочкарев В.С. К вопросу об использовании металлических серпов и серповидных орудий в степных (скотоводческих) культурах эпохи поздней бронзы Восточной Европы / В.С. Бочкарев // Российский археологический ежегодник. – № 2. – СПб: Изд-во СПб ун-та, 2012. – С. 194-214.
133. Бранденбург Н.Е. Об аборигенах Киевского края / Н.Е. Бранденбург // Труды XI Археологического съезда. – М., 1899. – Т. I. – С. 155-169.
134. Братченко С.Н. Пам'ятки багатоваликової кераміки / С.Н. Братченко // Археологія Української РСР: В 3 т. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 1. – С. 334-344.
135. Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы / С.Н. Братченко. – К., 1976 – 251 с.
136. Братченко С.Н. Исследования Северско-Донецкой экспедиции / [С.Н. Братченко, И.А. Писларий, Э.С. Шарафутдинова, В.И. Неприна и др.] // АО 1975 года. – М.: Наука, 1976. – С. 309- 310.
137. Братченко С.Н. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) / С.Н. Братченко // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. – К.: Наук. думка, 1977. – 68 с.
138. Братченко С.Н. Исследования в Северо-Восточном Приазовье / [С.Н. Братченко, И.А. Писларий, Я.П. Гершкович, А.Ф. Горелик и др.] // АО 1976 года. – М.: Наука, 1977. – С. 272-273.
139. Братченко С.Н. Раскопки курганов в Северо-Восточном Приазовье / [С.Н. Братченко, Я.П. Гершкович, Л.Ф. Константинеску, А.А. Кротова и др.] // АО 1978 года. – М.: Наука, 1979. – С. 308-309.
140. Братченко С.Н. Некоторые итоги и проблемы исследования курганов / С.Н. Братченко // Археологические исследования в зонах мелиорации. Итоги и перспективы их интенсификации. – Л.: Наука, 1985. – С. 74-75.

141. Братченко С.Н. Курганы у сел Песчаное и Раздольное в Приазовье / С.Н. Братченко // ДАС. – Донецк, 1997. – № 7. – С. 116-129.
142. Братченко С.Н. Ливенцовский могильник I / С.Н. Братченко, Э.С. Шарафутдинова // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1998 году. – Азов, 2000. – Вып. 16. – С. 160-215.
143. Бровендер Ю.М. Карпато-микенский орнаментальный стиль в материалах поселения Капитаново-1 / Ю.М. Бровендер, В.В. Отрощенко // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи: тез. докл. и матер. российско-украинской науч. конф. и второго украинско-российского полевого археологического семинара. – Вып. 2. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1996. – С. 53-55.
144. Бровендер Ю.М. Капитаново-1. Поселение покровской срубной культуры в Северскодонецком Левобережье / Ю.М. Бровендер // ССПК. – Т. VIII. – Запоріжжя, 2000. – С. 170-186.
145. Бровендер Ю.М. Степановский тип памятников бережновско-маевской срубной культуры / Ю.М. Бровендер // Проблемы археологи Поднепровья. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпр. ун-ту, 2000а. – С. 123-134.
146. Бровендер Ю.М. Поселення зрубної спільності в середній течії Сіверського Дінця: дис. ... канд. ист. наук / Ю.М. Бровендер. – К., 2000. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 810. – 486 с.
147. Бровендер Ю.М. Поселення зрубної спільності в середній течії Сіверського Дінця: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 «Археологія» / ІА НАНУ. – К., 2001. – 20 с.
148. Бровендер Ю.М. Картамышский производственный комплекс Донецкого горно-металлургического центра эпохи поздней бронзы (некоторые итоги исследований) / Ю.М. Бровендер // Проблеми гірничої археології: матер. II міжнар. Картамышського польового археолог. семінару. – Алчевськ: Вид-во ДонДТУ, 2005. – С. 11-30.

149. Бровендер Ю.М. Находки деталей конской упряжи в контексте Донецкого горно-металлургического центра эпохи поздней бронзы / Ю.М. Бровендер // МДАСУ. – № 7: Від неоліту до кіммерійців. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2007. – С. 224-234.
150. Бровендер Ю.М. Картамиський комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в Центральному Донбасі / Ю.М. Бровендер, В.В. Отрощенко, А.Д. Пряхін // Археологія. – 2010. – № 2. – С. 87-101.
151. Бровендер Ю.М. Итоги исследований комплекса горно-металлургических памятников на Картамышском медном рудопроявлении Донбасса / Ю.М. Бровендер // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. – Луганськ, 2012. – С. 551-556.
152. Бровендер Ю.М. Донецький гірничо-металургійний центр епохи бронзи / Ю.М. Бровендер. – Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К.: ІА НАНУ, 2016. – 31 с.
153. Бруяко И.В. Древняя география и колебания уровня моря (на примере северо-западной части Черноморского бассейна в античную эпоху) / И.В. Бруяко, В.А. Карпов // ВДИ. – № 2. – 1992. – С. 87-97.
154. Бунятян Е.П. Раскопки курганов эпохи бронзы у г. Мелитополя / Е.П. Бунятян, В.Н. Левченко. // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р. – К., 1991. – С. 10-11.
155. Бунятян Е.П. Формы собственности на скот и способы их изучения по археологическим данным / Е.П. Бунятян, В.В. Отрощенко // Хозяйство древнего населения Украины. Ремесла и промыслы древнего населения Украины. – К., 1995. – С. 93-131.
156. Буров Г.М. Система знаков на керамике срубной историко-культурной общности: опыт интерпретации / Г.М. Буров // ДСПК. – Запорожье, 1997. – Т. VI. – С. 48-64.

157. Васильев И.Б. Периодизация памятников срубной культуры лесостепного Поволжья / И.Б. Васильев, О.В. Кузьмина, А.П. Семенова // Срубная культурно-историческая общность. – Куйбышев, 1985. – С. 60-94.
158. Вангородская О.Г. О связях культуры многоваликовой керамики по материалам украшений / О.Г. Вангородская, Н.В. Бычков // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 38-48.
159. Вязьмітіна М.І. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень» / [М.І. Вязьмітіна, В.І. Іллінська, Є.Ф. Покровська та ін.] // АП УРСР. – Т. VIII. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 22-135.
160. Гаврилюк Н.А. О погребениях финального этапа бронзового и раннего железного веков в бассейне р. Кальмиус в Северном Приазовье / Н.А. Гаврилюк, Я.П. Гершкович // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 67-71.
161. Галкин Л.Л. Одно из древнейших практических приспособлений скотоводов / Л.Л. Галкин // СА. – 1975. – №3. – С. 186-192.
162. Галкин Л.Л. Сосуд срубной культуры с сюжетным рисунком из Саратовского Заволжья / Л.Л. Галкин // СА. – 1977. – № 3. – С. 189-196.
163. Генинг В.Ф. Методика статистической характеристики и сравнительного анализа погребального обряда / В.Ф. Генинг, В.А. Борзунов // Вопросы археологии Урала. – Свердловск, 1975. – Вып. 13. – С. 42-72.
164. Генинг В.Ф. Синташта: Археологические памятники арийских племен урало-казахстанских степей / В.Ф.Генинг, Г.Б. Зданович, В.В. Генинг. – Челябинск, 1992. – 408 с.
165. Герасименко Н.П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников) / Н.П. Герасименко // АА. – Вып. 6. – Донецк, 1997. – С. 3-64.

166. Гершкович Я.П. Про кам'яні поховальні споруди зрубної культури Північно-Східного Приазов'я / Я.П. Гершкович // Археологія. – 1982. – № 41. – С. 15-21.
167. Гершкович Я.П. Об одной категории костяных изделий срубной культуры / Я.П. Гершкович, Г.Л. Евдокимов // СА. – 1982. – №4. – С. 228-231.
168. Гершкович Я.П. Культурно-хронологические группы погребений эпохи средней – поздней бронзы кургана у с. Пришиб / Я.П. Гершкович // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 71-80.
169. Гершкович Я.П. О восточной границе сабастиновской культуры / Я.П. Гершкович // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк, 1987. – С. 62-64.
170. Гершкович Я.П. Макеевский курганный могильник эпохи бронзы / Я.П. Гершкович, Е.А. Шепель // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. – Киев: Наук. думка, 1987. – С. 58-74.
171. Гершкович Я.П. Курганы в междуречье р. Лозовой и р. Ольховой на Донцеком Кряже / Я.П. Гершкович // Древние культуры Восточной Украины. – Луганск: Изд-во ВУГУ, 1996. – С. 133-167.
172. Гершкович Я.П. Происхождение и эволюция сабастиновского керамического комплекса / Я.П. Гершкович // АА. – Вып. 6. – Донецк, 1997. – С. 125-144.
173. Гершкович Я.П. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье – Северо-восточное Приазовье – Подонцовье) / Я.П. Гершкович // АА. – Вып. 7. – Донецк, 1998. – С. 61-92.
174. Гладких М.И. Исследования на Ворошиловградщине / М.И. Гладких, И.А. Писларий, А.А. Кротова, Л.С. Гераськова // АО 1974 года. – М.: Наука, 1975. – С. 267-268.

175. Гольмстен В.В. Археологические памятники Самарской губернии / В.В. Гольмстен // Труды секции археологии. – 1929. – Т. IV. – С. 125-137.
176. Горбенко М.О. Дослідження неординарного зрубного поховання біля с. Безіменне / М.О. Горбенко // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених. – К., 1997. – С. 86-87.
177. Горбов В.Н. Охранные исследования в Приазовье / В.Н. Горбов, А.Н. Усачук // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк, 1987. – С. 64-67.
178. Горбов В.Н. О применении камня в домостроительстве срубной культуры Северо-Восточного Приазовья / В.Н. Горбов // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк, 1989. – С. 120-123.
179. Горбов В.Н. Новый тип памятников позднего бронзового века в Северо-Западном Приазовье / В.Н. Горбов // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. – Луганск, 1990. – С. 59-61.
180. Горбов В.Н. Некоторые итоги исследования срубных памятников в Северо-Восточном Приазовье / В.Н. Горбов // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.). – К., 1991. – С. 121-122.
181. Горбов В.Н. Поселенческие комплексы Приазовья в системе синхронизации западного и восточного кругов культур валиковой керамики / В.Н. Горбов // Новые открытия и методологические основы археологической хронологии. – СПб, 1993. – С. 90-93.
182. Горбов В.Н. Бронзовый нож листовидной формы с выделенным перекрестьем, плоским черешком, ребром в средней части клинка. Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области / В.Н. Горбов // АА. – Вып.1. – Донецк, 1993а. – С. 39.

183. Горбов В.Н. Дружковский могильник и некоторые вопросы мировоззрения срубных племен / В.Н. Горбов, А.Н. Усачук // АА. – Вып. 2. – Донецк, 1993б. – С. 115-131.
184. Горбов В.Н. О верхней границе существования срубной культуры в Приазовье / В.Н. Горбов // Срубная культурно-историческая общность. – Саратов: Изд-во СарГУ, 1994. – С. 70-74.
185. Горбов В.Н. К проблеме культурной атрибуции поселения на Белозерском лимане / В.Н. Горбов // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита – бронзы Средней и Восточной Европы. – СПб., 1995. – Ч. II. – С. 52-72.
186. Горбов В.Н. Раннесрубные поселенческие комплексы Северо-Восточного Приазовья / В.Н. Горбов // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи. – Воронеж, 1996. – С. 66-69.
187. Горбов В.Н. Финал бронзового века Северо-Восточного Приазовья и некоторые проблемы региональных различий / В.Н. Горбов // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век). – Донецк: Изд-во ДонГУ, 1996. – Ч. 2. – С. 13-21.
188. Горбов В.Н. Две традиции применения камня в домостроительстве позднего бронзового века / В.Н. Горбов // АА. – Вып. 6. – Донецк, 1997. – С. 145-162.
189. Горбов В.Н. Специализированный комплекс кожевенной обработки на поселении Безыменное II / В.Н. Горбов, А.Н. Усачук // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 97-100.
190. Горбов В.Н. Особенности домостроительства и планиграфии поселений в условиях степной зоны / В.Н. Горбов // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 55-60.

191. Горбов В.Н. О контакте архаической срубной и позднемноговаликовой культур на Приазовской возвышенности / В.Н. Горбов, А.Н. Усачук // Бронзовый век Восточной Европы. – Самара, 2001. – С. 213-220.
192. Горбов В.Н. Раннесрубно-многоваликовский горизонт на поселении Раздольное в Приазовье / В.Н. Горбов, А.Н. Усачук // АА. – Вып. 10. – Донецк, 2001а. – С. 155-196.
193. Горбов В.Н. О наименовании частей сосудов позднего бронзового века / В.Н. Горбов // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона. – Киев-Воронеж, 2001б. – С. 29-32.
194. Горбов В.Н. Курган бронзового века в Северо-Восточном Приазовье / В.Н. Горбов, А.Н. Усачук // АА. – Вып. 25. – Донецк, 2011. – С. 46-70.
195. Горбов В.Н. Камышеватая-ХІV – поселение позднего бронзового века в Северо-Восточном Приазовье / В.Н. Горбов, Е.В. Кабанова // Аркасівські читання. – Миколаїв: Вид-во МДУ ім. В.О. Сухомлинського, 2011. – С. 49-52.
196. Горбунов В.С. Украшения племен уральской абашевской культуры / В.С. Горбунов // Проблемы археологии Поволжья и Приуралья. – Куйбышев: Изд-во КуйбГПИ, 1976. – С. 53-54.
197. Горбунов В.С. Поселенческие памятники бронзового века в лесостепном Приуралье / В.С. Горбунов. – Куйбышев, 1989. – 135 с.
198. Горбунов В.С. К вопросу об уровне развития металлургии и металлообработки у племен срубной культурно-исторической общности / В.С. Горбунов // XV Уральское археологическое совещание. – Оренбург: ООО «Оренбургская губерния», 2001. – С. 71-72.
199. Горбунов В.С. Срубная общность Восточной Европы / В.С. Горбунов. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2006. – 192 с.
200. Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. / В.А. Городцов // Труды XII Археологического съезда. – М., 1905. – Т. I. – С. 174-225.

201. Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. / В.А. Городцов // Труды XIII Археологического съезда. – М., 1907. – Т. I. – С. 211-285.
202. Городцов В.А. Культуры бронзовой эпохи в Средней России / В.А. Городцов. – М., 1916. – 106 с.
203. Городцов В.А. Бронзовый век на территории СССР / В.А. Городцов // БСЭ. – Изд. 1-е.: в 62 т. – М.: АО «Советская энциклопедия», 1927. – Т. 7. – С. 610-626.
204. Городцов В.А. К вопросу о киммерийской культуре / В.А. Городцов // Труды секции археологии. Институт археологии и искусствоведения. – М., 1928. – Т. II. – С. 46-60.
205. Гошко Т.Ю. Ніж із Володимирівки / Т.Ю. Гошко // Археологія. – 2013. – № 2. – С. 119-123.
206. Граков Б.Н. Ранний железный век (Культуры Западной и Юго-Восточной Европы) / Б.Н. Граков. – М.: Изд-во МГУ, 1977. – 232 с.
207. Грищук О.М. Астрагали як елемент поховального обряду населення Дніпро-Донської бабинської культури / О.М. Грищук // ДАЗ. – Донецьк: Вид-во Донецького ун-ту, 2013. – № 17. – С. 24-34.
208. Грязнов М.П. Землянки бронзового века близ хут. Ляпичева на Дону (из работ в зоне строительства Волго-Донского канала) / М.П. Грязнов // КСИИМК. – 1953. – Вып. L. – С. 137-148.
209. Дегерменджи С.М. Курганы Донеччины: загальний стан, проблеми обліку та охорони / С.М. Дегерменджи // АА. – Вып. 14. – Донецк, 2004. – С. 3-12.
210. Демкин В.А. Некоторые аспекты палеопочвенного изучения памятников археологии / В.А. Демкин, А.В. Лукашев, И.С. Ковалевская // РА. – 1992. – № 4. – С. 43-49.
211. Демкин В.А. Реконструкция погребальной пищи в глиняных сосудах из курганных захоронений с использованием фосфатного и микробиологических методов / В.А. Демкин, Т.С. Демкина, С.Н. Удальцов //

- Вестник археологии, антропологии и этнографии. – 2014. – № 2 (25). – С. 148-159.
212. Денисова А.А. Раскопки двух катакомбных курганов на Крынке / А.А. Денисова, Д.П. Кравец // ДАС. – Донецк, 1993. – № 3. – С. 52 – 61.
213. Дергачев В.А. Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы / В.А. Дергачев, В.С. Бочкарев. – Кишинев, 2002. – 348 с.
214. Дремов И.И. Материалы из курганов у с. Березовка Энгельсовского района и некоторые вопросы социокультурных реконструкций эпохи поздней бронзы / И.И. Дремов // Археологическое наследие Саратовского края. Охрана и исследования в 1996 г. – Саратов, 1997. – С. 147-164.
215. Дудин А.А. О металлических деталях деревянной посуды ранних кочевников юга Восточной Европы в предскифский период / А.А. Дудин // Vitaantique. Збірка наукових статей. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2009. – № 7-8. – С. 123-129.
216. Евдокимов Г.Л. Погребения эпохи поздней бронзы Астаховского могильника / Г.Л. Евдокимов. – К., 1992. – 45 с.
217. Єльніков М. В. Дослідження заgonу археологічної експедиції Запорізького національного університету у 2011 р. / М. В. Єльніков // Культурна спадщина Запорізького краю : зб. наук. статей та документів з охорони культурної спадщини. – Запоріжжя : ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2011. – Вип. 3. – С. 44-45.
218. Єльніков М. В. Курган Орта тубе у Північно-Східному Приазов'ї / М. В. Єльніков // Музейний вісник. – Вип. 13. – Запоріжжя, 2013. – С. 90-106.
219. Житников В.Г. Исследование курганов на Миусском полуострове / [В.Г. Житников, Л.С. Ильюков, Л.М. Казакова и др.] // АО 1975 года. – М.: Наука, 1976. – С. 122.
220. Житников В.Г. Поховання зрубної спільноти з булавами / В.Г. Житников, В.В. Циміданов // Археологія. – 1999. – №1. – С. 131-142.

221. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга 1888-1902 гг. – СПб.: Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1908. – 222 с.
222. Забавин В.О. Материалы эпохи поздней бронзы из разведок в Донецком Приазовье / В.О. Забавин // Українська державність: історія і сучасність: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених. – Маріуполь, 2010. – С. 95-96.
223. Забавин В.О. Исследования археологической экспедиции МГУ в Северном Приазовье в 2010 году / В.О. Забавин, С.Г. Небрат // Українська державність: історія і сучасність: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених. – Маріуполь, 2010. – С. 96-97.
224. Забавин В.О. Погребения срубной культуры длинного кургана у села Орловское (из раскопок В.К. Кульбаки) / В.О. Забавин // ДАЗ. – 2009/2010. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2010. – № 13/14. – С. 174-184.
225. Забавин В.О. Очерк истории изучения древностей срубной культуры Северного Приазовья в XIX – начале XX века / В.О. Забавин // АА. – Вып. 25. – Донецк, 2011. – С. 21-27.
226. Забавин В.О. Курганный могильник срубной культуры у восточной окраины г. Мариуполя / В.О. Забавин // ДАЗ. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2011. – № 15. – С. 161-170.
227. Забавин В.О. Розвідки в Північно-східному Приазов'ї / В.О. Забавин, С.Г. Небрат // Археологічні дослідження в Україні в 2010 р. – Київ-Полтава: ІА НАН України, 2011. – С. 112-113.
228. Забавин В.О. Новые поселения эпохи бронзы в Северном Приазовье / В.О. Забавин, С.Г. Небрат // Історичні етюди: Зб. наук. пр. – Дніпропетровськ: Літограф, 2011. – Вип. 3. – С. 87-91.
229. Забавин В.О. Материалы эпохи поздней бронзы из разведок в Донецком Приазовье / В.О. Забавин, С.Г. Небрат // Аркасівські читання: матеріали I Міжнародної наукової конференції (14 – 15 квітня 2011 р.). – Миколаїв: МДУ імені В.О. Сухомлинського, 2011. – С. 52-54.

230. Забавін В.О. Дослідження археологічної експедиції МДУ в Новоазовському районі / В.О. Забавін // Українська державність: історія і сучасність: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених. – Маріуполь, 2011. – С. 131-134.
231. Забавін В.О. Дослідження кургану зрубної культури в урочищі Гайдамацький Кут (Північно-Східне Приазов'я) / В.О. Забавін, С.Г. Небрат // Археологічні дослідження в Україні в 2011 р. – Київ: ІА НАН України, 2012. – С. 210-211.
232. Забавин В.О. Топографические и ландшафтные особенности размещения курганов срубной культуры Северного Приазовья / В.О. Забавин // ДАЗ. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2012. – № 16. – С. 100-107.
233. Забавин В.О. Разрушенное погребение срубной культуры у с. Калиновка в Северном Приазовье / В.О. Забавин // Літопис Донбасу. – №. 20. – Донецьк, 2012. – С. 59-66.
234. Забавін В.О. Пам'ятки зрубної культури Північного Приазов'я в дослідженнях експедицій під керівництвом С.Н. Братченка / В.О. Забавін // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. – Луганськ, 2012. – С. 210-214.
235. Забавин В.О. Срубная культура Северного Приазовья в системе срубных древностей / В.О. Забавин // Актуальні проблеми науки та освіти: Зб. Матеріалів XIV підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ. – Маріуполь, 2012. – С. 363-364.
236. Забавин В.О. Памятники срубной культуры Северного Приазовья в исследованиях конца 20-х – начала 30-х гг. XX ст. / В.О. Забавин // Українська державність: історія і сучасність: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених. – Маріуполь, 2012. – С. 79-81.
237. Забавин В.О. Исследование кургана срубной культуры в уроч. Гайдамацкий Кут (Северо-Восточное Приазовье) / В.О. Забавин, С.Г.

- Небрат // VII Межвузовская археологическая конференция студентов и аспирантов юга России (тезисы докладов). – Ростов-н/Д.: Изд-во Южного федерального университета, 2012. – С. 15-16.
238. Забавін В.О. Курган зрубної культури в Північно-Східному Приазов'ї / В.О. Забавін, С.Г. Небрат // АА. – Вып. 30. – Донецк, 2013. – С. 179-195.
239. Забавін В.О. Історія досліджень поховальних пам'яток зрубної культури Надазов'я / В.О. Забавін // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – Вип. 4/5 (спецвипуск). – Маріуполь: Вид-во МДУ, 2012. – С. 73-87.
240. Забавін В.О. Розвідки в Новоазовському р-ні Донецької обл. / В.О. Забавін, С.Г. Небрат // Археологічні дослідження в Україні 2012 р. – Київ: ІА НАН України, 2013. – С. 145-147.
241. Забавин В.О. Характеристика погребальных сооружений срубной культуры Северного Приазовья / В.О. Забавин // ДАЗ. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2013. – № 17. – С. 56-78.
242. Забавин В.О. Исследования археологической экспедиции МГУ в Старобешевском р-не Донецкой области в 2012 г. / В.О. Забавин, С.Г. Небрат // Україна і світ: Проблеми історії: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених. – Маріуполь, 2013. – С. 199-202.
243. Забавин В.О. Погребальные памятники срубной культуры Северного Приазовья: характеристика источниковой базы / В.О. Забавин // Україна і світ: Проблеми історії: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених. – Маріуполь, 2013. – С. 196-199.
244. Забавин В.О. Разведки АЭ МГУ в 2012 году в нижнем течении реки Кальмиус (Северное Приазовье) / В.О. Забавин, С.Г. Небрат // Старожитності Північного Азов'я. Збірник наукових праць. – Маріуполь: Вид-во МДУ, 2014. – С. 42-58.

245. Забавин В.О. Керамическая посуда в погребальном обряде племен срубной культуры Северного Приазовья / В.О. Забавин // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – Вип. 11. – Маріуполь, 2014. – С. 20-34.
246. Забавін В.О. До питання щодо розташування керамічного посуду в похованнях зрубної культури Північного Приазов'я / В.О. Забавін // Україна і світ: Проблеми історії. Всеукраїнська науково-практична конференція. – Маріуполь, 2014. – С. 13-16.
247. Забавін В.О. Пам'ятки зрубної культури Надазов'я в дослідженнях новобудовних експедицій (1970-ті – 1991 рр.) / В.О. Забавін // Шості Новицькі читання. Науково-практична конференція. ЗНУ. (17.11.2014).
248. Забавин В.О. Погребения срубной культуры Северного Приазовья с металлическими ножами / В.О. Забавин // Історичні і політологічні дослідження. – Вінниця: Вид-во ДонНУ, 2014. – № 3-4 (57-58). – С. 9-22.
249. Забавін В.О. До питання про курганне будівництво носіїв зрубної культури Надазов'я / В.О. Забавін // Модернізація соціокультурного простору: історичний досвід, виклики та перспективи. – Житомир – Вінниця, 2015. – С. 16-19.
250. Забавін В.О. Вироби із кістки у поховальному обряді племен зрубної культури Північного Приазов'я / В.О. Забавін // Проблеми вивчення та охорони пам'яток первісного мистецтва півдня Європи (кам'яний вік – епоха бронзи). – Мелітополь, 2015. – С. 22-31.
251. Забавін В.О. Дослідження археологічної експедиції Маріупольського державного університету в 2013 році / В.О. Забавін // Україна і світ: Проблеми історії. Всеукраїнська науково-практична конференція. – Маріуполь, 2015. – С. 170-174.
252. Забавин В.О. Исследование погребальных памятников срубной культуры в Северном Приазовье в новостроечный период / В.О. Забавин // Україна у

- світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. – Маріуполь: МДУ, 2016. – С. 205-209.
253. Забавін В.О. Пам'ятки зрубної культури Надазов'я в дослідженнях новобудовних експедицій / В.О. Забавін // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – Вип. 16. – Маріуполь, 2016. – С. 24-33.
254. Забавин В.О. К проблеме культурогенеза срубной культуры Северного Приазовья / В.О. Забавин // ДАЗ. – Вінниця: Вид-во ДонНУ, 2016. – № 20. – С. 54-67.
255. Забавін В.О. Розкопки кургану біля с.м.т. Ялта Донецької області археологічною експедицією Маріупольського державного університету у 2016 році / В.О. Забавін, С.Г. Небрат // Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. – Маріуполь: МДУ, 2017. – С. 98-100.
256. Забавін В.О. Дослідження кургану на півдні Донецької області експедицією Маріупольського державного університету / В.О. Забавін, С.Г. Небрат // Археологічні дослідження в Україні 2016 р. – Київ: ІА НАН України, 2017.
257. Забавін В.О. Неординарне поховання зрубного часу з кургану біля с.м.т. Ялта (Північно-Східне Приазов'я) / В.О. Забавін, С.Г. Небрат // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – Вип. 18. – Маріуполь, 2017. – С. 11-20.
258. Забавін В.О. Рештки небіжчиків в похованнях зрубної культури Північного Приазов'я / В.О. Забавін // Зб. матеріалів ХХ підсумкової науково-практичної конференції викладачів. – Маріуполь: МДУ, 2018. – С. 105-107.
259. Забавин В.О. Костяные изделия в погребениях срубной культуры Северного Приазовья / В.О. Забавин // Eastern European Scientific Journal. – 2018. – № 6 (34) part 2. – P. 10-15.

260. Загородняя О.Н. История изучения металлопроизводственного инструментария срубной общности / О.Н. Загородняя // ДАЗ. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2013. – № 17. – С. 79-98.
261. Загородня О.М. Знряддя металовиробництва бережнівсько-маївської зрубної культури (за матеріалами картамиського археологічного мікрорайону): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 «Археологія» / ІА НАНУ. – К., 2014. – 15 с.
262. Зайцев А.В. Связь трансгрессивно-регрессивных циклов Азово-Черноморского бассейна в голоцене с временем существования античных поселений / А.В. Зайцев // Проблемы палеонтологии и археологии юга России и сопредельных территорий. Материалы международной конференции (Ростов-на-Дону, Азов, 18-20 мая 2005 г.). – Ростов-на-Дону, 2005. – С. 28-29.
263. Зарайская Н.П. Раскопки в Донецкой области / Н.П. Зарайская, С.К. Стороженко, М.Л. Швецов // АО 1975 года. – М.: Наука, 1976. – С. 326.
264. Зарайская Н.П. Курганы у поселка Гусельск / Н.П. Зарайская, В.А. Косиков // Археологический вестник. – №3. – Запорожье, 1992. – С. 16-17.
265. Заседания Московского предварительного комитета XIII археологического съезда // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. – М., 1908. – Т. II. – С. 121-142.
266. Захарова Е.Ю. Сосуды со знаками срубной общности эпохи поздней бронзы / Е.Ю. Захарова. – Воронеж: Центрально-Черноземное книжное издательство, 2000. – 163 с.
267. Зудина В.Н. Археологические древности Южного Средневожья / В.Н. Зудина. – Самара, 1998. – 124 с.
268. Иванов А.Ю. Зрубний комплекс з роговим «жезлом» із Середнього Заволя / А.Ю. Иванов, Ю.І. Колев // Археологія. – 1993. – № 1. – С. 92-101.
269. Ильюков Л.С. Раскопки курганов на Миусском полуострове / Л.С. Ильюков, Т.А. Прохорова // АО 1976 года. – М.: Наука, 1977. – С. 100.

270. Ильюков Л.С. Лакедемоновский курганный могильник / Л.С. Ильюков, Л.М. Казакова, В.Я. Кияшко // АО 1977 года. – М.: Наука, 1978. – С. 120-121.
271. Ильюков Л.С. Курган бронзового века на Миусском полуострове / Л.С. Ильюков // СА. – 1979. – №1. – С. 132-144.
272. Ильюков Л.С. Миусские курганы / Л.С. Ильюков, Л.М. Казакова // АО 1979 года. – М.: Наука, 1980. – С. 108.
273. Ильюков Л.С. Сухо-Чалтырские курганы / Л.С. Ильюков, П.А. Ларинок // СА. – 1982. – № 4. – С. 157-164.
274. Ильюков Л.С. Курганы Миусского полуострова / Л.С. Ильюков, Л.М. Казакова. – Ростов: Изд-во Ростовского ун-та, 1988 – 168 с.
275. Ильюков Л.С. Клад бронзовых серпов из дельты Дона / Л.С. Ильюков // Проблемы археологии Нижнего Поволжья: Тезисы докладов I Международной Нижневолжской археологической конференции. – Волгоград, 2004. – С. 123-126.
276. Императорская Археологическая Комиссия (1859-1917): К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия. СПб.: ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2009. – 1186 с.
277. Кадырбаев М.К. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки (по материалам Северной Бетбак-Далы) / М.К. Кадырбаев, Ж.К. Курманкулов. – Алма-Ата, 1992. – 247 с.
278. Казакова Л.М. Исследование курганов в зонах строительства донской и миусской систем / Л.М. Казакова, В.П. Копылов, С.А. Науменко, Т.А. Прохорова // АО 1974 года. – М.: Наука, 1975. – С. 109-110.
279. Калиева С.С. Некрополь эпохи бронзы Джангильды 5 / С.С. Калиева, А.В. Колбина, В.Н. Логвин. – Костанай: Костанайполиграфия, 2016. – 208 с.
280. Каталог. Курганы Северо-Восточного Приазовья / В.А. Ларенок // Материалы и исследования Таганрогской археологической экспедиции. – Вып. III. – Ростов-на-Дону, 1998. – 257 с.

281. Качалова Н.К. Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга / Н.К. Качалова // САИ. – М.: Наука, 1974. – Вып. В 4-12. – 56 с.
282. Кеппен П.И. О курганах. Предварительное разыскивание / П.И. Кеппен // ИТУАК. – 1908. – Т. 42. – С. 1-41.
283. Керлот Х.Э. Словарь символов. Мифология. Магия. Психоанализ / Х.Э. Керлот; пер. Н.А. Богун, Ю.А. Данько, С.Г. Козунина. – М.: Рефл-бук, 1994. – 603 с.
284. Килейников В.В. Орудия труда Лукьяновского поселения эпохи поздней бронзы / В.В. Килейников // Проблемы археологического изучения Дону-Волжской лесостепи. – Воронеж: ВГПИ, 1989. – С. 119-126.
285. Килейников В.В. Металлические серпы с памятников бронзового века лесостепного Подонья / В.В. Килейников // Проблемы археологии Нижнего Поволжья: Тезисы докладов I-ой международной Нижневолжской археологической конференции. – Волгоград, 2004. – С. 127-131.
286. Килейников В.В. Металлические топоры с памятников бронзового века лесостепного Подонья / В.В. Килейников // Археология Восточно-европейской лесостепи. – Пенза, 2008. – Вып. 2. – Т. 1. – С. 178-188.
287. Кириллов А.К. Курганы Донецкой области как объекты исследований археоастрономии / А.К. Кириллов // АА. – Вып. 25. – Донецк, 2011. – С. 180-198.
288. Клейн Л.С. Кургани біля с. Троїцького / Л.С. Клейн // АП УРСР. – Т. VIII. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 141-163.
289. Клейн Л.С. Археологическая типология / Л.С. Клейн. – Л., 1991. – 448 с.
290. Клейн Л.С. Принципы археологии / Л.С. Клейн. – СПб.: Бельведер, 2001. – 152 с.
291. Клименко В.Ф. Раскопки курганов в Центральном Донбассе / В.Ф. Клименко // АО 1971 года. – М.: Наука, 1972. – С. 322.
292. Клименко В.Ф. Исследования в Донецкой области / В.Ф. Клименко // АО 1972 года. – М.: Наука, 1973. – С. 288-289.

293. Клименко В.Ф. Работы Енакиевского отряда / В.Ф. Клименко, В.И. Цымбал // АО 1974 года. – М.: Наука, 1975. – С. 289-291.
294. Клименко В.Ф. Раскопки курганов в Донецкой области / В.Ф. Клименко // АО 1976 года. – М.: Наука, 1977. – С. 304-305.
295. Клименко В.Ф. Исследования Енакиевской экспедиции / В.Ф. Клименко. // АО 1978 года. – М.: Наука, 1979. – С. 337-338.
296. Клименко В.Ф. Работа Енакиевской экспедиции / В.Ф. Клименко // АО 1982 года. – М.: Наука, 1983. – С. 268-269.
297. Клименко В.Ф. Исследование курганов у г. Волновахи / В.Ф. Клименко, В.И. Цымбал // Организация археологических экспедиций с участием школьников. – Донецк, 1988. – С. 9-10.
298. Клименко В.Ф. Памятники срубной культуры в Северном Приазовье / В.Ф. Клименко, В.И. Цымбал // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.). – К., 1991. – С. 120-121.
299. Клименко В.Ф. Курганные древности Центрального Донбасса / В.Ф. Клименко, А.Н. Усачук, В.И. Цымбал. – Донецк, 1994. – 127 с.
300. Клименко В.Ф. Курганы юга Донетчины / В.Ф. Клименко. – Енакиево, 1998. – 220 с.
301. Клименко В.Ф. Конструктивные особенности погребальных сооружений срубной культуры Центрального Донбасса / В.Ф. Клименко, В.И. Цымбал // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 21-23.
302. Клименко В.Ф. Кенотафы срубной культуры Центрального Донбасса / В.Ф. Клименко, В.И. Цымбал // Проблемы археологии и архитектуры: В 2-х т. – Донецк-Макеевка, 2001. – Т. I. – С. 65-70.
303. Клименко В.Ф. О крестообразных знаках на сосудах срубной культуры / В.Ф. Клименко // XV Уральское археологическое совещание. – Оренбург, 2001а. – С. 77-78.

304. Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000 – 900 рр. до Р.Х.) / В.І. Ключко. – К.: АртЕк, 2006. – 337 с.
305. Ключко В.І. Древний металл Украины / В.І. Ключко, А.В. Козыменко. – К., 2017. – 368 с.
306. Ключинцев В.Н. Погребения в каменных ящиках сабатиновской культуры на р. Ингулец / В.Н. Ключинцев // СА. – 1989. – № 4. С. 250-254.
307. Ковальова І.Ф. Маївський локальний варіант зрубної культури / І.Ф. Ковальова, С.С. Волкобой // Археологія. – № 20. – 1976. – С. 3-21.
308. Ковалева И.Ф. Срубные курганные могильники Нижнего Приорелья / И.Ф. Ковалева, С.С. Волкобой // Курганные древности Степного Поднепровья. – Днепропетровск, 1978. – С. 32-45.
309. Ковалева И.Ф. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке / И.Ф. Ковалева. – Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского университета, 1981. – 78 с.
310. Ковалева И.Ф. Стратифицированные срубные курганы Приорелья / И.Ф. Ковалева // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. – Днепропетровск, 1981б. – С. 77-84.
311. Ковалева И.Ф. Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы / И.Ф. Ковалева // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1988. – С. 20-33.
312. Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам левобережной Украины) / И.Ф. Ковалева. – Днепропетровск, 1989. – 89 с.
313. Ковалева И.Ф. Срубные погребения с наборами альчигов / И.Ф. Ковалева // Исследования по археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1990. – С. 59-71.
314. Ковалева И.Ф. Кому принадлежали срубные погребения с бронзовыми иглами и шильями / И.Ф. Ковалева // Северо-Восточное Приазовье в системе

- евразийских древностей (энеолит – бронзовый век). – Донецк, 1996. – Ч. 1. – С. 91-93.
315. Ковалёва И.Ф. Соотношение культуры многоваликовой керамики и срубной в Днепровском Предстепье / И.Ф. Ковалева // Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей востока и запада в эпоху поздней бронзы. – К.; Николаев; Южноукраинск, 1997. – С. 10-11.
316. Козачок Н.Л. Памятник эпохи бронзы на острове Хортица / Н.Л. Козачок // ДСПК. – Т. II. – Запорожье, 1991. – С. 82-94.
317. Колесник А.В. Традиция кремнеобработки в эпоху поздней бронзы в Донбассе и Северо-Восточном Приазовье / А.В. Колесник, Я.П. Гершкович // АА. – Вып. 10. – Донецк, 2001. – С. 97-118.
318. Колесник А.В. Кремневые сырьевые стратегии Большого Донбасса в эпоху камня – палеометалла / А.В. Колесник // АА. – Вып. 20. – Донецк, 2009. – С. 41-52.
319. Колотухин В.А. Поздний бронзовый век Крыма / В.А. Колотухин. – К.: Стилос, 2003. – 139 с.
320. Копылов В.П. О транспортных сухопутных коммуникациях, проходящих через Дельту Дона в скифское время / В.П. Копылов // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. – Запорожье, 1994. – С. 89-91.
321. Косиков В.А. Исследования курганов на территории Донецкой области / В.А. Косиков // АО 1976 года. – М.: Наука, 1977. – С. 310-311.
322. Косиков В.А. Раннесрубный погребальный комплекс в Северо-Восточном Приазовье / В.А. Косиков, Р.А. Литвиненко // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк, 1989. – С. 117-118.
323. Косіков В.А. Розкопки курганів н терені Донеччини / В.А. Косіков, Д.П. Кравець // АДУ у 1992 р. – К., 1993. – С. 76-77.

324. Косиков В.А. Курганная группа у п. Новоамвросиевка на р. Крынка (из раскопок Т.А. Шаповалова) / В.А. Косиков // ДАС. – Донецк, 1996. – № 6. – С. 63-75.
325. Косиков В.А. Мариупольский краевед Петр Митрофанович Пиневич / В.А. Косиков, Р.П. Божко // ДАС. – Донецк, 1998. – № 8. – С. 5-14.
326. Косиков В.А. Новые документы о пребывании М.О. Макаренко в Донбассе // Новые страницы истории Донбасса. – Кн. 7. – Донецк, 1999. - С. 274-276.
327. Косиков В.А. История исследования археологических памятников Донбасса / В.А. Косиков. – Донецк: Истоки, 2001. – 84 с.
328. Кочерженко О.В. Опыт использования кластерного анализа при классификации форм керамики срубных погребений Нижневолжского правобережья (пограничье степи и лесостепи) / О.В. Кочерженко, Н.М. Малов, В.Н. Слонов // Археологические вести. – Вып. 1. – Саратов, 1993.
329. Кочерженко О.В. О семантике орнамента керамики срубной культуры / О.В. Кочерженко, В.Н. Слонов // РА. – 1993а. – № 3. – С. 37-42.
330. Кравец Д.П. Кремневые орудия у племен срубной культуры Северского Донца / Д.П. Кравец // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк, 1987. – С. 69-71.
331. Крамарев А.И. Характеристика погребальных сооружений срубной культуры Южного Средневолжья / А.И. Крамарев // Вопросы археологии Поволжья. – Самара, 2003. – Вып. 3. – С. 277-305.
332. Крамарев А.И. Погребальные памятники срубной культуры Южного Средневолжья / А.И. Крамарев // Абашевская культурно-историческая общность: истоки, развитие, наследие. – Чебоксары, 2003а. – С. 153-160.
333. Кривцова-Гракова О.А. Бессарабский клад / О.А. Кривцова-Гракова. – М.: Гос. ист. музей, 1949. – 27 с.
334. Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в позднем бронзовом веке / Кривцова-Гракова О.А. // МИА. – 1955. – Вып. 46. – 167 с.

335. Кубышев И.А. Исследования Херсонской экспедиции / И.А. Кубышев // АО 1986 года. – М.: Наука, 1988. – С. 299-301.
336. Кудлай Ю.В. Зоряна піктограма бронзового віку Донбасу / Ю.В. Кудлай // Наше небо. – 1999. – № 2. – С. 24-27.
337. Кудлай Ю.В. Календарные свойства архитектуры срубного кургана у села Заможное / Ю.В. Кудлай // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 93-94.
338. Кузьмина Е.Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических данных / Е.Е. Кузьмина // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. – М.: Наука, 1981. – С. 101-125.
339. Кузьмина Е.Е. Арии – путь на юг / Е.Е. Кузьмина. – М.: Летний сад, 2008. – 558 с.
340. Кузьмина О.В. Относительная хронология культур абашевской КИО / О.В. Кузьмина // Проблеми історії та археології давнього населення УРСР. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 118-119.
341. Кузьмина О.В. Абашевская культура в лесостепном Волго-Уралье / О.В. Кузьмина. – Самара: Изд-во Самарского пед. ин-та, 1992. – 128 с.
342. Кузнецов Л.В. Курганный могильник срубной культуры у с. Волчанка в Куйбышевском Заволжье / Л.В. Кузнецов, М.С. Седова // СА. – 1991. – № 3. – С. 161-178.
343. Кульбака В.К. Исследования Мариупольской экспедиции / В.К. Кульбака, И.И. Гнатко // АДУ 1991 р.: Луцьк, 1993. – С. 57-58.
344. Кульбака В. Соматичні культури бронзового віку півдня Східної Європи / В. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь, 1998. – 60 с.
345. Кульбака В. Давні індоєвропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень / В. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь, 2002. – 94 с.
346. Кульбака В.К. Курган срубной культуры у с. Коминтерново / В.К. Кульбака, В.О. Забавин, С.Г. Небрат // Гілея: науковий вісник: Зб. наук. пр. – Київ.: ВІРУАН, 2009. – Вип. 29. – С. 136-141.

347. Кучугура Л.І. Дослідження видатного українського археолога М.О. Макаренка в м. Маріуполь у 1930-1933 роках / Кучугура Л.І. // Праці науково-дослідного інституту пам'ятко охоронних досліджень. – Вип. 2. – К.: АртЕк, 2007. – С. 71-86.
348. Куштан Д.П. Південь Лісостепового Подніпров'я За Доби Пізньої Бронзи / Д.П. Куштан // АА. – Вип. 29. – Донецьк, 2013. – 232 с.
349. Куштан Д.П. Периодизация и хронология памятников эпохи поздней бронзы Центральной Украины / Д.П. Куштан // Проблемы периодизации и хронологии в археологии эпохи раннего металла Восточной Европы. – СПб.: «Скифия-принт», 2013б. – С. 80-85.
350. Лапко М.В. Край вугілля й металу / М.В. Лапко. – К.: Наука, 1969. – 160 с.
351. Ларенок В.А. Курганы у с. Рясное (Матвеево-Курганский район, Ростовская обл., раскопки 1988 г.) / В.А. Ларенок, П.А. Ларенок // Материалы и исследования Таганрогской археологической экспедиции. – Вип. I. – Ростов-на-Дону: Гэфест, 1993. – 64 с.
352. Ларенок В.А. Курганный могильник «Покровский» / В.А. Ларенок, П.А. Ларенок // Курганы Северо-Восточного Приазовья. Каталог. – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 90-96.
353. Ларенок В.А. Курганный могильник «Дарагановка» / В.А. Ларенок, П.А. Ларенок // Курганы Северо-Восточного Приазовья. Каталог. – Ростов-на-Дону, 1998а. – С. 96-101.
354. Ларенок В.А. Курганный могильник «Самарский»-II / В.А. Ларенок // Курганы Северо-Восточного Приазовья. Каталог. – Ростов-на-Дону, 1998б. – С. 102-120.
355. Ларенок П.А. Курганный могильник «Пятихатки»-I / П.А. Ларенок // Курганы Северо-Восточного Приазовья. Каталог. – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 4-16.

356. Ларенок П.А. Курганные могильники «Федоровка»-I-II / П.А. Ларенок // Курганы Северо-Восточного Приазовья. Каталог. – Ростов-на-Дону, 1998а. – С. 17-41.
357. Ларенок П.А. Курганные могильники «Никитин»-I-II / П.А. Ларенок // Курганы Северо-Восточного Приазовья. Каталог. – Ростов-на-Дону, 1998б. – С. 41-54.
358. Ларенок П.А. Курганные могильники «Таврия»-I-III / П.А. Ларенок // Курганы Северо-Восточного Приазовья. Каталог. – Ростов-на-Дону, 1998в. – С. 56-90.
359. Лебедев Г.С. Погребальный обряд как источник социологической реконструкции / Г.С. Лебедев // КСИА. – 1977. – Вып. 148. – С. 24-30.
360. Левакова Е.И. К проблеме происхождения погребальных сооружений в срубной культуре Заволжья / Е.И. Левакова, Г.Г. Пятых // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 44.
361. Леонова Н.Б. Погребение как объект формального анализа / Н.Б. Леонова, Ю.А. Смирнова // КСИА. – 1977. – Вып. 149. – С. 16-23.
362. Лесков А.М. Раскопки курганов на юге Херсонщины и некоторые вопросы истории племен бронзового века Северного Причерноморья / А.М. Лесков // Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 7-19.
363. Лесков А.М. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы / А.М. Лесков // Памятники эпохи бронзы юга восточной части СССР. – К., 1967. – С. 143-178.
364. Лесков О.М. Зрубна культура / О.М. Лесков // Археологія УРСР: в 3-х т. – К.: Наук. думка, 1971. – Т.1. – С. 404-428.
365. Либеров П.Д. Курганы у села Константиновки / П.Д. Либеров // КСИИМК. – 1951 – Вып. 37. – С. 137-143.

366. Литвиненко Р.А. Об одной из групп каменных подкурганых сооружений срубной культуры / Р.А. Литвиненко // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. – Херсон, 1990. – С. 74-75.
367. Литвиненко Р.А. Погребальные сооружения срубной культуры Подонцовья и Северо-Восточного Приазовья / Р.А. Литвиненко // ДАС. – Донецк, 1992. – № 1. – С. 29-46.
368. Литвиненко Р.А. Исследования северной группы курганов у с. Запорожец (Северное Приазовье) / Р.А. Литвиненко, В.А. Посредников, В.К. Гриб // ДАС. – Донецк, 1992а. – № 2. – С. 94-112.
369. Литвиненко Р.А. Раскопки длинного кургана срубной культуры в Северо-Восточном Приазовье / Р.А. Литвиненко // Археологический вестник. – №3. – Запорожье, 1992б. – С. 15-16.
370. Литвиненко Р.А. О социальном членении погребений срубной культуры лесостепи / Р.А. Литвиненко // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны. – Липецк, 1992в. – С. 138-140.
371. Литвиненко Р.А. Исследования длинного кургана срубной культуры в бассейне Кальмиуса / Р.А. Литвиненко // АДУ 1991 року. – Луцьк, 1993. – С. 63.
372. Литвиненко Р.А. Курганный могильник Возрождение-II на Донетчине / Р.А. Литвиненко // РА. – 1993а. – № 3. – С. 188-197.
373. Литвиненко Р.А. Критерии выделения памятников покровского типа в бассейне Северского Донца / Р.А. Литвиненко // Новые открытия и методологические основы археологической хронологии. – СПб., 1993б. – С. 86-87.
374. Литвиненко Р.А. Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников): дис. ... канд. ист. наук / Литвиненко Роман Александрович. – К., 1994. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 750. – 345 с.

375. Литвиненко Р.А. Курганы срубной культуры у с. Терновое / Р.А. Литвиненко, В.А. Косиков // ДАС. – Донецк, 1994а. – № 5. – С. 114-124.
376. Литвиненко Р.О. Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 «Археологія» / ІА НАНУ. – К., 1994б. – 21 с.
377. Литвиненко Р.А. О раннем горизонте погребений срубной культуры Северо-Восточного Приазовья / Р.А. Литвиненко // Проблемы хронологии культур энеолита – бронзового века Украины и юга Восточной Европы. – Днепропетровск, 1994в. – С. 28-29.
378. Литвиненко Р.А. Об одной категории костяных изделий срубной культуры / Р.А. Литвиненко, А.Н. Усачук // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. н.э. – Тирасполь, 1994. – С. 120-122.
379. Литвиненко Р.А. Памятники покровского типа на Северском Донце / Р.А. Литвиненко // Археологические вести. – СПб., 1995. – № 4. – С. 73-82.
380. Литвиненко Р.А. Некоторые черты половозрастной организации срубных могильников Донецкого региона / Р.А. Литвиненко // Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века. – Волгоград: Перемена, 1996. – С. 62-66.
381. Литвиненко Р.А. Памятники Северского Донца в системе Доно-Донецкой производственной зоны эпохи поздней бронзы / Р.А. Литвиненко // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. – Воронеж, 1996. – С. 17-20.
382. Литвиненко Р.А. Об одной параллели в погребальном обряде скотоводческих племен эпохи бронзы Днепро-Донецкого региона / Р.А. Литвиненко // Матеріали доповідей вузівської наукової конференції професорсько-викладацького складу по результатах науково-дослідної роботи. Історичні науки, політологія: в 2-х кн. – Донецьк: ДонДУ, 1997. – Кн. I. – С. 10-13.

383. Литвиненко Р.А. Деревянная посуда в погребениях срубной культуры Азово-Донецкого региона / Р.А.Литвиненко // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей. – Саратов, 1997а. – С. 106-109.
384. Литвиненко Р.А. Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья / Р.А. Литвиненко // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 4-23.
385. Литвиненко Р.А. К истории исследования курганных могильников в окрестностях Каменных Могил / Р.А. Литвиненко // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999б. – С. 98-101.
386. Литвиненко Р.О. Похороня зрубної культури в кам'яних гробницях з горизонтальною кладкою стін / Р.О. Литвиненко // Археологія. – 2000. – № 4. – С. 3-18.
387. Литвиненко Р.А. Периодизация срубных древностей Доно-Донецкого региона (по погребальным памятникам Северского Донца) / Р.А. Литвиненко // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи. – Воронеж, 2000а. – С. 81-90.
388. Литвиненко Р.А. О так называемых «поясных пряжках» в памятниках бронзового века Волго-Уралья / Р.А. Литвиненко // XV Уральское археологическое совещание. – Оренбург, 2001. – С. 90-93.
389. Литвиненко Р.А. К истории изучения бабинской культуры / Р.А. Литвиненко // Археология восточноевропейской лесостепи. – Воронеж, 2002. – Вып. 16. – С. 78-89.
390. Литвиненко Р.О. Зрубні старожитності Північного Надазов'я в системі зрубної культурно-історичної спільноти (за матеріалами могильників) / Р.О. Литвиненко, Д.В. Абдрахманов // Проблеми історії та археології України. – Харків, 2003. – С. 20-22.

391. Литвиненко Р.А. Курган эпохи бронзы у села Запорожец (бассейн Кальмиуса, Северо-Восточное Приазовье) / Р.А.Литвиненко, Н.П. Зарайская // АА. – Вып. 14. – Донецк, 2004. – С. 203-232.
392. Литвиненко Р.О. Поховання культурного кола Бабине з астрагалами / Р.О. Литвиненко // Древности. – Харьков: ХИАО, 2005. – С. 74-86.
393. Литвиненко Р.О. Поховання культурного кола Бабине з металевими ножами / Р.О. Литвиненко // ДАС. – Донецк, 2006. – № 12. – С. 32-61.
394. Литвиненко Р.О. До відносної хронології культур середньої-пізньої бронзи басейна Сіверського Дінця (пропозиції щодо розв'язання проблеми) / Р.О. Литвиненко // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн. 13/14. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 332-356.
395. Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток): Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: спец. 07.00.04 «Археологія» / Р.О. Литвиненко. – К., 2009. – НА ІА НАНУ. – 798 с.
396. Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток). / Р.О. Литвиненко. – Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К.: ІА НАНУ, 2009а. – 32 с.
397. Литвиненко Р.О. Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабине / Р.О. Литвиненко // МДАСУ. – № 9: Від неоліту до кіммерійців. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2009б. – С. 44-90.
398. Литвиненко Р.О. Кургани поблизу залізничної станції Квашине в Донбасі (з розкопок Б.А. Шрамка) / Р.О. Литвиненко, А.М. Усачук // Древности Восточной Европы. – Х.: ХНУ им. В.Н. Каразина, 2011. – С. 198-206.
399. Литвиненко Р.О. «Курганна» археологія в житті та студіях Станіслава Никифоровича Братченка (світлої пам'яті видатного вченого) / Р.О. Литвиненко // ДАЗ. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2011а. – № 15. – С. 188-200.

400. Литвиненко Р.О. Новобудовна археологія в Донбасі: етапи, дослідники, досягнення / Р.О. Литвиненко // Археологія і давня історія України. – К., 2012. – Вип. 9. – С. 155-159.
401. Литвиненко Р.О. Курган бронзового віку поблизу м. Вугледар на Донеччині (верхів'я р. Кашлагач басейну Дніпра) / Р.О. Литвиненко, В.П. Андриєнко // АА. – Вип. 30. – Донецьк, 2013. – С. 140-171.
402. Литвиненко Р.О. Кістяний диск з карпато-мікенським декором із Середнього Подонців'я та деякі питання хронології зрубної культури / Р.О. Литвиненко, С.М. Санжаров, А.М. Усачук // ДАЗ. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2013. – № 17. – С. 180-198.
403. Литвиненко Р.О. Східна периферія Дніпро-Прутської Бабинської культури // Старожитності Північного Азов'я. Матеріали науково-практичної конференції. – Маріуполь: Вид-во МДУ, 2014. – С. 287-41.
404. Лопатин В.А. Опыт статистического анализа керамики срубных поселений степной левобережной зоны Нижнего Поволжья / В.А. Лопатин // Вопросы отечественной и всеобщей истории. – Саратов, 1987. – С. 128-137.
405. Лопатин В.А. Классификация керамики Преображенского поселения / В.А. Лопатин // Археология Восточно-Европейской степи. – Вип. 2. – Саратов, 1991. – С. 42-52.
406. Лопатин В.А. Культурные сооружения Селовского могильника / В.А. Лопатин // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии. – Саратов, 2000. – С. 99-101.
407. Лопатин В.А. Смеловский могильник: модель локального культурогенеза в степном Заволжье (середи́на II тыс. до н.э.) / В.А. Лопатин. – Саратов, 2010. – 244 с.
408. Луныков В.Ю. Погребальные комплексы с сурьмяными подвесками эпохи поздней бронзы юга Восточной Европы / В.Ю. Луныков, Ю.В. Луныкова // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вип. 19: Пастушеские

- скотоводы восточноевропейской степи и лесостепи эпохи бронзы (историография, публикации). – Воронеж, 2005.– С. 148-159.
409. Лунькова Ю.В. Погребения с ножами срубной культуры лесостепной зоны Волго-Донского междуречья / Ю.В. Лунькова // Проблемы археологии Евразии: К 80-летию Н.Я. Мерперта. – М., 2002. – С. 181-188.
410. Лисенко С.Д. Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 «Археологія» / ІА НАНУ. – К., 2001. – 20 с.
411. Лысенко С.Д. Длинные пластинки-оковки эпохи поздней бронзы / С.Д. Лысенко // Проблеми дослідження пам'яток Східної України: Матеріали II-ї Луганської міжнародної історико-археологічної конференції. – Луганськ, 2005. – С.101-103.
412. Лысенко С.Д. Абсолютная хронология восточного массива Тшинецкого культурного круга / С.Д. Лысенко // Проблемы эпохи бронзы Великой Степи. – Луганск: Глобус, 2005. – С. 37-60.
413. Лысенко С.С. Гривны, браслеты и перстни со спиральными щитками с территории Украины / С.С. Лысенко // Проблемы эпохи бронзы Великой Степи: Сб. науч. статей. – Луганск, 2005. – С. 25-36.
414. Макаренко М.О. Маріюпільський могильник / М.О.Макаренко. – К.: Вид-во ВУАН, 1933. – 151 с.
415. Максимов Е.К. Памятники эпохи бронзы у станции Карамыш, Саратовской области / Е.К. Максимов // Труды Саратовского областного музея краеведения. – Саратов: Изд-во «Коммунист», 1956. – Вып. 1. – С. 115-123.
416. Малов Н.М. Погребальные памятники покровского типа в Нижнем Поволжье / Н.М. Малов / Археология Восточно-Европейской степи. – Саратов, 1989. – С. 82-101.

417. Малов Н.М. «Абашеские памятники» Нижнего Поволжья (Памятники покровского типа): автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / ИИМК РАН. –СПб., 1992. – 16 с.
418. Мамонтов В.И. Памятники эпохи бронзы Волго-Донского междуречья / В.И. Мамонтов // Древняя и средневековая история Нижнего Поволжья. – Саратов, 1986. – С. 38-54.
419. Мамонтов В.И. Об инсигниях власти в погребениях эпохи поздней бронзы из районов Поволжья и Дона / В.И. Мамонтов // Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века. – Волгоград, 1996. – С. 57-61.
420. Марина З.П. Курганы эпохи бронзы у села Павловка / З.П. Марина, В.А. Ромашко, Е.Л. Фещенко // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. – Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского ун-та, 1988. – С. 5-20.
421. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века. / [Р.П. Божко, Т.Ю. Були, Н.Н. Гашенко и др.] – Мариуполь: Рената, 2006. – 356 с.
422. Махортых С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья / С.В. Махортых. – К.: Шлях, 2005. – 380 с.
423. Методические указания к организации самостоятельной работы на археологической практике: «Раскопки курганов зонах новостроек Донбасса» / Сост. Д.П. Кравец, В.А. Посредников. – Донецк: Изд-во Дон. ун-та, 1990. – 96 с.
424. Мінакова К.В. До проблеми дерев'яного посуду доби бронзи / К.В. Мінакова // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: матер. III Луганської міжнар. іст.-археол. конф., присвяченої пам'яті С.Н. Братченка. – Луганськ, 2012. – С. 307-312.
425. Миллер М.А. Керамика древних поселений Приазовья / М.А. Миллер // ЗСККОАИЭ. – Вып. 3 – 4. – Ростов н/Д, 1928.

426. Миллер М.А. К вопросу о развитии хозяйственных форм доклассового общества Нижнего Дона / М.А. Миллер, Б.В. Лунин // Советское краеведение в Азово-Черноморском крае. – Вып. 3. – Ростов н/Д, 1935.
427. Михайлов Б.Д. Работы Мелитопольского краеведческого музея / Б.Д. Михайлов // АО 1975 года. – М.: Наука, 1976. – С. 363-364.
428. Михайлов Б.Д. Курганы эпохи бронзы в бассейне реки Молочная / Б.Д. Михайлов // ДСПК. – Т. I. – Запорожье, 1990. – С. 107-116.
429. Михайлов Б.Д. Курганы эпохи бронзы в бассейне реки Молочная / Б.Д. Михайлов // Каменная Могила и ее окрестности. – Запорожье: Дикое поле, 2008. – С.197-205.
430. Михлин Б.Ю. Раскопки в Донецкой области / Б.Ю. Михлин // АО 1971 года. – М., 1972. – С. 321.
431. Молодин В.И. К выделению производственных зон эпохи бронзы на пространствах евразийской степи и лесостепи / В.И. Молодин, А.Д. Пряхин // Проблеми гірничої археології: Матеріали II-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару. – Алчевськ, 2005. – С. 7-9.
432. Моруженко А.А. Исследования на юге Донецкой области / [А.А. Моруженко, А.И. Привалов, В.П. Андриенко и др.] // АО 1978 года. – М.: Наука, 1979. – С. 375-376.
433. Моруженко А.А. Раскопки в Донецкой области / А.А. Моруженко // АО 1979 года. – М.: Наука, 1980. – С. 310-311.
434. Моруженко А.А. Исследования кургана у с. Птичье в бассейне р. Волчья / А.А. Моруженко, А.В. Евглевский // ДАС. – Донецк, 1993. – № 3. – С. 109-126.
435. Моруженко А.А. Могильник эпохи бронзы у с. Зрубное на р. Миус / А.А. Моруженко, Р.А. Литвиненко // ДАС. – Донецк, 1993а – № 3. – С. 72-93.

436. Мыськов Е.П. К проблеме периодизации памятников срубной культуры Нижнего Поволжья и Волго-Донского междуречья / Е.П. Мыськов // СА. – 1991. – №4. – С. 145-163.
437. Небрат С.Г. Археологічна експедиція МДУ: історія і сучасність / С.Г. Небрат // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – Вип. 4-5. – Маріуполь, 2012. – С. 102-111.
438. Обыденнов М.Ф. Северо-восточная периферия срубной культурно-исторической общности / М.Ф. Обыденнов, Г.Т. Обыденнова. – Самара: Изд-во Самарского университета, 1992. – 171 с.
439. Огульчанский О.Я. Археологічні пам'ятки Північного Приазов'я: (за матеріалами досліджень 1938 – 1948) / О.Я. Огульчанский // Археологія. – Т. IV. – К., 1950. – С. 132-140.
440. Одесский вестник. – 1827. – № 37.
441. Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность в системе взаимосвязанных понятий / В.С. Ольховский // СА. – 1986. – №1. – С. 65-76.
442. Ольховский В.С. Курганное святилище эпохи бронзы в Крыму / В.С. Ольховский, В.В. Отрощенко // ДСПК. – Т. II. – Запорожье, 1991. – С. 111-125.
443. Отрощенко В.В. Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья / В.В.Отрощенко // Открытия молодых археологов Украины: В 2-х ч. – К.: Наук. думка, 1976. – Ч. I. – С. 16-18.
444. Отрощенко В.В. Погребения с трупосожжениями у племен срубной культуры Нижнего Поднепровья / В.В. Отрощенко // Энеолит и бронзовый век Украины. – К.: Наук. думка, 1976а. – С. 172-190.
445. Отрощенко В.В. Катакомбные и срубные курганы в окрестностях с. Балки / В.В. Отрощенко // Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 5-15.

446. Отрощенко В.В. О социальном членении погребений срубной культуры Поднепровья / В.В. Отрощенко // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. – Донецк. 1979. – С. 86-87.
447. Отрощенко В.В. Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): дис. ... канд. ист. Наук / Отрощенко Віталій Васильович. – К., 1981.– НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 1. – № 598. – 329 с.
448. Отрощенко В.В. Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): Автореф. дис. ... канд. ист. наук /Отрощенко Віталій Васильович. – К., 1981а.– 23 с.
449. Отрощенко В.В. Культурно-хронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области / В.В. Отрощенко, Ю.В. Болтрик // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 38-46.
450. Отрощенко В.В. Раскопки курганов в Запорожской области / В.В. Отрощенко. // АО 1981 года. – М., 1983. – С. 300-302.
451. Отрощенко В.В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья / В.В.Отрощенко // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1984. – С. 84-96.
452. Отрощенко В.В. Белозерская культура / В.В. Отрощенко // Археология Украинской ССР: в 3-х т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – 765 с.
453. Отрощенко В.В. Исследования курганов в Запорожской области / В.В. Отрощенко. // АО 1983 года. – М., 1985. – С. 335.
454. Отрощенко В.В. Костяные детали плеток из погребений срубной культуры / В.В. Отрощенко // СА. – 1986. – № 3. – С. 227-232.
455. Отрощенко В.В. Раскопки курганов эпохи бронзы в Запорожской области / В.В. Отрощенко, Ю.Я. Рассмакин. // АО 1985 года. – М., 1987. – С. 385-386.

456. Отрощенко В.В. О восточной границе и восточных связях племен белозерской культуры / В.В. Отрощенко, Н.П. Шевченко // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 131-145.
457. Отрощенко В.В. К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла / В.В. Отрощенко, А.А. Формозов // *Studia Praehistorika*. – Т. 9. – Sofia, 1988. – С. 141-178.
458. Отрощенко В.В. Памятники Донбасса в системе срубной культурно-исторической общности / В.В. Отрощенко // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк, 1989. – С.33-35.
459. Отрощенко В.В. К вопросу о социальной структуре племен срубной культурно-исторической общности / В.В. Отрощенко // Проблеми історії та археології Української РСР. – К.: Наук. думка, 1989а. – С. 162-163.
460. Отрощенко В.В. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) / В.В. Отрощенко // Обряды и верования древнего населения Украины. – К.: Наук. думка, 1990. – С.5-17.
461. Отрощенко В.В. Погребения с жезлами у племен срубной общности / В.В. Отрощенко // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. – Луганск, 1990а. – С. 85-87.
462. Отрощенко В.В. Традиция изготовления деревянных сосудов в эпоху бронзы и раннего железного века на юге Восточной Европы / В.В.Отрощенко // Киммерийцы и скифы. – Мелитополь, 1992. – С. 71-72.
463. Отрощенко В.В. «Жреческие» комплексы в системе погребений срубной общности / В.В. Отрощенко // Археологічні та історичні дослідження Херсонщини. – Херсон, 1993. – С. 17-31.
464. Отрощенко В.В. Клейноды зрубного суспільства / В.В. Отрощенко // Археологія. – 1993. – № 1. – С. 101-109.

465. Отрощенко В.В. О двух линиях развития культур племен срубной общности / В.В. Отрощенко // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. – Запорожье, 1994. – Т. 2. – С. 150-153.
466. Отрощенко В.В. Пути обмена – пути миграций / В.В. Отрощенко // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона. – Луганск, 1995. – С. 18-19.
467. Отрощенко В.В. К вопросу о покровской срубной культуре / В.В. Отрощенко // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей. – Саратов, 1997. – Ч. 1. – С. 70-72.
468. Отрощенко В.В. Сюжет перевтілення у знаковій системі племен зрубної спільноти / В.В.Отрощенко // АА . – Вып. 7. – Донецк, 1998. – С. 93-98.
469. Отрощенко В.В. До питання про фінал культур зрубної спільноти / В.В. Отрощенко // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. – Запорожье, 1999. – С. 191-194.
470. Отрощенко В.В. О культурах срубной общности / В.В. Отрощенко // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы Европейской степи и лесостепи. – Воронеж, 2000. – С. 10-14.
471. Отрощенко В.В. До етнічної належності носіїв культур зрубної спільноти / В.В. Отрощенко, Т.А. Вовк // Магістеріум. Археологічні студії. – Вып. 6. – К.: Стилос, 2001. – С. 69-75.
472. Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи Півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення) / В.В. Отрощенко. – К., 2001. – 288 с.
473. Отрощенко В.В. Історія племен зрубної спільноти: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: спец. 07.00.04 «Археологія» / В.В. Отрощенко. – К., 2002. – НА ІА НАНУ. – 672 с.
474. Отрощенко В.В. Історія племен зрубної спільноти / В.В. Отрощенко. – Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К.: ІА НАНУ, 2002. – 33 с.
475. Отрощенко В.В. К истории племен срубной общности / В.В. Отрощенко // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 17: Доно-Донецкий

- регион в епоху бронзи. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 2003. – С. 68-96.
476. Отрощенко В.В. Культури зрубної спільноти та гірничо-металургійні центри / В.В. Отрощенко // Проблеми гірничої археології (матеріали I-го Картамиського польового археологічного семінару). – Алчевськ: ДГМІ, 2003а. – С.47-51.
477. Отрощенко В.В. До генези бережнівсько-маївської зрубної культури / В.В. Отрощенко // Проблеми гірничої археології: Матеріали III-го Картамиського польового археологічного семінару (15 липня 2004 р.). – Алчевськ: Вид-во Дон ДТУ, 2006. – С. 18-30.
478. Отрощенко В.В. Культурні та часові особливості використання металу в поховальних ритуалах зрубної спільноти / В.В. Отрощенко // Проблеми гірничої археології: Матеріали VI-го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару. – Алчевськ, 2007. – С. 40-52.
479. Отрощенко В.В. Етнічні проблеми передісторії України (доба бронзи) / В.В. Отрощенко // Таврійські студії. – № 1. – 2011. – С. 21-29.
480. Отрощенко В.В. Повертаючись до теми останніх поховань зрубної спільноти / В.В. Отрощенко // ДАЗ. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2012. – № 16. – С. 246-250.
481. Отрощенко В.В. Курган 1 біля с. Гнаровське в Надпоріжжі / В.В. Отрощенко, Н.Г. Салій // ДАЗ. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2013. – № 17. – С. 150-179.
482. Панковський В.Б. Лолінсько-бабинська дзига / В.Б. Панковський // ДАЗ. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2012. – №16. – С. 77-99.
483. Панковський В.Б. Кістяна і рогова індустрія доби пізньої бронзи в Північному Причорномор'ї: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спец. 07.00.04 «Археологія» / В.Б. Панковський. – К., 2012. – НА ІА НАНУ. – 596 с.

484. Папанова В.А. Підсумки польової розвідки та науково-рятувальних робіт у Бердянському р-ні Запорізької обл. / В.А. Папанова // Археологічні дослідження в Україні в 2011 р. – Київ: ІА НАН України, 2012. – С. 232.
485. Папанова В.А. Науково-рятувальні розкопки у Бердянському р-ні Запорізької обл. / В.А. Папанова, Г.М. Тощев // Археологічні дослідження в Україні в 2013 р. – Київ: ІА НАН України, 2014. – С. 140-141.
486. Папанова В.А. Кургани у с. Дмитровка Бердянського району Запорізької області / В.А. Папанова, Г.Н. Тощев // ССПК. – Т. XVII. – Київ, 2014. – С. 107-121.
487. Папанова В.А. Науково-рятувальні розкопки поблизу с. Дмитрівка Бердянського району Запорізької області / В.А. Папанова, Г.М. Тощев, А.А. Голик // Археологічні дослідження в Україні в 2014 р. – Київ: ІА НАН України, 2015. – С. 56-58.
488. Папанова В.А. Розкопки курганного могильника № 2701 біля с. Дмитрівка // Археологічні дослідження в Україні в 2015 р. – Київ: ІА НАН України, 2016. – С. 52-53.
489. Парусимов И.Н. Раскопки АНИБ в 1998 году / И.Н. Парусимов, В.В. Потапов, В.В. Яценко // ИАИАНД в 1998 г. – Вып. 16. – Азов, 2000. – С. 121 – 123.
490. Петерс Б.Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья / Б.Г. Петерс. – М.: Наука, 1986. – 191 с.
491. Післарій І.О. Про ткацтво в добу міді – бронзи та раннього заліза / І.О. Післарій // Археологія. – 1982. – Вип. 38. – С. 70-81.
492. Плешивенко А.Г. Могильник кургана «Бабакова Могила» из Северного Приазовья / А.Г. Плешивенко // ДСПК. – Т. IV – Запорожье, 1993. – С. 128-156.
493. Плешивенко А.Г. Курганный могильник у с. Конские раздоры / А.Г. Плешивенко // ДСПК. – Т. V. – Запорожье, 1995. – С. 143-159.

494. Подобед В.А. Погребения с шильями и иглами в культурах Восточной Европы эпохи поздней бронзы и предскифского времени (степь и лесостепь) / В.А. Подобед, В.В. Цимиданов // ДАЗ. – 2009/2010. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2010. – № 13/14. – С. 98-120.
495. Подобед В.А. Некоторые дискуссионные проблемы археологии юга Восточной Европы финала бронзового века / В.А. Подобед, А.Н. Усачук, В.В. Цимиданов // ДАЗ. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2012. – № 16. – С. 194-245.
496. Подобед В.А. Птицы в верованиях степных и лесостепных племен Евразии эпохи бронзы / В.А. Подобед, А.Н. Усачук, В.В. Цимиданов // Уфимский археологический вестник. – 2012. – Вып. 12. – С. 43-70.
497. Подобед В.А. Курган срубной культуры могильника Зинцева Балка (Северо-Восточное Приазовье) / В.А. Подобед, А.Н. Усачук, В.В. Цимиданов // ДАЗ. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2013. – № 17. – С. 199-219.
498. Подобід В. Поховання білозерського часу із Північно-Східного Приазов'я / В. Подобід, А. Усачук, В. Циміданов // Археологічні студії. – Київ-Чернівці, 2014. – Вип. 5. – С. 93-103.
499. Полидович Ю.Б. Раскопки курганов в Амвросиевском районе Донецкой области / Ю.Б. Полидович // АДУ у 1992 р. – К., 1993. – С. 114-115.
500. Полидович Ю.Б. О наиболее поздних погребениях срубной культуры / Ю.Б. Полидович, В.В. Цимиданов // Проблемы хронологии культур энеолита – бронзового века Украины и юга Восточной Европы. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1994. – С. 44-46.
501. Полідович Ю.Б. Кам'яна сокира в пам'ятках зрубно-історичної спільності / Ю.Б. Полідович, В.В. Циміданов // Археологія. – 1995. – № 2. – С. 52-62.
502. Полидович Ю.Б. О размещении керамических сосудов в срубных погребениях / Ю.Б. Полидович // АА. – Вып. 6. – Донецк, 1997. – С. 163-172.

503. Полидович Ю.Б. Прядение и ткачество в системе культуры народов Юго-Восточной Европы в эпоху поздней бронзы и раннего железа / Ю.Б. Полидович, Е.А. Полидович // Текстиль эпохи бронзы Евразийских степей. Труды ГИМ. – Вып. 109. – Москва, 1999. – С. 217-223.
504. Полидович Ю.Б. Курганы бассейна Крынки (Центральный Донбасс и Северо-Восточное Приазовье) / Ю.Б. Полидович, Д.В. Абдрахманов // АА. – Вып. 14. – Донецк, 2004. – С. 178-202.
505. Попандопуло З.Х. Курган «Соколовский» у города Пологи / З.Х. Попандопуло // ДСПК. – Т. II. – Запорожье, 1991. – С. 66-76.
506. Попова Т.Б. К вопросу о многоваликовой керамике / Т.Б. Попова // СА. – 1960. – № 4. – С. 61-75.
507. Посредников В.А. Работы в Донецкой области / В.А. Посредников // АО 1980 года. – М.: Наука, 1981. – С. 303-304.
508. Посредников В.А. Исследования в Донецкой области / В.А. Посредников // АО 1982 года. – М.: Наука, 1984. – С. 319.
509. Посредников В.А. Курганная группа у села Благовка в Донбассе / В.А. Посредников // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк, 1987. – С. 101-103.
510. Посредников В.А. К вопросу об обряде кремации у срубных племен Донбасса / В.А. Посредников, Д.П. Кравец // ДАС. – Донецк, 1992. – № 1. – С. 47-56.
511. Посредников В.А. Курган срубного времени у с. Заможное на Донетчине (к относительной хронологии типов погребальных сооружений) / В.А. Посредников // ДАС. – Донецк, 1992а. – № 2. – С. 84-93.
512. Посредников В.А. К относительной хронологии типов погребальных сооружений срубной общности в Северном Приазовье / В.А. Посредников // Археологический вестник. – №3. – Запорожье, 1992б. – С. 17-19.
513. Посредников В.А. Курганный могильник «Зирка» / В.А. Посредников // ДАС. – Донецк, 1993. – № 3. – С. 61-71.

514. Посредников В.А. Материалы курганов у с. Огородное (Северное Приазовье) / В.А. Посредников, Н.П. Зарайская // ДАС. – Донецк, 1993а. – № 4. – С. 82-178.
515. Посредников В.А. Из дневников раскопок курганов у с. Великое Орехово (Донецкий кряж, срубное и позднеполовецкое время) / В.А. Посредников, Д.П. Кравец, Н.И. Ткачев // ДАС. – Донецк, 1994. – № 5. – С. 141-168.
516. Посредников В.А. Материалы кургана 2 курганной группы у с. Заможное (Северное Приазовье, срубное время) / В.А. Посредников // ДАС. – Донецк, 1998. – № 8. – С. 30-40.
517. Потапов В.В. Погребения XII-X в. до н.э. в Волго-Донских степях (к проблеме отбора источников) / В.В. Потапов // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен Южнорусских степей. – Саратов: Изд-во Саратов. пединститута, 1997. – С. 128-129.
518. Потапов В.В. Погребения белозерского хронологического горизонта в бассейне Нижнего Дона и Северо-Восточном Приазовье / В.В. Потапов // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы. – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 61-63.
519. Потапов В.В. Курганный могильник «Русский»-II / В.В. Потапов // Курганы Северо-Восточного Приазовья. Каталог. – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 123-127.
520. Потапов В.В. Курганный могильник «Синявка»-III / В.В. Потапов // Курганы Северо-Восточного Приазовья. Каталог. – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 127-130.
521. Потапов В.В. Курганный могильник «Приморский» / В.В. Потапов // Курганы Северо-Восточного Приазовья. Каталог. – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 130-137.
522. Потапов В.В. Курганный могильник «Русский»-III / В.В. Потапов // Курганы Северо-Восточного Приазовья. Каталог. – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 137-141.

523. Потапов В.В. Раскопки курганов на правом берегу р. Миус / В.В. Потапов // Труды АНИБ – Ростов-на-Дону, 2005. – Том II. – С. 78-107.
524. Потапов В.В. Погребение с набором украшений в низовьях р. Сал. / В.В. Потапов // Материалы и исследования по археологии Украины. Луганск, 2007. – Вып. 7. – С.269-273
525. Потапов В.В. Памятники финальной бронзы Нижнего Подонья: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / В.В. Потапов / Ин-т археол. РАН. – М., 2010. – 26 с.
526. Потапов В. В. Пластинчатые височные кольца и подвески на Нижнем Дону и в Предкавказье (финальный этап эпохи бронзы) / В.В. Потапов // РА. – 2010. – № 1. – С. 155-162.
527. Потапов В.В. Курганы эпохи поздней бронзы могильника Нижнеясиновский II / В.В. Потапов / Вестник Южного научного Центра. – Т. 9. – № 1. – М., 2013. – С. 77-89.
528. Потапов В.В. «Некоторые дискуссионные проблемы» археологии финальной бронзы и некоторые дискуссионные решения этих проблем / В.В. Потапов // ДАЗ. – Донецк: Вид-во ДонНУ, 2013. – № 17. – С. 220-224.
529. Потапов В.В. Маркеры памятников финала бронзового века от Северного Причерноморья до Алтая / В.В. Потапов // Записки Института истории материальной культуры. – Санкт-Петербург, 2016. – Т. 13. – С. 68-89.
530. Потемкина Т.М. Бронзовый век лесостепного Притобольшья / Т.М. Потемкина. – М.: Наука, 1985. – 376 с.
531. Привалова О.Я. Работы Донецкого краеведческого музея / О.Я. Привалова // АО 1975 года. – М.: Наука, 1976. – С. 380.
532. Привалова О.Я. Исследования курганов на территории Донецкой области / О.Я. Привалова, А.И. Привалов // АО 1976 года. – М.: Наука, 1977. – С. 355-356.

533. Привалова О.Я. Работы Донецкого краеведческого музея / О.Я. Привалова, А.И. Привалов, Н.П. Зарайская, В.Г. Хомутов // АО 1977 года. – М.: Наука, 1978. – С. 375.
534. Привалова О.Я. Раскопки курганов в бассейне р. Кальмиус / О.Я. Привалова, А.И. Привалов // АО 1979 года. – М.: Наука, 1980. – С. 325-326.
535. Привалова О.Я. Грунтовые могильники срубной культуры на Донетчине / О.Я. Привалова // Актуальные проблемы охраны и исследований археологических памятников в Центральном Донбассе. – Перевальск, 1988. – С. 24-26.
536. Привалова О.Я. Срубные погребения Николаевского могильника в бассейне Кальмиуса / О.Я. Привалова // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 88-97.
537. Привалова О.Я. Раннесрубный могильник Малый Кут в Северном Приазовье / О.Я. Привалова // АА. – Вып. 10. – Донецк, 2001. – С. 145-154.
538. Привалова О.Я. Курганы бассейна Мокрой Волновахи (Северо-Восточное Приазовье) / О.Я. Привалова // АА. – Вып. 14. – Донецк, 2004. – С. 153-177.
539. Пробейголова А.С. К вопросу о погребениях финала эпохи бронзы в бассейне Северского Донца / А.С. Пробейголова // Сіверщина в історії України. – Київ-Глухів, 2012. – №5. – С. 42-46.
540. Пробейголова А.С. Изделия из бронзы и орудия металлообработки из новых раскопок поселений Подонцовья / А.С. Пробейголова // Проблеми гірничої археології (матеріали ІХ міжнародного Картамиського польового археологічного семінару). – Алчевськ: ДонДТУ, 2013. – С. 97-103.
541. Пробийголова О.С. Населення нижньої течії Сіверського Донця та Донецького кряжу у заключний період доби пізньої бронзи: дис. ... канд. ист. наук / О.С. Пробийголова. – К., 2017. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – №. – 314 с.
542. Пряхин А.Д. Курганы эпохи бронзы Побитюжья / А.Д. Пряхин, Ю.П. Матвеев. – Воронеж, 1988. – 209 с.

543. Пряхин А.Д. Глиняные литейные формы с Мосоловского поселения металлургов-литейщиков / А.Д. Пряхин, А.С. Саврасов // Поселения срубной общности. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1989. – С. 39-80.
544. Пряхин А.Д. Мосоловское поселение эпохи поздней бронзы / А.Д. Пряхин. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1993. – 108 с.
545. Пряхин А.Д. Металлургия и металлообработка населения срубной культурно-исторической общности доно-донецкой лесостепи / А.Д. Пряхин, А.С. Саврасов // Срубная культурно-историческая область: Матер. III Рыковских чтений. – Саратов, 1994. – С. 31-35.
546. Пряхин А.Д. К оценке нового этапа в изучении производственной деятельности населения срубной культурно-исторической общности / А.Д. Пряхин // Проблеми гірничої археології: Матеріали III –го міжнародного Картамиського польового археологічного семінару. – Алчевськ, 2006. – С.10-11.
547. Пряхин А.Д. Этапы изучения Картамышского комплекса горно-металлургических памятников на территории Украины / А.Д. Пряхин, А.С. Саврасов, Ю.М. Бровендер, В.В. Отрощенко // Из истории отечественной археологии. – Вып. 1. – Воронеж, 2008. – С.188-195.
548. Пустовалов С.Ж. До реконструкції динаміки чисельності степового населення України за матеріалами курганних могильників (енеоліт – пізні кочовики) / С.Ж. Пустовалов // Наукові записки НаУКМА. – Т. 13. Теорія та історія культури. - К., 1999. – С. 17-32.
549. Пустовалов С.Ж. Наследие В.А. Городцова и современные проблемы периодизации памятников степной бронзы / С.Ж. Пустовалов // Бронзовый век Восточной Европы: Характеристика культур, хронология и периодизация: Материалы международной научной конференции "К столетию периодизации В.А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы". – Самара: Изд-во ООО "НТЦ". – 2001. – С. 42-50.

550. Рассамакин Ю.Я. Исследования на р. Молочной / Ю.Я. Рассамакин // АО 1982 года. – М.: Наука, 1984. – С. 322.
551. Рассамакин Ю.Я. Новые исследования в бассейне р. Молочной / Ю.Я. Рассамакин, Л.А. Черных // АДУ 1991 року. – Луцьк, 1993. – С. 104-106.
552. Репников Н.И. Список курганов, составленный академиком Кеппенем / Н.И. Репников // ИТУАК. – 1908. – Т. 42. – С. 42-55.
553. Рогудеев В.В. Исследование курганов в Неклиновском районе / В.В. Рогудеев // ИАИАИАНД в 1998 г. – Вып. 16. – Азов, 2000. – С. 123-127.
554. Рогудеев В.В. Могильник Репный в системе связей посткатакомбного времени / В.В. Рогудеев // Труды АНИБ. – Т. I. – Ростов-на-Дону, 2004. – С. 187-203.
555. Рогудеев В.В. Происхождение и эволюция серпов на территории срубной культуры / В.В. Рогудеев // Проблемы археологии Нижнего Поволжья: Тезисы докладов I-ой международной Нижневолжской археологической конференции. – Волгоград, 2004. – С. 132-137.
556. Рогудеев В.В. Исследование курганов в Северо-Восточном Приазовье / В.В. Рогудеев // Труды АНИБ. – Т. II. – Ростов-на-Дону, 2005. – С. 129-149.
557. Ромашко В.А. Природно-климатические условия и хозяйственная деятельность населения пограничья Степи и Лесостепи Левобережной Украины на рубеже II-I тыс. до н.э. / В.А. Ромашко // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1986 – Вып. 3. – С. 120-136.
558. Ромашко В.А. Погребальный обряд позднесрубных племен Украины: критерии отбора источников, региональные особенности / В.А. Ромашко // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1999. – Вип. 2. – С. 113-131.
559. Ромашко В.А. Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры) / В.А. Ромашко. – К.: КНТ, 2013. – 592 с.

560. Рослякова Н.В. Археозоологическое изучение комплексов погребального инвентаря из погребений срубной культуры лесостепного Поволжья / Н.В. Рослякова, П.А. Косинцев // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Археология и этнография. – Т. 15. – № 1. – Самара, 2013. – С. 211-218.
561. Рыков П.С. К вопросу о культурах бронзовой эпохи в Нижнем Поволжье / П.С. Рыков // Известия Нижневолжского института краеведения. – Т. 2. – Саратов, 1927.
562. Саврасов А.С. Металлообработка населения донской лесостепной срубной культуры: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Ворон. ун-т. – Воронеж, 1998. – 32 с.
563. Салий Н.Г. Могильники срубной культуры в междуречье Днепра и Молочной (по материалам Запорожской экспедиции) / Н.Г. Салий // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. – К.: Наук. думка, 1987. – С.82-94.
564. Салий Н.Г. Новые материалы о контактах культур средней и поздней бронзы в Надпорожье / Н.Г. Салий // Исторические чтения памяти М.П. Грязнова. Тезисы докладов областной научной конференции по разделам: М.П. Грязнов и его место в археологии. Теория и методология археологии. Каменный и бронзовый века. Скифская проблематика. – Омск: Изд-во ОмГУ, 1987. – С. 97-100.
565. Самар В.А. Курган Срубного времени из Приазовья / В.А. Самар // ДСПК. – Т. II. – Запорожье, 1991. – С. 125-126.
566. Самар В.А. Верхняя хронологическая граница кМК и покровская культура Северного Приазовья / В.А. Самар // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С.75-83.

567. Самар В.А. К истории изучения Северного Приазовья – Лукоморья (10 лет Восточной археологической экспедиции) / В.А. Самар, А.Л. Антонов // Музейний вісник. – Вип. 2. – Запоріжжя, 2002. – С. 77-85.
568. Самар В.А. История изучения памятников археологии на востоке Запорожской области (Северное Приазовье – Лукоморье) / В.А. Самар // Музейний вісник. – Вип. 5. – Запоріжжя, 2005. – С. 3-31.
569. Самоквасов Д.Я. Основания хронологической классификации и каталог коллекций древностей / Д.Я. Самоквасов. – Варшава, 1892. – 101 с.
570. Самоквасов Д.Я. Могилы Русской Земли / Д.Я. Самоквасов. – М., 1908. – 271 с.
571. Санжаров В.А. Некоторые аспекты историко-культурной ситуации в Донском Приазовье второй четверти II тыс. до н.э. / В.А. Санжаров, Р.А. Литвиненко // Донбасс и Приазовье: Проблемы социального, национального и духовного развития. – Мариуполь, 1993. – С. 24-25.
572. Санжаров С.Н. Работы Донецкого университета / С.Н. Санжаров // АО 1986 года. – М.: Наука, 1988. – С. 332-334.
573. Санжаров С.Н. Погребения донецкой катакомбной культуры с игральными костями / С.Н. Санжаров // СА. – 1988. – №1. – С. 140-159.
574. Санжаров С.Н. Неординарные курганы и погребения Шахтерского могильника и их место в системе древностей юга Восточной Европы / С.Н. Санжаров, Р.А. Литвиненко, Е.А. Черных, А.В. Прынь // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины. – Луганск, 2003. – № 1. – С. 122-161.
575. Сафонов И.Е. «Священные» числа и восприятие времени в абашевском и срубном мире / И.Е. Сафонов // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи: Тезисы докладов и материалы конференции. – Воронеж, 1996. – С. 63-66.
576. Саєнко В.Н. Токмаччина в історії євразійських степів / В.Н. Саєнко. – Токмак, 2007. – 180 с.

577. Свистова Е.Б. Проблема выделения Доно-Донецкого центра металлургии и металлообработки эпохи бронзы (к историографии вопроса) / Е.Б. Свистова // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 10. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1997. – С.74-80.
578. Свод данных об исследованиях курганов на территории Донецкой области в XX веке / А.Н. Усачук, Ю.Б. Полидович, В.В. Цимиданов, Р.А. Литвиненко // АА. – Вып. 14. – Донецк, 2004. – С. 56-109.
579. Семенова А.П. Погребальный обряд племен лесостепного Заволжья / А.П. Семенова // Культуры бронзового века Восточной Европы. – Куйбышев, 1983. – С. 59-80.
580. Семенова А.П. Погребальные памятники срубной культуры / А.П. Семенова // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век. – Самара: Изд-во СНЦРАН, 2000. – С. 152-209.
581. Семенова А.П. Основные тенденции развития керамики покровского и развитого этапов срубной культуры лесостепного Поволжья (по данным погребальных памятников) / А.П. Семенова // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: Материалы международной научной конференции «К столетию периодизации В.А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы». – Самара: Изд-во ООО «НТЦ», 2001. – С. 273-279.
582. Сергеева М.С. Об одном типе изображений на срубной керамике / М.С. Сергеева // Древности. – Харьков, 2004. – С. 22-27.
583. Синюк А.Т. Периодизация срубной культуры Среднего Дона / А.Т. Синюк, В.И. Погорелов // Срубная культурно-историческая общность. – Куйбышев, 1985. – С. 118-145.
584. Смирнов К.Ф. Курганы біля м. Великого Токмака / К.Ф. Смирнов // АП УРСР. – Т.VIII. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 164-189.
585. Смирнов К.Ф. Быковские курганы / К.Ф. Смирнов // МИА. – 1960. – № 78. – С. 169-268.

586. Смирнов К.Ф. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий / К.Ф. Смирнов, Е.Е. Кузьмина. – М.: Наука, 1977. – 82 с.
587. Сотникова С.В. Погребальный обряд андроновского населения по материалам могильника Ермак IV / С.В. Сотникова // Обряды народов Западной Сибири. – Томск, 1990. – С. 17-25.
588. Сотникова С.В. Детские погребения с наборами астрагалов как отражение детской сферы сакральности / С.В. Сотникова // Вестник Пермского университета. История. – Вып. 1 (24). – Пермь, 2014. – С. 60-70.
589. Сотникова С.В. Детские погребения с наборами альчиков и роль игры в обществах степного населения эпохи бронзы / С.В. Сотникова // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – 2014. – № 2 (25). – С. 26-33.
590. Список памятников археологии Украины. Донецкая область / О.Я. Привалова, А.И. Привалов. – К.: УООП, 1988. – 110 с.
591. Спицын А.А. Курганы с окрашенными костяками / А.А. Спицын // Записки Российского Археологического Общества. – СПб., 1899. – Т. XI. – Вып. 1-2. – С. 3-97.
592. Стрельник М.О. Гральні кості (II тис. до н.е. – XIV ст. н.е.) з колекції Національного музею історії України / М.О. Стрельник, М.А. Хомчик, С.А. Сорокіна // Археологія. – 2009. – №2. – С. 34-49.
593. Стрельник М.О. Ігри давнього населення України / М.О. Стрельник, С.А. Сорокіна, М.А. Хомчик // Наукові записки НаУКМА. – 2010. – Т. 101: Теорія та історія культури. – С. 46-54.
594. Супруненко О.Б. Горщик з календарним орнаментом у зрубному комплексі в Пооріллі / О.Б. Супруненко // Етнічна історія та культура населення Степу та Лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранне середньовіччя): Матеріали міжнародної археологічної конференції. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 88-91.

595. Тарасенко Е.Н. Окрестности Розовки до монгольского нашествия. Исторический очерк / Е.Н. Тарасенко.– Мариуполь: ЧП "СВБ - ЛЮКС", 2012. – 202 с.
596. Татаринев С.И. О горно-металлургическом центре эпохи бронзы в Донбассе / С.И. Татаринев // СА. – 1977. – № 4. – С. 192-207.
597. Татаринев С.И. Новые сосуды эпохи бронзы со знаками (Донбасс) / С.И. Татаринев // СА. – 1981. – №4. – С.250-253.
598. Телегін Д.Я. Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я / Д.Я. Телегін // Археологія. – 1961. – Т. 12. – С. 3-15.
599. Телегин Д.Я. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів / Д.Я. Телегин, С.Н. Братченко // Археологія. – 1974. – Вип.13. – С. 105-109.
600. Тереножкін О.І. Кургани в долині р. Молочної / О.І Тереножкін. // АП. – Т.VIII. – К., 1960. – С. 3-16.
601. Тереножкин А.И. Основы хронологии предскифского периода / А.И. Тереножкин // СА. – 1965. – № 1. – С. 63-86.
602. Тигеева Е.В. Металлокомплекс эпохи бронзы Алакульского могильника (типология и технология изготовления) / Е.В. Тигеева, И.К. Новиков, С.Н. Шилов // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – 2016. – № 4 (35). – С. 18-32.
603. Тощев Г.Н. Развитие археологии в Запорожском крае (17 – первая треть 20 в.) / Г.Н. Тощев. – Запорожье, 1997. – 14 с.
604. Тощев Г.Н. Древности Запорожского края. (Материалы к Своду памятников истории и культуры) / Г.Н. Тощев, М.В. Ельников, О.В. Дровосекова. – Запорожье, 2003. – 124 с.
605. Тощев Г.Н. Крым в эпоху бронзы / Г.Н. Тощев. – Запорожье: ЗНУ, 2007. – 304 с.
606. Трифильев Е.П. Археологическая экскурсия по течению р.р. Кальмиуса и Кальчика в пределах Мариупольского уезда Екатеринославской губернии

- летом 1904 г. / Е.П. Трифильев // Труды XIII Археологического съезда. – М., 1907. – Т. I. – С. 366-368.
607. Трифонов В.А. Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита – средней бронзы Кавказа, степной и лесостепной зон Восточной Европы (по данным радиоуглеродного датирования) / В.А. Трифонов // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 71-82.
608. Турчанинов Г.Ф. Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы / Г.Ф. Турчанинов. – Л., 1971. – 92 с.
609. Усачук А.Н. О культурной принадлежности некоторых погребений из раскопок В.А. Городцова в Донбассе / А.Н. Усачук // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк, 1986. – С.22-23.
610. Усачук А.Н. Н.Е. Макаренко: срубные материалы // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. – Луганск, 1990. – С. 115-116.
611. Усачук А.Н. Исследование курганов срубного времени (по материалам архива и фондов Донецкого краеведческого музея) / А.Н. Усачук // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава, 1991. – Ч.2. – С.46-48.
612. Усачук А.Н. Раскопки Н.Е. Макаренко и В.М. Евсеева на территории Донецка / А.Н. Усачук // ДАС. – Донецк, 1993. – № 3. – С.46-52.
613. Усачук А.Н. Исследования В.М. Евсеева в восточных районах Донецкой области / А.Н. Усачук // ДАС. – Донецк, 1994. – № 5. – С.97-104.
614. Усачук А.Н. К вопросу о гребнях и орудиях прядения в материалах срубной культуры / А.Н. Усачук // Проблемы истории и археологии Украины. К 140-летию со дня рождения академика Д.И. Багалея: тез. докл. науч. конф. (Харьков, 16-18 апреля 1997 г.). – Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. – С. 21-22.

615. Усачук А.Н. К вопросу о костяных деталях духовых музыкальных инструментов в эпоху бронзы / А.Н. Усачук // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 70-87.
616. Усачук А.Н. Орудия прядения и ткачества в памятниках срубной общности // А.Н. Усачук, Р.А. Литвиненко // Текстиль эпохи бронзы евразийских степей. Труды ГИМ. – Вып. 109. – Москва, 1999. – С. 204-216.
617. Усачук А.Н. Костяные орудия прядения и ткачества на Синташте / А.Н. Усачук, Р.А. Литвиненко // Абашевская культурно-историческая общность: истоки, развитие, наследие: мат-лы междунар. науч. конф. – Чебоксары, 2003. – С. 163-166.
618. Усачук А.Н. Курганы Донбасса в народном восприятии и научной практике (до начала XX века): мифы и реальность. / А.Н. Усачук, Ю.Б. Полидович, А.В. Колесник // АА. – Вып. 14. – Донецк, 2004. – С. 13-55.
619. Усачук А.Н. Очерк истории изучения курганов Донбасса в XVIII-XIX веках / А.Н. Усачук, А.В. Колесник // Літопис Донбасу. – №12. – Донецьк, 2004а. – С. 5-29.
620. Усачук А.М. Розкопки кургану на околиці м. Маріуполя (Північно-Східне Приазов'я) / А.М. Усачук, В.В. Циміданов, В.А. Подобід, Р.О. Литвиненко // АДУ в 2005 – 2007 рр. – Київ – Запоріжжя, 2007. – С. 388-395.
621. Усачук А.Н. Раскопки кургана срубной культуры на территории аэропорта города Донецка / А.Н. Усачук, В.А. Подобед, Ю.Б. Полидович, В.В. Цимиданов // ДАЗ. – 2009/2010. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2010. – № 13/14. – С. 185-202.
622. Усачук А.Н. Некоторые аспекты использования астрагалов в погребальном обряде эпохи ранней и средней бронзы / А.Н. Усачук, Н.В. Панасюк // Вестник РУДН. Серия: Всеобщая история. – 2014. – № 4. – С. 34-46.
623. Формозов А.А. Сосуды срубной культуры с загадочными знаками / А.А. Формозов // ВДИ. – 1953. – № 1. – С. 193-200.

624. Фурманська А.І. Курган біля с. Долини / А.І. Фурманська // АП УРСР. – Т. VIII. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 136-140.
625. Халяпин М.В. К вопросу о культе змеи у населения срубной культурно-исторической общности / М.В. Халяпин // Етнічна історія та культура населення Степу та Лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя): Матеріали міжнародної археологічної конференції. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 92-94.
626. Харламов В.А. Раскопки на берегах р. Кальмиуса и в области Войска Донского / В.А. Харламов // Труды XIII Археологического съезда. – М., 1908. – Т. II. – С. 235-236.
627. Цимиданов В.В. Классификация погребений с инсигниями власти срубной общности / В.В. Цимиданов, А.В. Евглевский // АА. – Вып. 2 – Донецк, 1993. – С. 99-112.
628. Циміданов В. «Магічна втеча» та деякі категорії поховального інвентарю зрубної культури / В. Циміданов // Історія релігій в Україні. – К.-Львів, 1995. – Ч. 5. – С. 486-488.
629. Цимиданов В.В. Гребни и орудия прядения в погребениях срубной культуры / В.В. Цимиданов // Древности. – Харьков, 1995. – С. 34-39.
630. Цимиданов В.В. Мясная пища в погребениях срубной общности как проявление дифференциации культуры (по материалам Украины) / В.В. Цимиданов // Древние культуры Восточной Украины. – Луганск: Изд-во ВУГУ, 1996. – С. 198-213.
631. Цимиданов В.В. Погребения с астрагалами срубной культурно-исторической общности / В.В. Цимиданов, Н.А. Чаур // Древности Подонцовья. – Луганск: Осирис, 1997. – С. 50-61.
632. Цимиданов В.В. Веретено в обрядах населения срубной культуры / В.В. Цимиданов // Текстиль епохи бронзи Євразійських степей. Труды ГИМ. – Вып. 109. – Москва, 1999. – С. 224-226.

633. Цимиданов В.В. Загадки срубных чаш / В.В. Цимиданов // Донская археология. – 2000. – № 3-4. – С. 142-148.
634. Цимиданов В.В. Астрагалы в погребениях степных культур Восточной Европы эпохи поздней бронзы и раннего железа / В.В. Цимиданов // АА. – Вып. 10. – Донецк, 2001. – С. 215-248.
635. Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества / В.В. Цимиданов. – Донецк, 2004. – 204 с.
636. Цимиданов В.В. Украшения в погребальном обряде срубной культуры: социальный и половозрастной аспект / В.В. Цимиданов // АА. – Вып. 14. – Донецк, 2004. – С. 260-261.
637. Цимиданов В.В. «Азбука» орнамента срубной культуры / В.В. Цимиданов // Літопис Донбасу. – № 12. – Донецьк: Донбас, 2004. – С. 30-36.
638. Цимиданов В.В. Планиграфія могильників срубної культури / В.В. Цимиданов // Матеріали та дослідження з археології Східної України: Збірник наукових праць (за ред. С.М. Санжарова). – Вип. 10. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – С. 56-77.
639. Цимиданов В.В. Орнаментація кераміки срубної культури: соціальний і половозрастний аспект / В.В. Цимиданов // АА. – Вып. 25. – Донецк, 2010. – С. 120-139.
640. Цимиданов В.В. Орнамент с «ресничками» на погребальной керамике срубной культуры / В.В. Цимиданов // ДАЗ. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2011. – № 15. – С. 48-77.
641. Чередниченко Н.Н. История срубных племен Подонья (XV – IX вв. до н.э.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н.Н. Чередниченко. – К., 1973. – 36 с.
642. Чередниченко М.М. Хронологія зрубної культури Північного Причорномор'я / М.М. Чередниченко // Археологія. – 1977. – Вип. 22. – С. 3-21.

643. Чередниченко Н.Н. О социальной структуре срубного общества / Н.Н. Чередниченко // Докл. на отделе археологии меди-бронзы ИА АН УССР, 20 июля 1977а г.
644. Чередниченко Н.Н. Срубная культура / Н.Н. Чередниченко // С.С. Березанская, В.В. Отрощенко, Н.Н. Чередниченко, И.Н. Шарафутдинова. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 44-82.
645. Черных Е.Н. Древнейшая металлургия Урала и Поволжья / Е.Н. Черных. – М.: Наука, 1970. – 180 с.
646. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР / Е.Н. Черных. – М.: Наука, 1976. – 302 с.
647. Черных Е.Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР / Е.Н. Черных // СА. – 1978. – № 4. – С. 53-82.
648. Черняков И.Т. Техника изготовления литейных форм и металлических изделий в Северном Причерноморье в эпоху поздней бронзы / И.Т. Черняков // Памятники эпохи бронзы юга восточной части СССР. – К., 1967. – С. 179-184.
649. Шаповалов Т.О. Розкопки курганів у Донецькій області / Т.О. Шаповалов, О.В. Колесник // АДУ в 1969 р. – К., 1972. – Вип. IV. – С. 66-71.
650. Шаповалов Т.А. К вопросу о взаимоотношениях племен многоваликовой, абашевской и срубной культур в бассейне Северского Донца / Т.А. Шаповалов // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. – Донецк, 1979. – С. 70-73.
651. Шапошникова О.Г. Некоторые итоги исследования многослойного поселения у с. Раздольное / О.Г. Шапошникова // Археологические исследования на Украине 1965 – 1966 гг. – Вып. I. – К., 1967. – С. 87-90.

652. Шапошнікова О.Г. Багатошарове поселення поблизу с. Роздольне на Кальміусі / О.Г. Шапошнікова // Археологія. – Вип. XXIII. – К., 1970. – С. 142-151.
653. Шарафутдинова И.Н. К вопросу о сабастиновской культуре / И.Н. Шарафутдинова // СА. – 1968. – № 3. – С. 16-34.
654. Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье в позднем бронзовом веке / И.Н. Шарафутдинова. – К.: Наук. думка, 1982. – 160 с.
655. Шарафутдинова И.Н. Сабастиновская культура / И.Н. Шарафутдинова // С.С. Березанская, В.В. Отрощенко, Н.Н. Чередниченко, И.Н. Шарафутдинова. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 83-116.
656. Шарафутдинова Э.С. Периодизация срубной культуры Нижнего Подонья / Э.С. Шарафутдинова // Срубная культурно-историческая общность. – Куйбышев, 1985. – С. 146-183.
657. Шарафутдинова Э.С. Новые данные о памятниках эпохи поздней бронзы и начала раннего железа на Кубани / Э.С. Шарафутдинова // Древние культуры Прикубанья. – Л.: Наука, 1991а. – С. 70-91.
658. Шарафутдинова Э.С. Памятники конца эпохи поздней бронзы на Нижнем Дону и степном Прикубанье / Э.С. Шарафутдинова // СА. – 1991б. – № 1. – С. 184-196.
659. Шарафутдинова Э.С. Локально-хронологические особенности срубной культуры Нижнего Подонья / Э.С. Шарафутдинова // Северо-Западное Причерноморье (Ритмы культурогенеза). – Одесса, 1992. – С. 37-39.
660. Шарафутдинова Э.С. Памятники покровского типа в Нижнем Подонье / Э.С. Шарафутдинова // Новые открытия и методологические основы археологической хронологии. – СПб., 1993б. – С. 87-90.
661. Шарафутдинова Э.С. Начальный этап эпохи поздней бронзы в Нижнем Подонье и на Северском Донце / Э.С. Шарафутдинова // Донские древности. – Азов, 1995. – Вып. 4. – С. 93-116.

662. Швецов М.Л. Исследование курганного могильника у д. Самойлово / М.Л. Швецов // АО 1981 года. – М.: Наука, 1982. – С. 332.
663. Швецов М.Л. Курганы у с. Самойлово (бассейн Грузского Еланчика, Северо-Восточное Приазовье) / М.Л. Швецов // АА. – Вып. 14. – Донецк, 2004. – С. 233-259.
664. Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху / А.Н. Щеглов. – Л.: Наука, 1978. – 158 с.
665. Шендаков Г.Н. О пряслицах срубной культуры / Г.Н. Шендаков // СА. – 1970. – №1. – С. 238-241.
666. Шепель К.О. Антропологічний тип населення басейнів Сіверського Дінця та Кальміусу в епоху енеоліту - бронзи / К.О. Шепель // Археологія. – № 49. – 1985. – С. 13-24.
667. Шишлина Н.И. О сложном луке срубной культуры / Н.И. Шишлина // Проблемы археологии Евразии. Труды ГИМ. – Вып. 74. – Москва, 1990. – С. 23-37.
668. Baltic-Pontic Studies. – Vol. 11: Fluted Maces in the System of Long-Distance Exchange Trails of the Bronze Age: 2350-800 BC. – Poznań, 2002. – 121 p.
669. Baltic-Pontic Studies. – Vol. 12: The foundations of Radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 4000-1000 BC. – Poznań, 2003. – 458 p.
670. Bârzu L. La station de Sărata Monteoru: la necropole № 4 de l'epoque du bronze / L. Bârzu // Dacia. – 1989. – N.S., XXXIII, 1-2. – P. 39-78.
671. Chernych L.A. Radiocarbon chronology of monuments of the Berezhnovka-Maevka Srubnaya Culture near the town Ordzhonikidze / Chernych L.A., Polin S.V., Otroshchenko V.V. // Baltic-Pontic Studies. – Vol.12: The foundations of Radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 4000-1000 BC. – Poznań, 2003. – P. 307-335.
672. Hansel B. Beitrage zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. – Bonn: Habelt, 1968. – Bd 7, t. 1-2. – 279 s.

673. Hüttel H.G. Bronzezeitliche Trensens in Mittel- und Osteuropa / H.G. Hüttel // Prähistorische bronzefunde. – Abt. XVI. – Bd. 2. – München, 1981. – 264 S.
674. Gerškovič Jakov P. Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres / Jakov P. Gerškovič. – Archäologie in Eurasien. – Band 7. – Verlag Marie Leidorf GmbH. – Rahden/Westf., 1999. – 103 s., 49 taf.
675. Kirillov A.K. Two burial mounds of Donetsk region as objects of archaeoastronomical research / A.K. Kirillov, N.G.Kirillova, J.V. Kudlaj, R.A. Litvinenko, J.B. Polidovich // International astronomical congress «Astronomy and World Heritage: across time and continents». – Kazan, 2009.
676. Leskov A.M. Jung und Spätbronzezeitliche Depotfunde im nordlichen Schwarzmeergebiet / A.M. Leskov // Prähistorische bronzefunde. – München, 1981. – Abt.XX-Bd.5.
677. Motzoi-Chicideanu I. Fremdgüter im Monteoru-Kulturraum // Handel, Tausch und Verkehr im bronze – und Früheisenzeitlichen Südosteuropa, Südosteuropa-Schriften Band 17, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 11, Herausgegeben von Bernhard Hansel. – München – Berlin, 1995 – p. 219-242.
- Mozsolics A. Bronzefunde des Karpatenbeckens: Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás. – Budapest: Akademiai Kiado, 1967. – 280 s.
678. Müller-Karpe H. Handbuch der Vorgeschichte. Bronzezeit / H. Müller-Karpe. – Bd. IV/1-3. – München, 1980.
679. Penner S. Schliemanns Schachtgräber und der europäische Nordosten: Studien zur Herkunft der frühmykenischen Streitwagenausstattung / S. Penner // Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde. – Bd. 60. – Bonn: Habelt, 1998. – 239 s.; 62 taf.
680. Randsborg K. Historical implications: chronological studies in European archaeology c.2000-500B.C / K. Randsborg // Acta Archeologica. – 1991. – 62. – P. 89-109.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АА	Археологический альманах
АДУ	Археологічні дослідження на/в Україні
АНИБ	Археологическое научно-исследовательское бюро
АО	Археологические открытия
АП	Археологічні пам'ятки УРСР
АС	Археологический съезд
ББК	богуславсько-білозерська культура
БМЗК	бережнівсько-маївська зрубна культура
ВДИ	Вестник древней истории
ВУАН	Всеукраїнська академія наук
ВУАК	Всеукраїнська археологічна комісія
ГМЦ	гірничо-металургійний центр
ДАЗ	Донецький археологічний збірник
ДАС	Донецкий археологический сборник
ДГ	древній горизонт
ДОКМ	Донецький обласний краєзнавчий музей
ДонДУ	Донецький державний університет
ДонНУ	Донецький національний університет
ДДБК	дніпро-донська бабинська культура
ДПБК	дніпро-прутська бабинська культура
ДОКМ	Донецький обласний краєзнавчий музей
ДСПК	Древности степного Причерноморья и Крыма
ЗРАО	Записки Российского Археологического Общества
ЗОИОПИК	Запорожская областная инспекция по охране памятников истории и культуры
ІА АН УРСР	Інститут археології АН УРСР
ІЗ АН УРСР	Інститут зоології АН УРСР

ИАИАИАНД	Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону
ИИМК	Институт истории материальной культуры
ИТУАК	Известия Таврической ученой архивной комиссии
КБК	культура багатоваликової кераміки
КВК	культури валикової кераміки
КСИИМК	Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАЕ	Маріупольська археологічна експедиція
МДАСУ	Матеріали і дослідження з археології Східної України
МДУ	Маріупольський державний університет
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР
МКМ	Маріупольський краєзнавчий музей
НА ІА НАНУ	Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
ОК	отраденська культура
ПМЗК	покровсько-мосоловська зрубна культура
РА	Российская археология
РЗВ	Ранній залізний вік
РОМК	Ростовский областной музей краеведения
СА	Советская археология
САИ	Свод археологических источников
ССПК	Старожитності степового Причорномор'я та Криму
УООП	Украинское общество охраны памятников
ХАЭ	Херсонская археологическая экспедиция